قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژورنىلى

AltunOq

1

1984

قەشقەر پېداگوگىكا ئىنىستىتوتى ئىلمىي ژۇرنىلى

(ئۈنىۋېرسال، پەسىللىك ژۇرنال)

1984-يىل 1-سان

قەشقەر پېداگوگىكا ئىنىستىتوتى
ئىلمىي ژۇرنىلى تەھرىر ھەيئىتى
تەرىپىدىن تۈزۈلدى

ئومۇمىي 14-سان

مۇندەرىجە

نەزەرىيىنى ئەمەلىيەتكە بىرلەشتۈرۈش، ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەش -مار-
كسىزمنىڭ ئاساسىي پرىنسىپىدۇر ...... يۈسۈپجان سابىت 2

يولداش دېڭشاۋپىڭ -زىيالىيلارنى، ئىلىم-پەننى ۋە مائارىپنى قەدىرلەشنىڭ
ئۈلگىسىدۇر ...... ھامۇت سابىر 12

مەدەنىيەت زور ئىنقىلاۋىدا پارتىيە ئىچىدىكى 4 قېتىملىق زور كۆرەش
...... ئابدىكېرىم پالتۇ، يۈسۈپجان سابىت 29

كاپىتال ۋە سوتسىيالىزم شارائىتىدىكى تاۋار ئىگىلىكى ...... غېنى ھاجى 45

سىفەن مائارىپىنىڭ ئالاھىدىلىكى توغرىسىدا ...... سۈنجىڭ 47

قەدىمقى ۋە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى فونېتىكىسى توغرىسىدا ...... يېشاۋجۇن 60

ۋەتەن سۆيۈش- زوزۇڭتاڭ ئىدىيىسىنىڭ يادروسى ...... جۇشۇيشۇن 81
(سەمەت دۇگايلى تەرجىمىسى)

ھونلار جۇڭگودا
— ھونلارنىڭ جۇڭگوغا كۆچۈپ كىرىشى ...... تۇرغۇن ئالماس 90

ماددىنىڭ ئاتوم، مالېكۇلىدىن تۈزۈلگەنلىكىنى ئىسپاتلەيدىغان بىر قانچە
فىزىكىلىق مىقدارلار ...... رەھىم سايىت 143

3- تەرتىپلىك ماترىتسا ۋە ۋېكتورلۇق بوشلۇق ...... ئىسمايىل تالىپ 149

بۇ سان 1983-يىل نويابىردا زاۋۇتقا ئۆتكۈزۈلۈپ، 1984-يىل 30-مايدا باسمىدىن چىقتى

نەزەرىيىنى ئەمەلىيەتكە بىرلەشتۈرۈش، ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەش ـ ماركسىزمنىڭ ئاساسىي پرىنسىپىدۇر

—«دېڭشاۋپىڭ ماقالىلىرىدىن تاللانما» نى ئۆگەنگەندىن كېيىن

يۈسۈپجان سابىت

يولداش دېڭشاۋپىڭ تارىخى ئەھمىيەتكە ئىگە پارتىيە 12-قۇرۇلتىيىنى ئېچىش نۇتقىدا «بىز زامانىۋى قۇرۇلۇش ئېلىپ بېرىشتا جۇڭگونىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىنى ئاساس قىلىشىمىز كېرەك»، «ماركسىزمنىڭ ئومۇمىي ھەقىقىتىنى ئېلىمىزنىڭ كونكرېت ئەمەلىيىتى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ، ئۆز يولىمىزدا مېڭىش، جۇڭگوچە سوتسىيالىزم قۇرۇش—ئۇزاق مۇددەتلىك تارىخى تەجرىبىلەرنى يەكۈنلەپ چىقارغان ئاساسىي خۇلاسىمىز ئەنە شۇ» («دېڭشاۋپىڭ ماقالىلىرىدىن تاللانما» ئۇيغۇرچە نەشرى 634—بەت) دەپ كۆرسەتتى. يولداش دېڭشاۋپىڭنىڭ ناھايىتى چوڭقۇر مەنىگە ئىگە بۇ سۆزى پارتىيىمىزنىڭ ئېلىمىزدە سوتسىيالىزم قۇرۇش ئىشلىرىنى توغرا بىرتەرەپ قىلىشتىكى يېتەكچى ئىدىيىدۇر. شۇنداقلا ئۇ 12— قۇرۇلتاينىڭمۇ يېتەكچى ئىدىيىسىدۇر. 12—قۇرۇلتاي ماركسىزم—لېنىنىزم ئىلمىي سوتسىيالىزم نەزەرىيىسىنى جۇڭگونىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىغا زىچ بىرلەشتۈرۈپ، مۇناسىۋەتلىك قارارلارنى چىقاردى. 12- قۇرۇلتاينىڭ قارارى پىراگرامما، يۆنىلىش — سىياسەتلىرى بىزنىڭ سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشىنى تىزلىتىشىمىزدا غايەت زور كۈچ بېغىشلىماقتا.

يولداش دېڭشاۋپىڭنىڭ 12— قۇرۇلتاينىڭ ئېچىش نۇتقىدا ئوتتۇرىغا قويغان چوڭقۇر مەنىلىك بۇ سۆزى، پارتىيىمىزنىڭ 60نەچچە يىللىق تارىخى تەجرىبە ـساۋاقلىرىنى يەكۈنلەش ئاساسىدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان.

پرولېتارىياتنىڭ ئۇلۇغ ئۇستازى ۋلادىمىر ئېلىئىچ لېنىن، ماركسىزمدىكى ئەڭ توپ ماھىيەتلىك نەرسە، ماركسىزمنىڭ جانلىق روھى —كونكرېتنى ئەھۋالىنى كونكرېت تەھلىل قىلىشتىن ئىبارەت (1) دەپ كۆرسەتكەن ئىدى. بۇ ماركسىزم ـ لېنىنىزمنىڭ ئومۇمىي ھەقىقىتىنى ھەرقايسى ئەللەرنىڭ كونكرېت ئەمەلىيىتىگە زىچ بىرلەشتۈرۈش، كونكرېتنى ئەھۋالىنى كونكرېتنى تەھلىل قىلىش كېرەك دېگەنلىكتۇر. يولدش ماۋزې-

AltunOq

دوڭ 1942-يىلى ئۇلۇق يەنئەن ئىستىل تۈزىتىش ھەركىتىدە، پارتىيىمىزنىڭ جۇڭگو ئىنقىلاۋىغا يېتەكچىلىك قىلىش جەريانىدىكى ئىجابى ۋە سەلبى جەھەتتىكى تەجرىبە-ساۋاقلارنى يەكۈنلەپ مۇنداق كورسەتكەن ئىدى: ماركسىزم-لېنىنىزمنىڭ ئومۇمى ھەقىقىتىنى جۇڭگونىڭ كونكرېت ئەمەلىيىتى بىلەن زىچ بىرلەشتۈرۈش كېرەك. ماركسىزم-لېنىنىزملىق مەيدان، نوقتىئى نەزەر ۋە ئۇسۇلنى قوللۇنۇپ، جۇڭگو ئىنقىلاۋىنىڭ ئەمەلىيىتىنى ئىخلاس بىلەن تەتقىق قىلىپ، جۇڭگونىڭ ئېھتىياجىغا مۇۋاپىق كېلىدىغان نەزەرىيە يارىتىپ بۇ ئارقىلىق جۇڭگو ئىنقىلاۋىغا يېتەكچىلىك قىلىشىمىز لازىم (2) ماۋزېدوڭ ماركسىزم-لېنىنىزمنى قورال قىلىپ، جۇڭگو ئىنقىلاۋىنىڭ مەسىلىلىرىنى ئىلمى ئاساستا تەھلىل قىلىپ، جۇڭگو ئىنقىلاۋىنىڭ بىر يۈرۈش توغرا نەزەرىيىسىنى ئوتتۇرغا قويۇپ، يېڭى دېموكراتىك ئىنقىلاپنىڭ غەلبىسىنى قولغا كەلتۈرگەن ئىدى.

يولداش دېڭشياۋپىڭنىڭ ئېچىش نوتقىدا ئوتتۇرغا قويغان نەزەرىيىنى ئەمەلىيەتكە بىرلەشتۈرۈش، جۇڭگونىڭ ئەھۋالىنى ئاساس قىلىش ئىدىيىسى ماركسىزم-لېنىنىزم ۋە ماۋزېدوڭ ئىدىيىسىنىڭ نەزەرىيىنى ئەمەلىيەتكە زىچ بىرلەشتۈرۈش، كونكرېت مەسىلىنى كونكرېت تەھلىل قىلىش دېگەن تۈپ روھىغا ۋارىسلىق قىلىپلا قالماي، پارتىيىمىزنىڭ ئۇزۇن يىللىق تارىخى تەجرىبىلىرىنى ئەتراپلىق ۋە چوڭقۇر يەكۈنلەش ئاساسىدا ئوتتۇرغا قويۇلغان ئىلمى خۇلاسە.

جۇڭگو ئىنقىلاۋىنىڭ ئاساسىي تەجرىبە-ساۋىقى شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، پارتىيىمىز قاچان ماركسىزم-لېنىنىزمنىڭ ئومۇمى ھەقىقىتىنى جۇڭگونىڭ كونكرېت ئەمەلىيىتىگە بىرلەشتۈرگەن، جۇڭگونىڭ ئەمەلى ئەھۋالىنى چىقىش قىلغان بولسا ئىنقىلاپ غەلبىسىرى ئالغا ئىلگىرلىگەن. قاچان ماركسىزم-لېنىنىزمنىڭ ئومۇمى ھەقىقىتىنى جۇڭگونىڭ كونكرېت ئەمەلىيىتىگە بىرلەشتۈرمىگەن، جۇڭگونىڭ ئەھۋالىنى چىقىش قىلمىغان بولسا ئىنقىلاپ ئارقىغا چېكىنگەن ياكى مەغلۇپ بولغان. مەسىلەن، ئالايلى: 1928-يىلىدىن 1935-يىلىغىچە ۋاڭمىن قاتارلىق سول ئاغمىچىلار ماركس، ئېنگېلىس، لېنىن، ستالىنلار قايتا-قايتا تەكىتلىگەن، ئۇلارنىڭ نەزەرىيىسىنى ھەرقايسى ئەللەرنىڭ كونكرېت ئەمەلىيىتىگە زىچ بىرلەشتۈرۈش توغرىسىدىكى تەلىملىرىگە خىلاپلىق قىلىپ، ماركسىزم-لېنىنىزمنى جۇڭگو ئىنقىلاۋىنىڭ كونكرېت ئەمەلىيىتىگە بىرلەشتۈرۈشكە قارشى تۇردى. ئۇلار ماركسىزم-لېنىنىزمنى قېتىپ قالغان، دوگما نەرسىگە ئايلاندۇرۇپ قويدى. ئۇلار ماركسچە-لېنىنچە مەيدان، نوقتىئى نەزەر، ئۇسۇلنى قوللۇنۇپ جۇڭگو ئىنقىلاۋىنىڭ مەسىلىلىرىنى ھەل قىلىشنى بىلمىدى، نەتىجىدە جۇڭگو ئىنقىلاۋىغا ئىنتايىن ئېغىر زىيان يەتكۈزدى. 1-چوڭ ئىنقىلاپ مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، پارتىـ

يىمىز تۇلىمۇ قىيىن شارائىت ئاستىدا جاپالىق كۈرەش قىلىش، ئارقىلىق بارلىققا كەلتۈرگەن 10 نەچچە ئىنقىلاۋى بازىلار (سوۋېت رايونى) تامامەن قولدىن كەتتى. 300 مىڭ كىشىلىك قىزىل ئارمىيىنىڭ 90%ى زىيانغا ئۇچرىدى. گومىنداڭ ھوكۇمرانلىق قىلىۋاتقان رايونلاردىكى پارتىيە تەشكىلاتلىرى ۋە ئىشچىلار تەشكىلاتلىرى دىگىدەك ۋەيران بولدى. پەقەت 1935-يىلى 1-ئايغا كەلگەندە، پارتىيىمىز زۇنيى يىغىنى ئارقىلىق سول ئاغمىچىلىق لۇشيەندىن ھېساپ ئېلىپ، ماۋزېدۇڭنىڭ پۈتۈن پارتىيىدىكى رەھبەرلىك ئورنىنى تىكلىگەن ۋە پۈتۈن پارتىيە بويىچە توغرا لۇشيەننى تۇرغۇزغاندىن كېيىنلا، ئاندىن ئىنقىلاپ توغرا يۇنىلىش بويىچە يېڭىۋاشتىن راۋاجلىنىشقا باشلىدى ۋە مەملىكەت بويىچە غەلىبىنى قولغا كەلتۈردى. ماركسىزىم-لېنىنىزىمنىڭ ئومۇمى ھەقىقىتىنى جۇڭگونىڭ كونكىرىت ئەمەلىيىتىگە بىرلەشتۈرۈشنى ئاساسى بەلگە قىلغان ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسى دەل مۇشۇ مەزگىلدە تولۇق شەكىللەندى. دولىتىمىز ئازات بولۇپ سوتسىيالىزىم دەۋرىگە قەدەم قويغاندىن كېيىن 1956-يىلدىكى پارتىيە 8-قۇرۇلتىيىغىچە پارتىيىمىزنىڭ ئىدىيە لۇشيەنى توغرا بولۇپ، سوتسىيالىزىم ئىشلىرى تىز راۋاجلىنىشقا ئىگە بولدى. ئۇندىن كېيىن پارتىيە ئىچىدە گەرچە سول خاھىش ئوسۇپ بېرىۋاتقان بولسىمۇ، لېكىن سوتسىيالىزىم ئىشلىرى يەنىلا ئەگرى-توقايلىق ئىچىدە راۋاجلىنىپ تۇردى. بۇلارنىڭ ھەممىسى پارتىيىمىزنىڭ ماركسىزىم-لېنىنىزىمنىڭ ئومۇمى ھەقىقىتىنى جۇڭگونىڭ كونكىرىت ئەمەلىيىتىگە زىچ بىرلەشتۈرۈپ بارغانلىقىنىڭ نەتىجىسى ئىدى. ئەپسۇسكى 1966-يىلدىن 1976-يىلغىچە داۋاملاشقان، دولەت، خەلققە بالايى ئاپەت ئېلىپ كەلگەن «مەدىنىيەت زور ئىنقىلاۋى» دا لىن بياۋ ئەكسىل ئىنقىلاۋى گۇرۇھى ئىنتايىن سولدىن چىقىپ، ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسىنىڭ ئەسلى قىياپىتىنى بۇرمىلاپ، ئۇنى قېتىپ قالغان، تەرەققى قىلمايدىغان، خۇراپىلەرچە چوقۇنىدىغان ئەقىدىگە ئايلاندۇرۇپ قويدى. ئۇ 70-يىللارنىڭ ئالدى-كەينىدە قانداقتۇ، ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسى ماركسىزىم-لېنىنىزىمنىڭ يوقۇرى پەللىسى، «ھەر جۈملىسى ھەقىقەت»، «بىر جۈملىسى ئون مىڭ جۈملىگە تەڭ» دىگەنگە ئوخشاش خاتا ئىدىيىنى ئوتتۇرغا قويۇپ، نەزىرىيىنى ئەمەلىيەتكە بىرلەشتۈرۈش، ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەشتىن ئىبارەت ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسىنىڭ ئەسلى قىياپىتىنى ئوزگەرتىۋەتتى. بۇ ئەمەلىيەتتە ۋاڭمىڭنىڭ دوگما تىزىملىق ئىدىيىسىگە ئوخشاپ كېتىدىغان سۇبيېكتىپ ئىدىيالىزىم ئىدى. جاڭچىڭ گۇرۇھى ئەمەلىيەتتە بۇنىڭغا ۋارىسلىق قىلدى. بۇ خىل ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسىنى قېتىپ قالغان ئەقىدىگە ئايلاندۇرۇش ئەمەلىيەتتە پارتىيىمىزنىڭ توغرا ئىدىيە لۇشيەندىن چەتنەش بولۇپ، بۇنىڭ نەتىجىسىدە خاتا سىياسى لۇشيەن خاتا فاڭجېن، سىياسەت ۋە شۇئارلار ئوتتۇرغا قويۇلۇپ، ۋە تەرغىپ قىلىنىپ ئىلمىزنىڭ سوتسىيالىزىم ئىشلىرى مىسلىسىز زىيانغا ئۇچرىدى، ئىلىمىزنىڭ

زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشى كەم دېگەندە 20 يىل كەينىگە سۈرۈلۈپ كەتتى.

1976-يىلى 9-ئايدا ئۇلۇغ ماركسىزىم-لېنىنىزىمچى، ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسىنىڭ ئاساسلىق ياراتقۇچىسى ماۋزېدۇڭ ئالەمدىن ئۆتتى. پارتىيە ۋە دۆلەتنىڭ ئالى ھوقۇقى جاڭچىڭ گۇرۇھىنىڭ قولىغا چۈشۈپ كېتىشكە تاس قالغاندا، پارتىيىمىزنىڭ بىر تۈركۈم مۇنەۋۋەر رەھبەرلىرى پۈتۈن پارتىيە ۋە خەلقنىڭ ئىرادىسىگە ۋەكىللىك قىلىپ، جاڭچىڭ ئەكسىل ئىنقىلاۋى گۇرۇھىنى بىر يولىلا ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، پارتىيە، دۆلەتنى خەتەردىن قۇتقۇزۇپ قالدى. بۇ چاغدا پارتىيىمىزنىڭ ئاساسىي رەھبىرى خۇاگوپېڭ ئىدى. ئۇ، گەرچە جاڭچىڭ گۇرۇھىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاشتا بىر كىشىلىك ھەسسە قوشقان بولسىمۇ ئەپسۇسكى، ئۇ پۈتۈن پارتىيە ۋە پۈتۈن مەملىكەت خەلقىنىڭ ئىرادىسىگە خىلاپلىق قىلىپ، پارتىيىمىزدە ساقلىنىپ كېلىۋاتقان ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسىنى ئەقىدىگە ئايلاندۇرۇپ قويۇشنى، داھىغا خۇراپىلارچە چوقۇنۇشنى تۈزىتىشكە كىرىشمىدى، «مەدەنىيەت ئىنقىلاۋى» نىڭ ئىنتايىن سول خاتالىقلىرىنى تۈزىتىشكە بەل باغلىمىدى. بەلكى خاتا ھالدا «ئىككى ئومۇمەن» («ئومۇمەن ماۋزېدۇڭ بەلگىلىگەنلىكى سىياسەتنى قەتئىي قوغداش ئومۇمەن ماۋزېدۇڭ كۆرسەتكەنلىكى يولىيورۇققا باشتىن-ئاخىر ئەمەل قىلىش») دېگەن بىر نىمىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، يەنە بىر قېتىم ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسىنى قېتىپ قالغان، ئۆزگەرمەيدىغان ئەقىدىگە ئايلاندۇرۇپ قويدى. ئۇ، ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسىنىڭ يېڭى تارىخى شارائىتتا راۋاجلىنىدىغانلىقىنى، بېيىپ بارىدىغانلىقىنى ئىنكار قىلدى. بۇنىڭ بىلەن پارتىيىمىزنىڭ ئۆتكەنكى سول خاتالىقنى، «مەدەنىيەت زور ئىنقىلاۋى» كەلتۈرۈپ چىقارغان قالايمىقانچىلىقنى تۈزىتىشىگە توسقۇنلۇق قىلدى، بۇ، خۇددى يولداش دېڭشياۋپىڭ كۆرسەتكەندەك «ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەش ئىدىيىسىگە خىلاپلىق قىلىش، دىئالېكتىكىلىق ماتېرىيالىزم ۋە تارىخى ماتېرىيالىزىمنىڭ قائىدىلىرىگە خىلاپلىق قىلىش مەسىلىسى. ئەمەلىيەتتە ئىدىيالىزم بىلەن مېتافىزىكىنىڭ ئىنكاسى.» («دېڭشياۋپىڭ ماقالىلىرىدىن تاللانما» ئۇيغۇرچە 209-بەت) 4 كىشىلىك گۇرۇھ تارمار قىلىنغاندىن كېيىن، شەخسكە خۇراپىلارچە چوقۇنۇپ «ئىككى ئومۇمەن» دە چىڭ تۇرۇپ بىر ئىزدا توختاپ قېلىش كېرەكمۇ ياكى ئەمەلىيەتنى چىقىش قىلىپ، ماركسىزىم-لېنىنىزىمنىڭ ئىلمى سوتسىيالىزم نەزەرىيىسىنى ئىلىمىزنىڭ ئەمەلىيىتىگە زىچ بىرلەشتۈرۈپ، يېڭى تارىخى دەۋرگە ئۇيغۇن كېلىدىغان يېڭى نەزەرىيە، فاڭجېن-سىياسەتلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، سوتسىيالىزم ئىشلىرىنى ئىلگىرى سۈرۈش كېرەكمۇ دېگەن مەسىلە پارتىيىمىز ئالدىغا جىددىي ھالدا قويۇلدى. بۇ مەسىلە-پارتىيىمىز قايسى ئىدىيە لۇشيەندە تۇرۇش كېرەك دېگەن مەسىلە ئىدى. ئەگەر ئالدىنقى خاتا ئىدىيە لۇشيەندە تۇرغاندا پارتىيىمىزدە ئۇزۇن يىللار داۋاملىشىپ كەلگەن «سول» خاتالىقنى ۋە ئۇنىڭ ئاقىۋەتلىرىنى تۈزىتىپ،

يېڭى ۋەزىيەت يارىتىپ ئىلىمىزنىڭ سوتسىيالىزىم ئىشلىرىنى ئىلگىرى سۈرۈش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. دەل مۇشۇ ھالقىلىق پەيتتە يولداش دېڭشياۋپىڭ ھەقىقىي ماركسىزىمچىلارغا خاس ھەقىقەتتە چىڭ تۇرۇش روھى بىلەن ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەشنى جىددىي ئوتتۇرىغا قويۇپ، ماركسچە-لېنىنچە توغرا ئىدىيە لۇشيەننى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى قەتئىي تەلەپ قىلدى. ئۇ، مۇنداق كۆرسەتتى: «ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسىنىڭ نىگىزى — ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەش، ماركسىزىم لېنىنىزىمنىڭ ئومۇمىي قائىدىلىرىنى جۇڭگو ئىنقىلاۋىنىڭ كونكرېتنى ئەمەلىيىتى بىلەن بىرلەشتۈرۈش». «ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەش پرولېتارىيات دۇنيا قارىشىنىڭ ئاساسى، ماركسىزىمنىڭ ئىدىيەۋى ئاساسى، ئىلگىرى ئىنقىلاپتا غەلىبە قىلىشتا ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەشكە تايانغان ئىدۇق. ھازىر 4نى زامانىۋىلاشتۇرۇشنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشتىمۇ ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەشكە تايىنىشىمىز لازىم.» («دېڭشياۋپىڭ ماقالىلىرىدىن تاللانما» 206—228 بەتلەر) بۇ يەردە يولداش دېڭشياۋپىڭ ماركسىزىمنىڭ تۈپ روھى، جەۋھىرى ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەش، بىز ئەنە شۇ ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەش پىرىنسىپىدا چىڭ تۇرغاندىلا 4نى زامانىۋىلاشتۇرۇشنى ئىشقا ئاشۇرالايمىز دېگەن چوڭقۇر مەزمۇنغا ئىگە نۇقتىئىي نەزەرنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، پارتىيىمىزدە ئىلگىرىدىن ئېيتىلىپ كېلىۋاتقان ماركسىزىم-لېنىنىزىمنىڭ ئومۇمىي ھەقىقىتىنى جۇڭگونىڭ كونكرېتنى ئەمەلىيىتىگە زىچ بىرلەشتۈرۈش كېرەك دېگەن نۇقتىئىي نەزەرنى تېخىمۇ كونكرېتلاشتۇردى ۋە تېخىمۇ ئېنىق ئوتتۇرىغا قويدى. بۇ يەردە دېيىلىۋاتقان ئەمەلىيەت — ئوبيېكتىپ مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ھەممە شەيئىلەردۇر. ھەقىقەت — ئوبيېكتىپ شەيئىلەرنىڭ ئىچكى باغلىنىشىدۇر. ئىزدەش — تەتقىق قىلىش دېمەكتۇر. ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەش دېگەننىڭ مەنىسى ماركسىزىم-لېنىنىزىم نەزەرىيىسىنى قوللىنىپ، جۇڭگونىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىنى چوڭقۇر تەتقىق قىلىپ، جۇڭگو ئىنقىلاۋى ۋە سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشىنىڭ قانۇنىيىتىنى ئىگىلەش، بۇ ئارقىلىق ئىنقىلاپ ۋە قۇرۇلۇش ئىشلىرىغا يېتەكچىلىك قىلىش كېرەك دېگەنلىكتۇر. بۇ ئاتالغۇنى ماۋزېدۇڭ يەنئەندىكى ۋاقتىدىلا ئوتتۇرىغا قويغان ۋە ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇنۇۋېرستىتقا بېغىشلىما سۈپىتىدە يېزىپ بەرگەن. يولداش دېڭشياۋپىڭ ئوتتۇرىغا قويغان ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەش نۇقتىئىي نەزىرى قانداقتۇ كونا ئاتالغۇنىڭ يېڭىچە كۆچۈرۈلمىسى ئەمەس، بەلكى يولداش دېڭشياۋپىڭ يېڭى تارىخىي دەۋردە سول خاتالىقنىڭ ئاسارىتىنى بۇزۇپ تاشلاپ، يېڭى ۋەزىيەت يارىتىش، سول خاتالىقنى تۈزىتىپ، ئىلىمىزنىڭ سوتسىيالىزىم ئىشلىرىنى ئىلگىرى سۈرۈش، ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسىنىڭ ئەسلى قىياپىتىنى ئەينەن ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن ئوتتۇرىغا قويدى. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەش نۇقتىئىي نەزىرى يېڭى تارىخىي شارائىتتا

تامامەن يېڭى ۋە باي مەزمۇنغا ئىگە. يولداش دېڭشياۋپىڭ يېڭى تارىخى دەۋردە ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەشنى كۆپ تەكىتلەپ، پۈتۈن پارتىيە ئالدىغا يېڭى تارىخى دەۋردە ماركسىزم—لېنىنىزم، ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسىنى قوللىنىپ، ئىلىمىزنىڭ ئەمەلىيىتىنى چوڭقۇر تەتقىق قىلىپ، سوتسىيالىزمنىڭ تەرەققىي قىلىش قانۇنىيىتىنى ئىگەللەپ، بۇ ئارقىلىق سوتسىيالىزم ئىشلىرىغا يېتەكچىلىك قىلىپ، 4نى زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنى ئىلگىرى سۈرۈش ۋەزىپىسىنى ئوتتۇرىغا قويدى.

يولداش دېڭشياپىڭ ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەش پرىنسىپىدا چىڭ تۇرۇپ، ئۇنىڭغا خىلاپ بولغان „ئىككى ئومۇمەن“ نى تەنقىت قىلدى. ئۇ مۇنداق كۆرسەتتى: „بىز ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسى بايرىقىنى ئېگىز كۆتىرىمىز دېسەك ھەرقانداق ۋاقىتتا تۇرلۇك فاڭچېن سىياسەت مەسىلىلىرىنى بىر تەرەپ قىلىشتا ئەمەلىيەتنى ئاساس قىلىشتا چىڭ تۇرۇش كېرەك“ „ئەگەر ماۋزېدۇڭ دېمىگەننى قىلغىلى بولمايدىغان بولسا، ھازىر بىز قانداق قىلاتتۇق؟ ماركسىزم—لېنىنىزم راۋاجلىنىدۇ—دە! ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسىمۇ راۋاجلىنىدۇ—دە! ئۇنداق بولمىسا قېتىپ قالىدىغان گەپ“ („دېڭشياۋپىڭ ماقالىلىرىدىن تاللانما“ 207 — 209، بەتلەر). بۇ يەردە دېڭشياۋپىڭ ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسىنىڭ جەۋھىرى — ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەش پرىنسىپىدا چىڭ تۇرۇپ، ئەمەلىيەتنى ئاساس قىلىشنى، يېڭى ئەھۋال، يېڭى مەسىلىلەرنى تەتقىق قىلىشنى، ئەمەلىيەت جەريانىدا ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسىنى بېيىتىشنى، بۇ ئارقىلىق ئىلىمىزنىڭ سوتسىيالىزم ئىشلىرىنى ئىلگىرى سۈرۈشنى ئوتتۇرىغا قويغان. دېڭشياۋپىڭنىڭ قارىشىچە دەل مۇشۇنداق قىلىشلا ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسى قىزىل بايرىقىنى ئېگىز كۆتەرگەنلىك بولىدۇ، ئەكسىچە بولغاندا ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسى بايرىقىنى يالغان ئېگىز كۆتۈرۈش بولىدۇ.

يولداش دېڭشياۋپىڭ ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەش، ماركسىزم—لېنىنىزمنىڭ ئومۇمى ھەقىقىتىنى ئىلىمىزنىڭ كونكرېت ئەمەلىيىتىگە بىرلەشتۈرۈشتە چىڭ تۇرۇپ، ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسىگە تۇتۇلغان خاتا پوزىتسىيىنى، ئىدىيىدىكى قاتماللىقنى تۈزىتىشكە كىرىشتى. ئۇ 1977—يىلى „ئىككى ئومۇمەن“ ماركسىزمغا ئۇيغۇن ئەمەس دەپ تەنقىت قىلغاندىن كېيىن 6—ئايدا ئىلىم—پەن، مائارىپ سېپىدىكى قالايمىقانچىلىقنى ئوڭشاش خىزمىتىنى شەخسەن ئۆزى تۇتۇپ „ئىككى مولچەر“ (ئۆتكەن 17 يىلدا مائارىپقا بۇرژۇئا زىيالىيلىرى ھوكۇمرانلىق قىلدى. زىيالىيلارنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكىنىڭ دۇنيا قارىشى بۇرژۇئا دۇنيا قارىشى) دېگەن نوقتىئى نەزەرنىڭ ئاسارىتىنى بۇزۇپ تاشلىدى. 1978—يىلى باشلانغان ھەقىقەتنىڭ ئۆلچىمى ئەمەلىيەت توغرىسىدىكى مۇھاكىمىنى 6—ئايدا ئارمىيە سىياسى خىزمەت يىغىنىدا قەتئىي قوللىدى

AltunOq

ۋە يۇكسەك باھالىدى، ئارقا-ئارقىدىن نۇتۇق سۆزلەپ ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىز-
دەشتىن ئىبارەت پارتىيىمىزنىڭ ئەسلى ئەنئەنىسىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى تەكىتلىدى.
مانا بۇلارنىڭ ھەممىسى خاتا ئىدىيىۋى لۇشيەننى ئىنكار قىلىپ، پارتىيىنىڭ ماركس-
سىزملىق ئىدىيە لۇشيەننى يېڭىۋاشتىن تىكلەشكە نەزەرىيىۋى ئاساس يارىتىپ بەردى.
دەل شۇنداق بولغانلىقى ئۈچۈنلا 1978-يىلى دېكابىردا ئېچىلغان 11-نۆۋەتلىك مەركىزى
كومىتېتنىڭ 3-ئومۇمى يىغىنى تۈغرا ئىدىيىۋى لۇشيەننى تىكلەپ، تارىخى خاراكتېرلىك
بۇرۇلۇشنى ئوتتۇرىغا قويدى.

ماركسىزىم-لېنىنىزىم ئىجتىمائى ئەمەلىيەت تارىخى يۇسۇندا تەرەققى قىلىپ
باردۇ. بۇنىڭغا ئەگىشىپ ئىنسانلارنىڭ دۇنيانى بىلىشىمۇ تارىخى يۇسۇندا تەرەققى قىلىپ
باردۇ -دەپ قارايدۇ. يولداش ماۋزېدۇڭ «ئەمەلىيەت توغرىسىدا» دېگەن پەلسەپە
ئەسەردە مۇنداق كورسەتكەن ئىدى: «ئىجتىمائى ئەمەلىيەت تۆۋەن باسقۇچتىن قەدەممۇ-
قەدەم يۇقۇرى باسقۇچقا قاراپ راۋاجلىنىدۇ ۋە ئىنسانلارنىڭ تەبىئەت ۋە جەمىيەت
توغرىسىدىكى بىلىملىرى، شۇنىڭدەك بۇ ئىككى خىل بىلىمنى ئومۇملاشتۇرىدىغان پەلسە-
پىمۇ تۆۋەن باسقۇچتىن قەدەممۇ-قەدەم يۇقۇرى باسقۇچقا قاراپ يەنى تېيىزلىقتىن
چوڭقۇرلۇققا، بىر تەرەپلىمىلىكتىن تېخىمۇ ئەتراپلىق بولۇشقا قاراپ راۋاجلىنىدۇ» (1)
مۇشۇ نوقتىئى نەزەرگە ئاساسلانغاندا ماركسىزىم - لېنىنىزىم، ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسى ئۈز-
لۈكسىز راۋاجلىنىپ باردۇ ۋە بېيىپ باردۇ. «سول» چىل خاتالىقتا چىڭ تۇرغۇچىلار
تەشەببۇس قىلغاندەك بىر ئىزدا توختاپ قېلىش -قېتىپ قېلىش مۇمكىن ئەمەس. يول-
داش دېڭشياۋپىڭ ماركسىزىم-لېنىنىزىمنىڭ تەرەققىيات نەزەرىيىسىدە چىڭ تۇرۇپ
ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەش روھىنى جارى قىلىپ ئىلىمىزدە سوتسىيالىزىم قۇرۇش-
نى قايسى يول بىلەن ئېلىپ بېرىش مەسىلىسى ئۈستىدە ئۇزۇن ۋاقىت، چوڭ-
قۇر تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ، جۇڭگوچە سوتسىيالىزىم قۇرۇش نەزەرىيىسىنى ۋە ئۇنىڭ
فاڭجېن، سىياسەتلىرىنى ئوتتۇرىغا قويدى. بىز «دېڭشياۋپىڭ ماقالىلىرىدىن تاللانما»
نىڭ ئالتۇندەك پاقىراپ تۇرغان قۇرلىرىنى بىر-بىردىن ئوقۇپ چىققىنىمىزدا ئۇنىڭ
جۇڭگوچە سوتسىيالىزىم قۇرۇش نەزەرىيىسىنى قانداق ئوتتۇرىغا قويغانلىقىنى كورۈۋالالاي-
مىز. ئۇنىڭ بۇ نەزەرىيىسى جۇڭگودا سوتسىيالىزىمنىڭ تەرەققى قىلىش قانۇنىيىتىنى
تولۇق ئەكس ئەتتۈرگەن بولۇپ، سىياسى، ئىقتىسات، ئىلىم-پەن، مائارىپ، ئەدەبىيات
-سەنئەت، پارتىيە قۇرۇلۇشى، ئارمىيە قۇرۇلۇشى ۋە بىرلىكسەپ قاتارلىق كەڭ ساھەنى
ئوز ئىچىگە ئالغان.

دولىتىمىزنىڭ ھازىرقى دەۋرىدىكى ئاساسى زىددىيەت توغرىسىدا، يولداش دېڭشياۋ-
پىڭ «سىنىپى كورەش جەمئىيىتىمىزدىكى ئاساسى زىددىيەت» دېگەن خاتا نوقتىئى نەزەرنى

تۈزۈتۈش جەدۋىلى

بەت	قۇر: يۇقۇردىن	قۇر: تۆۋەندىن	بېسىلغىنى	توغرىسى
9	1		كۈچلەر	كۈچلىرى
15		8	يۈنۈلۈشگە	يۈنۈلۈشىگە
16	7		ئەنئۇيتەر	ئەنئۇينەر
29	6		تايىخىغا	تارىخىغا
29		6	خاتالغىدىن	خاتالىغىدىن
35	1		شۇشاكچەن	شۇي شاكچەن
40		14	...جەھەتتە. تەرىتپكە...	...جەھەتتە تەرىپكە...
59		4	...ئىگىلىگىنىنىڭ...	پايدىلىنىپ تاۋار ئىگىلىگىنىنىڭ...
73		3	ربا	بار
78	1		فونتىكا	فونېتىكا
91	9		يېتەكچىلىگگە	يېتەكچىلىككە
89		2	ئەنتسىتوتى	ئىنىستىتۇتى
90		1	بېشى ئۆتكەن سانلارا	بېشى ئۆتكەن سانلاردا
94	10		نقى تەسىپ	نى تەقىپ
100		9	جەمىيەت	..جەمىيەت..
100		12	تۈزۈەبىنىڭ	تۈزۈمىنىڭ
102		14	دەلۇماتلار	مەلۇماتلارغا
105		6	(باسقىلارنى)	باشقىلارنى
105	5		تارىخى خاتىرىلە، ھونلار	تارىخى خاتىرىلەر. ھونلار
111		13	جەھەتەلرگە	جەھەتلەرگە
121		4	...بېكىتەرگەلىك.	....بۆكتەرگەلىك)

بەت	قۇر: يۇقۇرىدىن	قۇر: تۆۋەندىن	بېسىلغىنى	توغرىسى
122	1		ئۇزۇش، ئۇچۇن	ئۇزۇش ئۇچۇن
129	1		ۋىندىغان	ۋىندىغا
129		6	چاغلاردا	ئۇچاغلاردا
140		3	سۇچە.خەن	خەنسۇچە
143		2	چىكىت	.
143		3	بىرقەدەر ئېغىر ئاتوم	،بىرقەدەر ئېغىر ئادەم،
144	11		بىرلىگىنى	بىرلىگى
151	2		بولسۇن W	بولسۇن· W
151		14	j-يول	i-يول
154		9	$y_1x^2\ \lambda_2x+(2y_2+y_3)=x-1$	$y_1x^2+y_2x+(2y_2+y_3)=x-1$
154		10	$\cdots(x+2)+\lambda_2$	$\cdots(x+2)+y_2$
155		13	$\cdots+(y_1+u_2, y_2, 2y_3)$	$\cdots+(y_1+y_2, 2y_3)$
156		9	ئالماشتۇرۇش	φ ئالماشتۇرۇش
159		8	$[\ \sigma=(\alpha_1,\alpha_2,\alpha_3)\ ]$	$=[\ \sigma(\alpha_1,\alpha_2,\alpha_3)\ ]$

تەنقىت قىلىپ، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى سەۋىيىسىنىڭ تۆۋەنلىكى بىلەن خەلق ۋە دولەتنىڭ ئېھتىياجىنى قامدىيالماسلىق ھازىرقى دەۋرىدىكى ئاساسى زىددىيەت دەپ توغرا ئوتتۇرىغا قويدى.

جۇڭگودا سوتسىيالىزىم قۇرۇشنىڭ يولى توغرىسىدا، ماركسىزىم—لېنىنىزىمنىڭ ئىلمى سوتسىيالىزىم توغرىسىدىكى نەزەرىيىسىنى جۇڭگونىڭ ئەمەلىيىتىگە بىرلەشتۈرۈپ، ئىلىمىزنىڭ 30نەچچە يىللىق سوتسىيالىزىم قۇرۇش تەجرىبىلىرىنى ئىلمى ھالدا يەكۈن-لەپ «ماركسىزىم — لېنىنىزىمنى جۇڭگونىڭ كونكرېت ئەمەلىيىتىگە بىرلەشتۈرۈپ، ئۆز يولىمىزدا مېڭىش، جۇڭگوچە سوتسىيالىزىم قۇرۇش» («دېڭ شياۋپىڭ ماقالىلىرىدىن تاللانما» 634 بەت) نى ئوتتۇرىغا قويدى. بۇنىڭ بىلەن بىزنىڭ مۇندىن كېيىن سوتسىيالىستىك ئىنقىلاپ ۋە قۇرۇلۇش ئېلىپ بېرىشىمىزغا توغرا يول بەلگىلەپ بەردى. بۇ يۇنۇلۇشكە ئاساسەن كونكرېت فاڭجېن—سىياسەتلەرنى ئوتتۇرىغا قويدى. مەسىلەن: مۇشۇ ئەسىر-نىڭ ئاخىرىغىچە ئىلىمىزنىڭ ئىقتىسادى قۇرۇلۇش تەرەققىياتى ۋە خەلقىنىڭ ماددى، مەدىنى تۇرمۇش سەۋىيىسىنى ئوتتۇرھال سەۋىيىگە يەتكۈزۈش، ئىگىلىك باشقۇ-رۇش تۈزۈمىنى ئىسلاھ قىلىش، مەلۇم دائىرىدە رەھبەرلەرنى سايلاش تۈزۈمىنى بارا-بارا كېڭەيتىش، ھەر خىل شەكىلدىكى مەسئۇلىيەت تۈزۈمىنى يولغا قويۇش، ئەمگەككە قاراپ تەقسىملەش پىرىنسىپىنى ئىزچىللاشتۇرۇپ بىر قىسىم كىشىلەرنىڭ ئاۋۋال بېيىشىغا يول قويۇپ، كۆپچىلىكنى ئورتاق بېيىشقا يېتەكلەش، سىرتقا قارىتا ئىشىكنى ئېچىۋېتىش ۋە باشقىلار.

ئىلىم—پەن، مائارىپ توغرىسىدا: ماركسىزىم — لېنىنىزىمنىڭ ئىلىم—پەن ئىشلەپ-چىقىرىش كۈچى دېگەن تەلىماتىغا ئاساسلىنىپ، ئىلىم-پەن، مائارىپنى راۋاجلاندۇرۇش ئىلىمىزنى 4دە زامانىۋىلاشتۇرۇشنىڭ ھالقىسى، «زامانىۋىلاشتۇرۇشنى ئىشقا ئاشۇرۇشىمىز پەن—تېخنىكىنىڭ يۈكسىلىشىگە باغلىق» («دېڭ شياۋپىڭنىڭ ماقالىلىرىدىن تاللانما» 61—138—بەتلەر) دەپ ئوتتۇرىغا قويۇپ، بىلىمگە، زىيالىلارغا، ئىلىم—پەن ئىشلىرىغا ئەھ-مىيەت بېرىشنى پۈتۈن پارتىيە ۋە پۈتۈن مەملىكەت خەلقىنىڭ ئالدىغا ستىراتېگىيىلىك جىددى ۋەزىپە قىلىپ ئوتتۇرىغا قويدى.

سوتسىيالىزىمنىڭ ئەۋزەللىكىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇش توغرىسىدا: ئىقتىسادي جەھەتتە ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى ئىمكانىيەتنىڭ بېرىچە تېز سۈرئەت بىلەن تەرەققى قىلدۇرۇپ خەلقنىڭ ماددى، مەنىۋى تۇرمۇشىنى پەيدىن—پەي ياخشىلاش، دېموكراتىيىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇش، قانۇنى تۈزۈملەرنى مۇكەممەللەشتۈرۈش قاتارلىقلارنى ئوتتۇرىغا قويدى.

پارتىيە، دولەتنىڭ رەھبەرلىك تۈزۈمى توغرىسىدا: پارتىيە، دولەتنىڭ رەھبەرلىك

تۈزۈمىنى ئىسلاھ قىلىپ، كادىرلارنىڭ رەھبەرلىك خىزمىتى ئۆتەشتىكى فىئۇدالىق باقىۋەندىلىك تۈزۈمىنى بىكار قىلىپ، ھەقىقى ماركسىزىمچى، بىلىملىك، ئىقتىدارلىق- لارنى قويۇش تۈزۈمىنى ئورنۇتۇش قاتارلىقلارنى ئۆتتۈرغا قويىدى.

سوتسىيالىزىمنىڭ ئاساسى بەلگىسى توغرىسىدا. سوتسىيالىزىم قۇرۇشتا «يۈكسەك ماددى مەدىنىيەتنى بەرپا قىلىش بىلەن بىللە پۈتۈن مىللەتنىڭ پەن—مەدىنىيەت سە- ۋىيىسىنى ئۆستۈرۈپ، ئالىجاناپ، مەزمۇنغا باي مەدىنى تۇرمۇشنى راۋاجلاندۇرۇپ، يۈكسەك سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدىنىيەتنى بەرپا قىلىشىمىز لازىم» («دېڭشياۋپىڭ ماقالىلىرىدىن تاللانما» 310—311 بەت) دەپ ئۆتتۈرىغا قويىدى. بۇنىڭ بىلەن ئادەتتە ئېيت- تىلىپ كېلىۋاتقان سوتسىيالىزىمنىڭ ئاساسى بەلگۈلىرىگە يۈكسەك مەنىۋى مەدىنىيەت يارىتىشتىن ئىبارەت بىر بەلگىنى قوشتى. بۇ مەسىلىنى ئىلگىرى ماركسىزىمچىلار ئېنىق ئۆتتۈرىغا قويمىغان، يولداش دېڭشياۋپىڭ بۇنى سوتسىيالىزىمنىڭ بىر ئاساسى مەزمۇنى سۈپىتىدە ستىراگىيىلىك ئورۇنغا قويدى. بۇ ماركسىزىم—لېنىنىزىمنىڭ ئىلمى سوتسىيالىزىم تەلىماتىغا قوشۇلغان ئۇلۇق تۆھپە ۋە يېڭى تەرەققىيات.

ئۇ يەنە پارتىيىمىزنى زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىغا يېتەكچىلىك قىلىدىغان كۆچلۈك يادرو قىلىپ قۇرۇپ چىقىش، زامانىۋىلاشقان مۇنتىزىم ئارمىيە قۇرۇش، يېڭى تارىخى دەۋردە ئىنقىلاۋى ۋەتەنپەرۋەرلىك بىرلىكسەپنى قۇرۇش، ئەدەبىيات—سەنئەتنى خەلق ئۈچۈن، سوتسىيالىزىم ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش قاتارلىقلارنى ئۆتتۈرغا قويدى. بۇلار- نىڭ ھەممىسى چوڭقۇر تەتقىق قىلىش، ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەش، ماركسىزىم— لېنىنىزىمنىڭ ئىلمى سوتسىيالىزىم تەلىماتىنى ئىلىمىزنىڭ كونكرېت ئەمەلىيىتىگە زىچ بىرلەشتۈرۈشنىڭ نەتىجىسىنى. شۇنداقلا ئۇ ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسىنى يېڭى تارىخى دەۋردە زور دەرىجىدە راۋاجلاندۇرۇش بولۇپ ھېساپلىنىدۇ. ئەگەر ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىز- دەش پىرىنسىپىدا چىڭ تۇرمىغان بولسا، ئىلىمىزنىڭ ئەمەلىيىتىگە ئۇيغۇن كېلىدىغان مۇنداق يېڭى نەزىرىيىنى ئۆتتۈرغا قويالمىغان، شۇنداقلا ئىلگىرىكى «سول» خاتالىقنى تۈزۈتۈپ، قالايمىقانچىلىقنى ئوڭشاپ، ئىلىمىزنىڭ سوتسىيالىزىم ئىشلىرىنى بۈگۈنكىدەك ئالغا سىلجىتالمىغان بولاتتى. يولداش دېڭشياۋپىڭ ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەش، نەزىرىيىنى ئەمەلىيەتكە بىرلەشتۈرۈشتە شانلىق ئۈلگە تىكلەپ بەردى. يولداش دېڭشياۋ- پىڭنىڭ ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەش ئىدىيىسى پارتىيىمىزنىڭ توغرا لۇشيەن، فاڭ- جېن، سىياسەتلىرىنى بەلگىلىشىدە يېتەكچى ئىدىيە بولۇپلا قالماي، بەلكى ھەرقايسى ئورۇن، كەسىپلەر بويىچە خىزمەتنى ياخشى ئىشلەشتىمۇ يېتەكچى ئەھمىيەتكە ئىگە. «يال- غۇز مەركىزى كومىتېت، ئۆلكىلىك پارتكوم، ۋىلايەتلىك پارتكوم، ناھىيىلىك پارتكوم ۋە كۆكشى پارتكوملار ئەمەس، بەلكى ھەر بىر زاۋۇت، ئىدارە، مەكتەپ، ماگزىن، ئىش-

Altun0q

لەپچىقىرىش دۇيمۇ ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەشنى، ئىدىيىدە ئازات بولۇشنى، مەسىلىلەرنى ئويلاش ۋە ئىش ئېلىپ بېرىشتا مېڭىنى ئىشقا سېلىش لازىم.» («دېڭشياۋپىڭ ماقالىلىرىدىن تاللانما» 228-بەت). ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەش پىرىنسىپىنى ئىشقا ئاشۇرۇشتا تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىشنى يولغا قويۇش لازىم. ھەردەرىجىلىك رەھبىرى كادىرلارغا نىسبەتەن ئېيتقاندا پىلان تۈزگەندە، خۇلاسە چىقارغاندا، بىرەر ۋەزىپىنى ئىشقا ئاشۇرۇشتا چوقۇم ئەمەلىيەتنى ئاساس قىلىش، چوڭقۇر ۋە ئەتراپلىق تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىشى، ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەش پىرىنسىپىدا چىڭ تۇرۇشى لازىم. مەسىلەن: يېزا ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇش ياكى يېزا ئىگىلىكىنىڭ مەلۇم تارماقلىرىنى گۈللەندۈرۈش پىلانىنى تۈزگەندە خۇددى خېلوڭجاڭ ئۆلكىسى سۇنۇۋ ۋىلايەتلىك پارتكومنىڭ مەسئۇللىرىدەك ئەتراپلىق چوڭقۇر تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىش ئاساسىدا ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن پىلاننى ئوتتۇرىغا قويۇش كېرەك. (قىزىل بايراق ژۇرنىلى 1983-يىل 9-سانىدىكى «ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەش پىرىنسىپىدا چىڭ تۇرايلى» دېگەن ماقالىغا قارالسۇن). بىرەر جامائەت خەۋپسىزلىكىنى ساقلاش خادىمى بىرەر ئەنزىگە ھۆكۈم قىلىشتا، ئەتراپلىق چوڭقۇر، قايتا-قايتا تەكشۈرۈش ۋە تەھلىل قىلىش ئاساسىدا ھۆكۈم قىلىشى كېرەك. قىسقىسى ھەربىر رەھبىرى خادىم ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەش پىرىنسىپىدا چىڭ تۇرۇشى زۆرۈر. بۇ پىرىنسىپ پەقەت رەھبىرى كادىرلار ئۈچۈنلا يېتەكچى ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇپ قالماي، بەلكى ھەر بىر كەسپى خادىم ئۈچۈنمۇ يېتەكچى ئەھمىيەتكە ئىگە. مەسىلەن: بىرەر ئوقۇتقۇچى ئوقۇتۇش سۈپىتىنى يۇقۇرى كۆتۈرۈپ، 4نى زامانىۋىلاشتۇرۇشقا ياراملىق كىشىلەرنى يېتىشتۈرۈش خىزمىتىدە، ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئەمەلىي سەۋىيىسى، پىكىر قىلىش ئىقتىدارى، شۇ بىر خىل پەننى ئۆگىنىشكە تۇتقان پوزىتسىيىسى قاتارلىقلارنى چۈشەنگەندىلا ئاندىن ئۆزىنىڭ ئۆتىدىغان دەرسىنىڭ مەزمۇنى، سەۋىيىسى ۋە قوللىنىدىغان ئوقۇتۇش مېتودىنى ئەمەلىي ئاساس ئۈستىگە قويۇپ ئوقۇتۇش ئىشىدا نىسبەتەن ياخشى ئۈنۈم ھاسىل قىلالايدۇ. يىغىپ ئېيتقاندا ھەممەيلەن ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەش پىرىنسىپىدا چىڭ تۇرۇپ، تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىشنى يولغا قويىدىغان بولساق، ئوڭ ۋە سول ئېغىشتىن ساقلىنىپ، كەسپى خىزمىتىمىزنى ياخشى ئىشلەپ 4نى زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىغا تىگىشلىك تۆھپە قوشالايدىغانلىقىمىزدا گەپ يوق.

---

(1) قىزىل بايراق ژورنىلى 1083-يىلى 9-ساندا كەلتۈرۈلگەن نەقىل.

(2) ماۋزېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى 3-توم 430-بەت

(3) ماۋزېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى 1-توم 512-بەت.

يولداش دېڭشياۋپىڭ زىيالىيلارنى، ئىلىم - پەننى ۋە مائارىپنى قەدىرلەشنىڭ ئۈلگىسىدۇر

— «دېڭشياۋپىڭ ماقالىلىرىدىن تاللانما» دىكى 5 پارچە ماقالىنى ئۆگىنىشتىن تەسىرات.

هامۇت سابىر

زىيالىيلارغا ئىلىم — پەنگە ۋە مائارىپ ئىشلىرىغا ھۆرمەت قىلىش ۋە قىزغىن كۆڭۈل بۆلۈش — «دېڭشياۋپىڭ ماقالىلىرىدىن تاللانما» دىكى ئاساسىي مەزمۇنلارنىڭ بىرىدۇر.

يولداش دېڭشياۋپىڭ 1977 — يىلىنىڭ باشلىرىغىچىلىك گەرچە دۆلەت ۋە پارتىيىنىڭ خىزمەتلىرىگە رىياسەتچىلىك قىلىش ھوقۇقىدىن مەھرۇم قىلىنغان بولسىمۇ لېكىن يەنىلا دۆلەت، پارتىيە، خەلقنىڭ مەنپەئەتىنى كۆزدە تۇتۇپ، دۆلەت ئىچىدە تەرتىپسىزلىق بىلەن مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان بىلىمگە سەل قارايدىغان، زىيالىيلارنى كەمسىتىدىغان خاتا خاھىشلارنىڭ دۆلەت بىلەن پارتىيىنىڭ كەلگۈسى ئىشلىرىغا ئېلىپ كېلىدىغان خەۋپىنى ئالدىن مۆلچەرلەپ، دادىللىق بىلەن ئوتتۇرىغا چىقىپ «پارتىيە ئىچىدە بىلىمگە ھۆرمەت قىلىدىغان، ئىختىساسلىق خادىملارغا ھۆرمەت قىلىدىغان كەيپىياتنى يارىتىش كېرەك. زىيالىيلارغا ھۆرمەت قىلمايدىغان خاتا ئىدىيىگە قارشى تۇرۇش كېرەك»، دەپ ئېنىق ئوتتۇرىغا قويدى. دۆلەت ۋە پارتىيىنىڭ خىزمەتلىرىگە رىياسەتچىلىك قىلىشقا كىرىشكەندىن كېيىن ئۇ پارتىيە مەركىزى كومىتېتىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ئىلىم - پەن ۋە مائارىپ خىزمىتىنى باشقۇرۇپ كۆپلىگەن مۇھىم نەزەرىيىۋى مەسىلىلەرنى ئوتتۇرىغا قويدى ۋە بۇ ساھەدە ساقلىنىپ كەلگەن بىر قانچە مۇرەككەپ چىگىش مەسىلىلەرنى ھەل قىلدى. ئۇ «ماركسىزمنىڭ پەن — تېخنىكا ئىشلەپچىقىرىش كۈچىدۇر» دېگەن نۇقتىئىنەزەرىنى ئاساس قىلىپ، پەن — تېخنىكىنىڭ ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشتا ئوينىغان رولىغا دائىر تارىخىي پاكىتلارغا ئاساسەن «ئىلىم — پەن ۋە مائارىپنى راۋاجلاندۇرۇپ، پەن — تېخنىكىنى زامانىۋىلاشتۇرۇش ئېلىمىزدە 4نى زامانىۋىلاشتۇرۇشنىڭ ھالقىسى» دېگەن ئىدىيىنى ئوتتۇرىغا قويدى. كونا رامكىلارنى بۇزۇپ تاشلاپ نەچچە مىليون زىيالىيلارنىڭ

كېيىنى قىلىپ ئۇلارنىڭ يەلكىسىدىن بېسىپ تۇرغان ئاتالمىش «ئىككى مولچەر» نى ئاغدۇرۇپ تاشلىدى

ئۇ «4 كىشىلىك گورۇھ» نىڭ ئەقلى ئەمگەك بىلەن جىسمانى ئەمگەك ئوتتۇرىسى— دىكى ئىش تەقسىماتىنى سىنىپى قارمۇ— قارشىلىق دەپ بۇرمىلاپ ئىشچى— دېخانلار بىلەن زىيالىلار ئوتتۇرىسىدىكى ئىتتىپاقلىققا قارشى تۇرغان جىنايەتلىرىنى تەنقىت قىلىپ، سوتسىيالىزم جەمئىيىتىدە ئەقلى ئەمگەكچىلەرمۇ، جىسمانى ئەمگەكچىلەرمۇ ئوخشاشلا ئەمگەكچىلەر بولۇپ، ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى پەرقىنىڭ پەقەت ئىجتىمائى ئىش تەقسىماتىدىن ئىبارەت ئىكەنلىكىنى ئىلمى پاكىتلار بىلەن چۈشەندۈرۈپ بەردى. ئۇ مەركىزى كومىتېتقا ۋاكالىتەن: مۇتلەق كوپ ساندىكى زىيالىلار ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ۋە ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئۆز زىيالىلىرى بولۇپ قالدى. شۇڭا ئۇلارنى ئىشچىلار سىنى— پىنىڭ بىر قىسمى بولۇپ قالدى دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ دەپ كورسەتتى. ئۇ «قىزىللىشىش» بىلەن «ئىختىساسلىشىش» نىڭ دىئالېكتىك مۇناسىۋىتىنىمۇ شەرھىلەپ بەردى. بۇ مەسىلەر زىيالىلار سىياسىتىنى يەنىمۇ ئوبدان ئەمەللەشتۈرۈپ، ئىلىم— پەن ۋە مائا— رىپ ئىشلىرىنى ياخشى يولغا قويۇپ زامانىۋىلاشتۇرۇشنى تىزلىتىشتە ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. مەن ئۇنىڭ رىياللىقى ۋە تارىخى ئەھمىيىتىنى توت نوقتىغا بولۇپ ئوتتۇرغا قويماقچىمەن.

1— بىلىمگە ۋە ئىختىساسلىق خادىملارغا ھورمەت قىلىش — زامانىۋىلاشتۇرۇش— نىڭ ئېھتىياجىدۇر.

يولداش دېڭشياۋپىڭ «پارتىيە ئىچىدە بىلىمگە ھورمەت قىلىدىغان، ئىختىساسلىق خادىملارغا ھورمەت قىلىدىغان كەيپىياتنى يارىتىش كېرەك»، دىگەن ئىدىيىسىنى زامانىۋىلاشتۇرۇشتىن ئىبارەت ئۇلۇغ نىشاننىڭ ئېھتىياجىغا ئاساسەن ئوتتۇرغا قويۇلغان. ئۇ «زامانىۋىلاشتۇرۇشنى ئىشقا ئاشۇرۇشىمىز، پەن— تېخنىكىنىڭ يوكسۇلۇشىگە باغلىق. پەن تېخنىكىنى زامانىۋىلاشتۇرۇش ئۈچۈن مائارىپنى تۇتماي بولمايدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن بىلىم بولۇش، ئىقتىساسلىق خادىملار بولۇش كېرەك. بىلىم بولمىسا، ئىختىساسلىق خادىملار بولمىساق قانداقمۇ يوكسەلگىلى بولسۇن؟ پەن— تېخنىكا مۇشۇنداق قالاق تۇرسا قانداق بولىدۇ؟ قالاقلىقنى ئېتىراپ قىلىش كېرەك. قالاقلىقنى ئېتىراپ قىلغان يەردە ئومۇت بار دەيدۇ». دېڭ شياۋپىڭنىڭ بۇخىل قارشى جۇڭگونىڭ ھازىرقى ئەھۋا— لىغا تامامەن ئويغۇن كېلىدۇ. جۇڭگودا سوتسىيالىزم قورۇلغان بولسىمۇ لېكىن ئۇنىڭ دونياغا كەلگەن ۋاقتى قىسقا، ئەمەلىيەت تەجرىبىلىرى چەكلىك. دونيانىڭ توتتىن بىرىنى تەشكىل قىلىدىغان ئاھالىگە ئىگە. تىررىتورىيىسى چوڭ بولسىمۇ تېرىلغۇ يېرى چەكلىك بولۇپ، ئىقتىسادى ئاساسى ئاجىزدۇر. جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى پۈتۈن مەملى—

كەت خەلقىگە رەھبەرلىك قىلىپ، 30 نەچچە يىلدىن بېرى جاپالىق كۆرەش قىلىش ئارقىلىق ئېكسپىلاتاتسىيە تۈزۈمىنى يوقۇتۇپ، سوتسىيالىستىك ئومۇمى مۇلۈكچىلىك تۈزۈمىنى تىكلەپ ئەمگەكىگە قاراپ تەقسىم قىلىش پىرىنسىپىنى يولغا قويدى. سوتسىيالىزم تۈزۈمىنىڭ ماددى ئاساسىنى خېلى دەرىجىدە تىكلىۋالدى. بىر مىليارتتىن ئارتۇق خەلقنى يەمەك-ئىچمەك، كېيىم-كېچەك ۋە باشقا تۇرمۇش ۋاستىلىرى بىلەن تەمىنلەپ كەلدى. كېيىنكى ئەھۋال بولسا دۇنيادا ناھايىتى ئاز ئۇچرايدۇ. لېكىن شۇنداقتىمۇ يەنىلا تارىخى سەۋەپلەر ۋە ئالغا بېسىش يولىمىزدا يۈز بەرگەن تۈرلۈك خاتالىق ۋە تەكرارلىنىشلار يۈزىسىدىن جۇڭگونىڭ سوتسىيالىزىمى تېخى تەرەققى قىلمىغان سوتسىيالىزم باسقۇچىدا تۇرماقتا. بۇنى يولداش دېڭشياۋپىڭنىڭ «ھازىر پەن- تېخنىكا ۋە مائارىپ ئىشلىرىمىز تەرەققى تاپقان دۆلەتلەردىن توپ — توغرا 20 يىل ئارقىدا قالغاندەك تۇرىدۇ. پەن- تەتقىقات خادىملىرىدىن ئامېرىكىدا بىر مىليون 200 مىڭى، سېۋېت ئىتتىپاقىدا 900 مىڭى بار ئىكەن. بىزدە قېرى- چۈرى، ئاغرىق سىلاقلارنى قوشقاندا ئاران 200 نەچچە مىڭى بار. ھەقىقى كارغا كېلىدىغىنى ئانچە كۆپ ئەمەس» دېگەن سېلىشتۇرمىسىدىن تولۇق كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. بىر مىليارت ئاھالىگە ئىگە دۆلەتكە نىسبەتەن ئېيتقاندا بۇ سان ھەقىقەتەن چەكلىك بولۇپ، بىزدىكى ئىلىم — پەن، تېخنىكا ئىشلىرىنىڭ ئىقتىسادى قورۇلۇش دولقۇنىغا ئەگىشىپ ماڭال-مايۋاتقانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ. دۆلىتىمىزنىڭ مۇشۇ ئوبيېكتىپ ئەمەلىيىتى زامانىۋىلاشتۇرۇشنى بەلگىلىگەن. زامانىۋىلاشتۇرۇش بولسا ئىلىم- پەن، تېخنىكا ۋە مائارىپ ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشنى تەلەپ قىلىدۇ. ئىلىم- پەن، تېخنىكا ۋە مائارىپ ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن ئىلىم- پەن ۋە زىيالىلارغا ھۆرمەت قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. ئىلىم- پەن دېگەن كىشىلەرنىڭ تەبىئەت، جەمئىيەت ۋە تەپەككۇرنىڭ تەرەققىيات قانۇنلىرى توغرىسىدىكى بىلىش ۋە ئەمەلى تەجرىبىلەرنىڭ سېستىمىلاشقان خۇلاسىسىدۇر. ئىلىم- پەننىڭ خۇسۇسىيىتى بولسا، چۈشەنچە ۋە لوگىكىلىق شەكىللەرى ئارقىلىق دۇنيادىكى ھەرخىل ھادىسىلارنىڭ ماھىيىتىنى ۋە ئومۇمى قانۇنىيىتىنى ئېچىپ بېرىشتىن ئىبارەت. ئىلىم — پەننىڭ ۋەزىپىسى كىشىلەرگە شەيئىلەر تەرەققىياتىنىڭ قانۇنىيىتى بىلەن ھەقىقىتىنى ئېچىپ بېرىپ، كىشىلەرنىڭ ئوبيېكتىپ دۇنيانى ئۆزگەرتىشكە يېتەكچىلىك قىلىشتۇر.

ئىلىم- پەننىڭ تەتقىق قىلىدىغان ئوبيېكتى ئوخشاش بولمىغىنى ئۈچۈن تۈرلۈك تارماقلارغا بۆلۈنىدۇ. لېكىن سېستىمىسى جەھەتتىن ئېيتقاندا تەبىئى پەن ۋە ئىجتىمائى پەن دېگەن ئىككى چوڭ تۈرگە ئايرىلىدۇ. تەبىئى پەننىڭ ئاساسى تەتقىقات ئوبيېكتى تەبىئەت بولغىنى ئۈچۈن ئۇ ئالاھىدە ئىجتىمائي ئاڭ ھالىتي ھېساپلىنىدۇ ۋە جەمئىيەتنىڭ ماددى تېخنىكا

تەرەپىنى ئاساس قىلىدۇ. ئىجتىمائىي پەننىڭ ئاساسىي ئوبيېكتى كىشىلەرنىڭ ئىجتىمائىي مەۋجۇدىيىتى بىلەن ئىجتىمائىي ئېڭىنىڭ مۇناسىۋىتى مەسىلىسى بولغىنى ئۈچۈن جەمئىيەتنىڭ مەنىۋى تەرىپىنى ئاساس قىلىدۇ ياكى ئۈستىقۇرۇلمىغا مەنسۇپ بولىدۇ. بۇ تەرەپتىن ئېيتقاندا تەبىئىي پەن بىلەن ئىجتىمائىي پەن پۈتۈنلەي پەرقلىنىدۇ. لېكىن يەنە بىر تەرەپتىن ئېيتقاندا ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى پەرق نىسپىي بولۇپ ئۇلار ئوتتۇرىسىدا بىرلىكمۇ بار. ئۇ خىل پەنلەرنىڭ ھەر ئىككىسى كىشىلەرنىڭ ئوبيېكتىپ مەۋجۇدىيىتىنىڭ ئېھتىياجىغا ئاساسەن مەيدانغا كەلگەن بولۇپ، ئۇلار يەنە مۇئەييەن ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي تۈزۈم ئۈچۈن ئورتاق خىزمەت قىلىدۇ. ئەمما ئۆتكەنكى قالايمىقانچىلىق ھۆكۈم سۈرگەن 10 نەچچە يىللار ئىچىدە «4كىشىلىك گوروھ» تەبىئىي پەنلەر بىلەن ئىجتىمائىي پەنلەرنىڭ پەرقىنى قالايمىقانلاشتۇرۇپ، قانداقتۇر «تەبىئىي پەننىڭ ئاساسىي نەزەرىيىسى ماركسىزمنىڭ پەلسەپە، تەبىئەت دىئالېكتىكىسى»— دەپ جۆيلۈپ تەبىئەت پەنلىرىنى راۋاجلاندۇرۇپ، سانائەت يېزا ئىگىلىكىنى يۈكسەلدۈرۈشكە قارشى تۇرۇپ خەلقنى «كونا پېتى» بىلەن ئۆتۈشكە مەجبۇر قىلدى.

ئەمدى پارتىيە خىزمىتىنىڭ مۇھىم نۇقتىسى ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشقا يۆتكەلگەندىن كېيىن پۈتۈن جەمئىيەت ۋە پۈتۈن خەلقنىڭ كۈن ساناپ ئۆسۈۋاتقان ماددىي ۋە مەنىۋى ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش يۈزىسىدىن تېخنىكا - پەنلىرى، سانائەت پەنلىرى، يېزا ئىگىلىك پەنلىرى، باشقۇرۇش پەنلىرىنى زور كۈچ بىلەن راۋاجلاندۇرۇش تەكىتلەنگەن شارائىتتا بولسا بەزى كىشىلەر ئوڭدىن چىقىپ «ئىجتىمائىي پەن بىلەن شۇغۇللىنىپ، يۈز قېتىم غەلىبە قىلىپ ئاخىرىدا بىر قېتىم مەغلۇپ بولساڭ تۈگەشسەن. تەبىئىي پەن بىلەن شۇغۇللىنىپ، بىر قېتىم مەغلۇپ بولۇپ ئاخىرىدا بىر قېتىم غەلىبە قىلساڭ ئىلىم ئەھلى بولىسەن» دىگەننى تەرغىپ قىلدى. بۇنىڭ بىلەن ئۇنىۋېرسىتېتلاردا ئىجتىمائىي پەنلەرنى خۇسۇسەن سىياسىي نەزەرىيە دەرسلىرىنى ئوقۇش قىيىن بولۇپ قالدى. بۇ ئىككى خىل خاھىشنىڭ ھەر ئىككىسى خاتا بولۇپ دېڭ شياۋپىڭنىڭ ئېيتقانلىرىغا ۋە پارتىيىمىزنىڭ مائارىپ يونىلىشىگە خىلاپ كېلىدۇ.

دېڭ شياۋپىڭ «ئىلىم— پەن ۋە مائارىپ خىزمىتى توغرىسىدا بىر قانچە پىكىر» دىگەن ماقالىسىدا ئۇ خىل خاھىشلارغا دىققەت قىلىپ «ئىلىم— پەن ئەلۋەتتە ئىجتىمائىي پەنلەرنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ» دەپ كۆرسەتكەن. «مەملىكەتلىك مائارىپ خىزمىتى يىغىنىدا سۆزلەنگەن نۇتۇق»تا بولسا پارتىيىمىزنىڭ مائارىپ يونىلىشىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈپ، «مەكتەپلەر مۇقىم، توغرا سىياسىي يونىلىشنى مەڭگۈ بىرىنچى ئورۇنغا قويۇش كېرەك. لېكىن بۇ نۇرغۇن دەرس ۋاقتىنى ئىدىيىۋى سىياسىي تەربىيە ئۈچۈن سەرىپ قىلىش دىگەنلىك ئەمەس. ئوقۇغۇچىلارنىڭ مۇقىم، توغرا سىياسىي يونىلىشنى

بىرىنچى ئورۇنغا قويۇشى پەن— مەدەنىيەت ئۆگىنىشنى چەتكە قاققانلىق ئەمەس.
ئەكسىچە ئۇلار سىياسى ئېڭىنى قانچە ئۇستۇرسە ئىنقىلاپ ئۈچۈن پەن— مەدەنىيەت
ئۆگىنىشتە شۇنچە ئاكتىپ، شۇنچە تىرىشچان بولىدۇ، دەپ ئوتتۇرغا قويغان. شۇنىڭ
ئۈچۈن ئىلىم— پەننىڭ بىرلىكىدە چىڭ تۇرۇپ ئىنسانىيەت ياراتقان بىلىملەرنى
ئورتاق ئۆگىنىشنى تەكىتلەش كېرەك. ئەندى زىيالىلار (ئىختىساسلىق خادىملار) دىگەن
مەسىلىگە كەلسەك ئۇ بەلگۈلۈك پەن— مەدەنىيەت بىلىملىرىگە ئىگە بولغان ئەقلى
ئەمگەكچىلەردىن ئىبارەت بولۇپ پروفېسسور، ئىنژېنېر، تېخنىك، ئوقۇتقۇچى، دوختۇر،
تەھرىر، مۇخبىر، ئەدىبىيات— سەنئەت، ئاخبارات خادىملىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.
زىيالى- ئىجتىمائى ئىش تەخسىماتى، قوشۇمچە مەھسۇلات، خۇسۇسى مۇلۇكچىلۇك ۋە
سىنىپنىڭ كېلىپ چىقىشىغا ئەگىشىپ پەيدا بولغان ئەمگەكچىلەردۇر. زىيالىلار سىنىپى
جەمئىيەتتە ئوخشاش بولمىغان سىنىپلارغا بولۇنۇپ تۇرمۇشنى ئوتكۈزگەنلىكى ئۈچۈن
ئۇلار مۇستەقىل سىنىپ ھېساپلانمايدۇ. ئۇلارنىڭ سىنىپى ئورنى ئۇزى خىزمەت قىلغان
سىنىپلار تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ. زىيالىلار ئۇزۇن زامانلارغىچىلىك ھەر قايسى سىنىپلار
ياكى ئومۇمەن ئېيتقاندا ئېكىسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلار ئۈچۈن خىزمەت قىلىپ
كەلگەن بولسىمۇ لېكىن يېقىنقى زامان پەن— تېخنىكىسىنىڭ تەرەققىياتىغا
ئەگىشىپ مەيدانغا كەلگەن ئىنقىلاۋى بورۇلۇش ھەركىتى زىيالىلارنىڭ ئىدىيە، تۇرمۇش،
ئادەتلىرىدە كەسكىن ئۆزگىرىش ياساپ ئۇلارنى بولۇپ تاشلىدى. ئېكىسپىلاتاتسىيە تۈزۈ-
مىنىڭ ھالاكىتىنى ئالدىن كورگەن بىر قىسىم زىيالىلار ئۇزىنىڭ مەيدانىنى ئۆزگەرتىپ
پرولېتارىيات ۋەئەمگەكچىلەرتەرەپكە ئۆتتى. سوتسىيالىستىك تۈزۈمنىڭ ئىستىقبالىنى ئالدىن
كورگەن يەنە بىر قىسىم زىيالىلار بولسا خۇددى ماياكوۋىسكى ئېيتقاندەك «پۈئىزىيە
ئاسمىنىدىن كوممۇنىزىمغا ئۆزىنى تاشلىدى» شۇنداق قىلىپ، بۇرژۇئازىيە زىيالىلىرى
بىلەن بىر قاتاردا پرولېتارىيات زىيالىلىرىمۇ شەكىللىنىپ چىقىپ ئىجتىمائى ئىشلەپ-
چىقىرىش ۋە تارىخى تەرەققىياتتا مۇھىم رول ئوينايدىغان بىر خىل كۈچقا ئايلاندى.
ئىنقىلاۋى سىنىپلارنىڭ مەيدانىدا تۇرغان نۇرغۇن. زىيالىلار ئىنقىلاپ جەريانىدا كوۋ-
رۈكلۈك رولىنى ئوينىدى. چەتئەللەردە ۋە جۇڭگودا بولۇپ ئۆتكەن ئىنقىلاپ تارىخىنى
ۋە يېڭىلىققا كوچۇش ھەركەتلىرىنى ئەسلەيدىغان بولساق، ھاكىمىيەتنى قولغا ئېلىشمۇ
زىيالىلاردىن ئايرىلغان ئەمەس. ھاكىمىيەتنى مۇستەھكەملەپ يېڭىلىققا كوچۇشمۇ زىيال-
لاردىن ئايرىلغان ئەمەس. بۇ تارىخى پاكىتنى يولداش دېڭشىياۋپىڭ 1868 — يىلى
ياپونىيەدە ئېلىپ بېرىلغان مىگجىز دەۋرىدىكى (مىگجىز ياپونىيە پادىشاسى مۇرىنىنىڭ
يىلنامىسىدۇر) يېڭىلىققا كوچۇش ھەركىتىنى مىسال قىلىش ئارقىلىق ئىسپاتلاپ كور-
سەتتى. خۇددى تارىختىكى ئىنقىلاۋى ھەركەتلەر ۋە يېڭىلىققا كوچۇش ھەركەتلىرى

زىيالىيلاردىن ئايرىلالمىغاندەك زامانىۋىلاشتۇرۇشنى ئىشقا ئاشۇرۇپ، تەرەققىي قىلغان سوتسىيالىزىم باسقۇچىغا ئۆتۈش ھەرگىزمۇ زىيالىيلاردىن ئايرىلالمايدۇ. بىلىمگە ھۆرمەت قىلىش ماھىيەتتە ئىختىساسلىق بولغان زىيالىيلارغا ھۆرمەت قىلىشتۇر. چۈنكى كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ تەبىئەت، جەمئىيەت ۋە تەپەككۇرنىڭ ئومۇمىي قانۇنىيىتى توغرىسىدىكى بىلىشى، تەجرىبىلىرى ھامان زىيالىيلار تەرىپىدىن سېستىمىلاشقان بىلىمگە، پەنگە ئايلاندۇرۇلىدۇ ۋە يۇقۇرى كۆتۈرۈلىدۇ. يەنە كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ ئوبىكتىپ دۇنيانى ئۆزگەرتىشكە يېتەكچىلىك قىلىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن بىلىمگە ھۆرمەت قىلىشتا زىيالىيلارغا ھۆرمەت قىلىشنى ئالدىنقى شەرت قىلىش كېرەك.

2— ئىلىم— پەن، تېخنىكىنىڭ راۋاجلىنىشى— مائارىپقا باغلىقتۇر

يولداش دېڭ شياۋپىڭ ئىلىم — پەن، تېخنىكىنىڭ زامانىۋىلاشتۇرۇشتىكى ئورنى ۋە رولىنى چۈشەندۈرگەندىن كېيىن ئۇنىڭ ئاچقۇچى بولغان مائارىپ خىزمىتى بىلەن ئىلىم— پەن، تېخنىكىنىڭ مۇناسىۋىتى توغرىسىدا بىر مۇنچە يېڭى ئىلمىي بايانلارنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئۇ «زامانىۋىلاشتۇرۇشنى ئىشقا ئاشۇرۇشىمىز پەن— تېخنىكىنىڭ يۈكسىلىشىگە باغلىق. پەن— تېخنىكىنى راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن مائارىپنى تۇتماي بولمايدۇ. زامانىۋىلاشتۇرۇشنى قۇرۇق گەپ بىلەن ئىشقا ئاشۇرغىلى بولمايدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن بىلىم بولۇش، ئىختىساسلىق خادىملار بولۇشى كېرەك. بىلىم بولمىسا، ئىختىساسلىق خادىملار بولمىسا قانداقمۇ يۈكسەلگىلى بولسۇن؟ پەن— تېخنىكا ساھەسىدىكى ئىختىساسلىق كىشىلەرنى يېتىشتۈرۈشنىڭ ئاساسى مائارىپتا. بىز پارتىيىنىڭ مائارىپ يۆنۈلۈشىنى ئومۇمىيۈزلۈك توغرا ئىجرا قىلىپ، يونۇلۇشنى توغرىلاپ مائارىپ ئىسلاھاتىنى ھەقىقىي ئوبدان ئېلىپ بېرىپ، مائارىپ ئىشلىرىنى زور دەرىجىدە راۋاجلاندۇرۇشىمىز ۋە يۈكسەلدۈرۈشىمىز لازىم. مائارىپ ئىشلىرى ھەرگىز مائارىپ تارماقلىرىنىڭلا ئىشى ئەمەس. بۇنى ھەر دەرىجىلىك پارتكوملار چوڭ ئىش قاتارىدا ئەستايىدىل تۇتۇشى زۆرۈر. ھەر ساھە ھەر كەسىپتىكىلەر مائارىپ ئىشلىرىنى قوللاپ — قۇۋۋەتلىشى، مائارىپ ئىشلىرىنى زور كۈچ بىلەن راۋاجلاندۇرۇشى لازىم. خەلق ئوقۇتقۇچىلىرى ئىنقىلاۋى ئەۋلاتلارنى يېتىشتۈرىدىغان باغۋەن. ئۇلارنىڭ ئىجادى ئەمگىكى پارتىيە ۋە خەلقنىڭ ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولۇشى لازىم. ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئوقۇتۇش پائالىيىتى بىلەن شۇغۇللىنىشى ۋاقتىغا ھەقىقىي كاپالەتلىك قىلىش، ئۇلارنىڭ سىياسىي تۇرمۇشى، خىزمەت شارائىتى ۋە كەسپىي ئۆگىنىشىگە كۆڭۈل بۆلۈش كېرەك. ئوقۇتۇش خىزمىتىدە كۆرۈنەرلىك تۆھپە ياراتقان ئوقۇتقۇچىلارنى قەدىرلەش ۋە مۇكاپاتلاش لازىم» دەپ كۆرسەتتى. يولداش دېڭ شياۋپىڭنىڭ بۇ خىل قاراشلىرى ئىلىم— پەن، تېخنىكا تەرەققىياتىنىڭ تارىخىي ئەمەلىيىتىگە ۋە دۆلىتىمىز مائارىپىنىڭ ھازىرقى ئېھتىياجىغا تامامەن ئۇيغۇن

كېلىدۇ. دۇنيانىڭ ئىلىم- پەن، تېخنىكا تەرەققىياتىنىڭ ئەھۋالىدىن ئېيتىدىغان بولساق ئىلىم- پەن تارىخچىلىرى 20 ـ ئەسىرنى «ئىلىم- پەن پارتلىغان دەۋر» دەپ ئاتاشـ ماقتا. مائارىپنىڭ گۈللىنىشى ئارقىسىدا ھازىر دۇنيادا يىلىغا 650 مىڭ خەتلىك كىتاب يېزىلىپ، مىنۇتىغا بىر خىل كىتاب نەشىر قىلىنىدىكەن. كۈنىگە 900 خىل كىتاب بېسىلىدىكەن. ھەر كۈنى 1500 خىل ئىلمى دىسسېرتاتسىيە ئېلان قىلىنىدىكەن. يالغۇز خىمىيە پەنلىرى بويىچە يىلىغا 400 مىڭ خىل ئەسەر يېزىلىدىكەن. يېقىنقى يىللاردىن بويان دۇنيا بويىچە ھەر يىلى ئېلان قىلىنىدىغان دىسسېرتاتسىيە 5 مىليوندىن ئىختىرا- كەشپىياتلار 350 مىڭدىن ئارتۇق بولۇۋېتىپتۇ. پەن- تېخنىكا ساھەسىدە مەيـ دانغا كەلگەن ئالەمشۇمۇل ئۈچ چوڭ ئىنقىلاپ (پار قۇۋۋىتى، ئېلېكتېر قۇۋۋىتى، ھىساپـ لاش ماشىنىسى) نىڭ ھەممىسى مائارىپ تەرەققىياتى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولۇپ بۇ كەشپىياتلار مائارىپى تەرەققى تاپقان ئەللەردە يارىتىلغان. شۇڭا ئالىملار «ھازىرقى زامان دەرۋازىسىنىڭ ئاچقۇچى مائارىپ» دەپ مۇئەييەنلەشتۈرگەن. مائارىپ جەمئىيەتنىڭ مەدەنىيىتىنى يۈكسەلدۈرۈش، يۈز مىليونلىغان ئىختىساسلىق كىشىلەرنى يېتىلدۈرۈپ ئىشلەپچىقىرىش تەرەققىياتىنى تېزلىتىشتە تۈرتكىلىك رول ئوينايدۇ. ئىختىـ ساسشۇناسلارنىڭ پەرىزىچە باشلانغۇچ مەكتەپ سەۋىيىسىدىكى ئىشچىلارنىڭ ئىشلەپچىقىـ رىش ئۈنۈمدارلىقى 43%، ئوتتۇرا مەكتەپ سەۋىيىسىدىكى ئىشچىلارنىڭ 108%، ئالىي مەكتەپ سەۋىيىسىدىكى ئىشچىلارنىڭ 300% بولىدىكەن. بۇ پاكىتلاردىن ئىلىم- پەن، تېخنىكا تەرەققىياتىنىڭ ھەقىقەتەن مائارىپقا باغلىق ئىكەنلىكىنى كۆرۈشكە بولىدۇ. ئەمدى ئۆزىمىزنىڭ مائارىپ ئىشلىرىنىڭ ئەمەلى ئەھۋالى ۋە ئېھتىياجىدىن چىقىپ ئېيتىدىغان بولساق ئازاتلىقتىن كېيىن مەدەنىيەت زور ئىنقىلاۋىغا قەدەر بولغان 17 يىل ئىچىدە يولداش ماۋزېدۇڭ پەن- تەتقىقات خىزمىتى ۋە مەدەنىيەت مائارىپ خىزمىتى توغرىسىدا بىر قاتار يوليورۇقلارنى بېرىپ، پەن- تەتقىقات خىزمىتى ۋە مەدەنىيەت - مائارىپ خىزمىتىگە ئەھمىيەت بېرىپ زىيالىلىرىمىزنىڭ مۇتلەق كۆپچۈلىكىنى ياخشى، سوتسىيا- لىزىم ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ. ياكى سوتسىيالىزىم ئۈچۈن خىزمەت قىلىشنى خالايدۇ دەپ توغرى مۆلچەرلەپ، 60- يىللارنىڭ باشلىرىدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان ئىلىم- پەن توغـ رىسىدىكى 14 ماددىنى، ئالىي مەكتەپلەرنىڭ خىزمىتى توغرىسىدىكى 60 ماددىنى قوللىغىنى ئۈچۈن مائارىپ ئىشلىرىمىز ساغلام ۋە نورمال تەرەققى قىلغان ئىدى. ھازىر ھەر قايسى سەپلەردە ئىشلەۋاتقان تايانچى كۈچلارنىڭ ھەممىسى 17 يىل ئىچىدە تەربىيىلىنىپ چىققان ئىدى. ئاتوم بومبىسى پاسىشمۇ 1964- يىلى ۋۇجۇتقا چىققان. ۋودورود بومبىسى 1967- يىلى پارتلىتىلغان بولسىمۇ لېكىن ئۇنىڭ ئاساسى 60- يىللاردا قورۇلغان ئىدى. لېكىن «4 كىشىلىك گورۇھ» 1971- يىلى «مەملىكەتلىك مائارىپ

خىزمىتى يىغىنىنىڭ خاتىرىسى» دېگەن بىر نەمىنى قوراشتۇرۇپ چىقىپ ئۇنىڭدا ئاتال-
غىنىش «ئىككى مولچەر» دېگەننى ئوتتۇرىغا قويدى «ئىككى مولچەر» نىڭ بىرى «مەدە-
نىيەت زور ئىنقىلاۋىدىن ئىلگىرىكى 17 يىل ماتارىپ سېپىدە بۇرژۇئازىيە پورولېتارىيات ئۈستىدىن
دىكتاتۇرا يۈرگۈزگەن. «قارا ئىزىپ دىكتاتۇرىسى هۆكۈم سۈرگەن 17 يىل»، ئىككىنچىسى
زىيالىيلارنىڭ زور كۆپچۈلۈكى ئاساسەن بۇرژۇئازىيە دۇنيا قارىشىدا بولۇپ كەلگەن
بۇرژۇئازىيە زىيالىيلىرىدۇر» دېگەندىن ئىبارەت. «4 كىشىلىك گورۇھ» نىڭ «ئىككى مول-
چەر» دىن ئىبارەت بۇ سۇيىقەستى ئىدىيىۋى ئالىمىزنى شۇ چاغدا ئاز سانلىق كىشىلەر تەرىپى-
دىن ھىمايە قىلىنىپ كەڭ تۈردە تەشۋىق قىلىنغانلىقى ئۈچۈن تاكى 1976-يىللارغىچىلىك
ماتارىپ ساھەسىدە هۆكۈمرانلىق قىلدى. شۇنىڭدىن ئىتىبارەن ماتارىپ ئىشلىرى قالايمى-
قانلىشىپ چېكىنىشكە قاراپ ماڭدى. مەكتەپلەرنى ھەربى ۋەكىللەر، ئىشچىلار تەشۋىقات
دۈيى، كەمبەغەل تۆۋەن — ئوتتۇرا دېھقان ۋەكىللىرى باشقۇرۇشقا باشلىدى. چاۋياڭدىن
ئۆگىنىش مەركەز قىلىنغان بىر قاتار خاتا تەشۋىقاتلار ماتارىپ ساھەسىنى قاپلاپ
كەتتى. ئاتالمىش «ئىشىكنى ئېچىپ قويۇپ مەكتەپ باشقۇرۇش» دېگەن بىر نەمىنىڭ
تەسىرى بىلەن مەكتەپلەر تاقالدى. بىزنىڭ مەكتۇۋىمىزنىمۇ «ئىككى مولچەر» نىڭ تەسى-
رىگە ئۇچرىغانلارنىڭ بىرى. دېيىشكە بولىدۇ. ئەينى ۋاقىتتا مەكتەپنى باشقۇرۇپ
تۇرغان ھەربى ۋەكىللەر بىلەن ئىشچىلار تەشۋىقات دۈيى، مەكتەپنى دېھقانچىلىق
مەيدانىغا كۆچۈرۈپ چىقىپ ئوقۇتقۇچى ۋە ئوقۇغۇچىلارنى زەيكەش چېپىشقا سېلىپ
ئوقۇتۇشنى بىر مەزگىل توختىتىپ قويدى. «چاۋياڭ» دىن ئۆگىنىش
ئىۋجىگە چىققاندىن كېيىن 1973 - يىلى «ئىككى
مولچەر» كەڭ تەشۋىق قىلىندى. قانداقتۇر «ماركسىزم — لېنىنىزم
كاپىدراسى شىۋجىڭجۈينىڭ مەسئۇلى» بىزنىڭ ئوقۇتقۇچىلىرىمىز سۆزلەشنى بىلمەيدىغان،
ئىشلەشنى بىلمەيدىغان زىيالىيلار بولۇپ «دۇنيا قاراش جەھەتتىن ئېيتقاندا بۇرژۇئا
زىيالىيلىرىغا مەنسۇپ، ئىچكىرىدىكى ئونۋېرسىتېتلار ماركسىزم - لېنىنىزم كاپىدراسىنى
ئاللا بۇرۇن تارقىتىۋەتكەن. بىزمۇ ماركسىزم — لېنىنىزم كاپىدراسىنى تەشۋىقات
باشقارمىسى بىلەن ھەر قايسى پاكولتېتلارغا چۇشۇرۇپ قوشىۋېتىشىمىز لازىم» دېگەن
گەپلەر ئاشكارە ئوتتۇرىغا قويۇلدى.

يولداش جۇئىنلەي ماتارىپ ساھەسىدىكى مۇنداق خاتا سۆز — ھەركەتلەرنى
توسۇشقا تىرىشقان بولسىمۇ ئەينى ۋاقىتتىكى شارائىت ئۇنىڭغا يار بەرمىگەن ئىدى.
شۇڭا يولداش دېڭشياۋپىڭ 1977 — يىلى مەردانىلىق بىلەن كۆكرەك كېرىپ چىقىپ
«ئىككى مولچەر ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن ئەمەس» دەپ ھۆكۈم قىلدى. ئۇ «مەملىكەت بويىچە
ماتارىپ سېپىدىكى 17 يىللىق خىزمەتكە قانداق باھا بېرىش كېرەك؟ مېنىڭچە ئۇنىڭ

ئاساسى تەرىپى قىزىل ژىپتىن ئىبارەت. شۇنى مۇئەييەنلەشتۈرۈش كېرەككى — 17 يىل جەريانىدا زىيالىلارنىڭ مۇتلەق كۆپچۈلىگى، مەيلى ئىلىم — پەن خادىملىرى بولسۇن ياكى مائارىپ خادىملىرى بولسۇن، ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسىنىڭ شانلىق نۇرىدا، پارتىيىنىڭ توغرا رەھبەرلىكىدە جاپاغا چىداپ ئەمگەك قىلىپ، تىرىشىپ ئىشلەپ، ناھايىتى زور مۇۋەپپەقىيەتلەرنى قولغا كەلتۈردى. بولۇپمۇ مائارىپ خادىملىرىنىڭ ئەمگىكى تېخىمۇ جاپالىق بولدى. ھازىر ھەر قايسى سەپلەردە ئىشلەۋاتقان تايانچى كۈچلەرنىڭ تولىسى دىگەندەك دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن ئۆز قولىمىزدا تەربىيىلىنىپ چىققانلار، بولۇپمۇ ئالدىنقى 10 يىل ئىچىدە تەربىيىلىنىپ چىققانلاردۇر. 17 يىلغا ئەنە شۇنداق باھا بەرمىسەك قولغا كەلتۈرگەن مۇۋەپپەقىيەتلىرىمىزنى چۈشەندۈرۈپ بېرەلمەيمىز» دەپ كۆرسەتتى. ئۇ زىيالىلارنىڭ دۇنيا قارىشىنى ئۆزگەرتىش تەرىپىنى ئېلىپ ئېيتقاندا بۇنىڭغا قانداق باھا بېرىش كېرەك؟ دىگەن مەسىلە ئۈستىدە — توختىلىپ، «دۇنيا قاراش مۇھىمى كىم ئۈچۈن ئىشلەشتە ئىپادىلىنىدۇ. زىيالىلىرىمىزنىڭ مۇتلەق كۆپچۈلىگى ئاڭلىق ۋە ئىختىيارى يۇسۇندا سوتسىيالىزىم ئۈچۈن ئىشلەيدۇ. سوتسىيالىزمغا قارشى تۇرىدىغانلىرى ئىنتايىن ئاز. سوتسىيالىزىمغا قىزىقمايدىغانلارمۇ ئازغىنا بىر قىسىمىنى تەشكىل قىلىدۇ. ئەلۋەتتە تارىخ توختىماي ئىلگىرىلەيدۇ. كىشىلەرمۇ ئۆز ئىدىيىسىنى ئۈزلۈكسىز ئۆستۈرۈپ بېرىش كېرەك. كونا جەمئىيەتتىن كەلگەن زىيالىلار ئۆزىنى ئۆزگەرتىپ قالماستىن دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن تەربىيىلەنگەن زىيالىلارمۇ ئۆزىنى داۋاملىق ئۆزگەرتىشى كېرەك. زىيالىلار ئۆزىنى داۋاملىق ئۆزگەرتىپلا قالماستىن ئىشچىلار، دېھقانلار ۋە كوممۇنىستلارمۇ ئىدىيىسىنى داۋاملىق ئۆزگەرتىشى كېرەك. بۇنى يولداش ماۋزېدۇڭ بۇرۇنلا ئېيتقان» — دەپ كۆرسەتتى. يولداش دېڭشياۋپىڭنىڭ زىيالىلار توغرىسىدىكى بۇ سۆزلىرى بىزنىڭ زىيالىلار قوشۇنىمىزنىڭ ئەھۋالىغا راستىن ئۇيغۇن كېلىدۇ. زىيالىلار قوشۇنىمىزنىڭ سان ۋە سۈپىتىدە ئۆزگىرىش بولدى. سان جەھەتتىن ئېيتقاندا 5 مىليوندىن 25 مىليونغىچە كۆپەيدى. ئۇلار پۈتۈن مەملىكەت ئاھالىسىنىڭ 3% نى تەشكىل قىلىدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئالى مەكتەپنىڭ پىروفېسسور لېكتورلىرى 200 مىڭ، ئوتتۇرا دەرىجىلىك تېخنىكوم ئوقۇتقۇچىلىرى 100 مىڭ، ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرى 3 مىليون 100 مىڭ، باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرى 5 مىليون 200 مىڭ بولۇپ، قالغان 16 مىليون 400 مىڭ زىيالى باشقا ساھەلەردە ئىشلەيدۇ. سۈپەت جەھەتتىن ئېيتقاندا زىيالىلارنىڭ مۇتلەق كۆپچۈلىگى ئازاتلىقتىن كېيىنكى ھەر خىل ئىجتىمائى ھەركەتلەر جەريانىدا ئۆزىنى ئۆزگەرتىپ ئۇلارنىڭ كۆپ قىسمى پرولېتارىيات زىيالىسىغا ئايلاندى. بىر قىسمى ئوتتۇرا دەرىجىلىك ۋە يۇقىرى دەرىجىلىك

AltunOq

زىيالىلارغا ئۆزگەردى.

يولداش دېڭشياۋپىڭ مۇشۇنداق پاكىتلارغا ئاساسلىنىپ پارتىيە مەركىزى كومىتېتىغا ۋاكالىتەن «ئومۇمەن ئېيتقاندا — ئۇلارنىڭ مۇتلەق كۆپچۈلىكى ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ۋە ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئۆز بالىسى بولۇپ قالدى. شۇڭلاشقىمۇ ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ئۆزىنىڭ بىر قىسمى بولۇپ قالدى دېيىشكە بولىدۇ» دەپ ئېلان قىلدى. يولداش دېڭشياۋپىڭ يالغۇز زىيالىلارنىڭ قەلبىدىكى سۆزلەرنىلا سۆزلەپ قالماستىن بەلكى يولداش ماۋزېدوڭغا چېتىلىدىغان بەزى مۇرەككەپ مەسىلىلەرنى توغرا بىر تەرەپ قىلىپ، ماۋزېدوڭنىڭ مائارىپ ئىدىيىسىنى قوغداپ ئۇنى داۋاملىق ئىجرا قىلىشقا كەڭ يول ئېچىپ بەردى. كىشىلەرنى قايىل قىلدى.

ئومۇمەن ئېيتقاندا، دېڭشياۋپىڭ مائارىپنى راۋاجلاندۇرۇشقا توسالغۇلۇق قىلغان ۋە زىيالىلارنىڭ يەلكىسىنى بېسىپ كەلگەن تەرىسا كۈچلارنى ۋە تىلسىماتلارنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، زىيالىلارنى ئازات قىلىپ ئۇلارغا ئىلھام بېغىشلاش بىلەنلا قالماستىن بەلكى قۇرۇق گەپ بىلەن ئىشنى ئاقتۇرغىلى بولمايدۇ دېگەن پىرىنسىپتا چىڭ تۇرۇپ زىيالىلارنىڭ سىياسى، ئىقتىسادى ئورنىنى يۇقۇرى كوتۇرۇش توغرىسىدا پارتىيە مەركىزى كومىتېتىغا مۇۋاپىق تەكلىپ پىكىرلەرنى بېرىپ، يۇقۇرىدائېيتقانلارنىڭتولىسىنى ئەمەلىيەتتە ئىشلىدى. پارتىيە مەركىزى كومىتېتى دېڭشياۋپىڭنىڭ تەكلىپلىرىنى قوبۇل قىلىپ، مائارىپ ساھەسىدىكىلەرنى يۈرەكلىك ھالدا پارتىيىگە قوبۇل قىلىشنى، رەھبەرلىك ئورۇنلىرىغا تاللاپ كىرگۈزۈشنى ئېلىپ باردى. مائارىپ ساھەسىدىكىلەرنىڭ ئىش ھەققىنى 3 قېتىم ئۆستۈردى. بولۇپمۇ بۇ قېتىمقى لىكتور دەرىجىلىكلەردىن يۇقۇرى بولغان ئىلىم- پەن ۋە مائارىپ خادىملىرىغا قىلىنغان غەمخورلۇق ناھايىتى چوڭ بولۇپ، ئۇلارغا زور دەرىجىدە ئىلھام بەردى. دېمەك ھازىر مائارىپنىراۋاجلاندۇرۇشنىڭ يولى كەڭ ئېچىلدى. گەپ مائارىپ ساھەسىدىكىلەرنىڭ بۇ يولدا راۋان مېڭىش ياكى ماڭالماسلىقىغا باغلىق بولۇپ تۇرماقتا.

3 . پەن — تېخنىكا — ئىشلەپچىقىرىش كۈچىدۇر

يولداش دېڭشياۋپىڭ ماركسنىڭ: «پەن — تېخنىكا ئىشلەپچىقىرىش كۈچىدۇر.» دېگەن نوقتىنەزىرىنى ئاساس قىلىپ، پەن — تېخنىكىنىڭ ئىشلەپچىقىرىشتا ئويناپ كەلگەن تارىخى ۋە رىيالنى رولىغا ئاساسەن، «پەن — تېخنىكا ئىشلەپچىقىرىش كۈچى، بۇ ماركسىزىمنىڭ ئەزەلدىن بويانقى كوز قارىشى» دەپ كورسەتتى. بۇ ماركسىزىملىق ھەقىقەتتۇر. ماركس بۇنىڭدىن يۈز نەچچە يىل بۇرۇن، «ماشىنا بىلەن ئېلىپ بېرىلىدىغان ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتى تەبىئى پەننى ئاڭلىق تەتقىق قىلىشنى تەلەپ قىلىدۇ» دېگەن ئىدى. شۇنىڭدەك ماركس ناھايىتى ئېنىق قىلىپ، «ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى

ئىلىم — پەننىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ» دەپ كۆرسەتكەن. ھازىرقى زامان پەن — تېخنىكىسى ئىلىم — پەن بىلەن ئىشلەپچىقىرىشنىڭ موناسىۋىتىنى بارغانسېرى قويۇقلاشتۇرۇپ، «پەن — تېخنىكا ئىشلەپچىقىرىش كۈچىدۇر» دېگەن قاراشنىڭ توغرىلىقىنى ئىسپاتلىماقتا. تېخنىكىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچى ئىكەنلىكىنى چۈشۈنۈش بىر ئاز ئاسان، ئەمما تەبىئىي پەننىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچى بولۇشىنى قانداق چۈشۈنۈشكە بولىدۇ؟ بۇنىڭغا دېيىشىمىزكى: «زامانىۋى ئىلىم-پەن ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسىنىڭ تەرەققىياتىغا يول ئاچىدۇ، ئۇنىڭ تەرەققىيات يۆنىلىشىنى بەلگىلەيدۇ» دەپ جاۋاب بەرگەن ئىدى. ئۇ بۇنىڭغا يۇقۇرى مالىكولىلىق بىرىكمە سانائىتى، ئاتوم ئېنېرگىيەسى سانائىتى، ئېلېكترونلۇق ھېساپلاش ماشىنىسى سانائىتى، يېرىم ئۆتكۈزگۈچلەر سانائىتى، ئالەم قاتنىشى سانائىتى، لازېر سانائىتى قاتارلىقلارنى دەلىل قىلىپ، «نۇرغۇنلىغان تارىخي پاكىتلار شۇنى چۈشەندۈرىدىكى نەزىرىيىۋى تەتقىقاتتا زور يېڭىلىق يارىتىلغان ھامان ئىشلەپچىقىرىش ۋە تېخنىكىدا ئاخىرى غايەت زور تەرەققىيات بارلىققا كېلىدۇ. زامانىمىزدا تەبىئىي پەن مىسلىسىز سۈرئەتتە ئىشلەپچىقىرىشقا تەدبىق قىلىنىپ ئىجتىمائىي ماددىي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ھەر قايسى ساھەلىرىنىڭ قىياپىتى يېڭىلانماقتا، بولۇپمۇ ئېلېكترونلۇق ھېساپلاش ماشىنىسى كونترول قىلىش ۋە ئاپتوماتلاشتۇرۇش تېخنىكىسىنىڭ راۋاجلىنىشى ئارقىسىدا ئىشلەپ-چىقىرىشنىڭ ئاپتوماتلىشىش دەرىجىسى تېز ئۆسمەكتە. ئوخشاش مىقتاردىكى ئەمگەك كۈچى بىلەن ئوخشاش ئەمگەك ۋاقتى ئىچىدە بۇرۇنقىدىن نەچچە ئون ھەسسە، نەچچە يۈز ھەسسە ئارتۇق مەھسۇلات ئىشلەپچىقىرىلماقتا» دېگەن خۇلاسىنى چىقاردى. بۇنىڭ-دىن قارىغاندا تەبىئىي پەنلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچى بولۇشىنىڭ سەۋەبىنى ئىش-لەپچىقىرىش كۈچىنىڭ دائىرىسىدىن تەكشۈرۈشكە توغرا كېلىدۇ.

تەبىئىي پەنلەر كىشىلەرنىڭ تەبىئەتتىن پايدىلىنىش، تەبىئەتنى ئۆزگەرتىش ئار-قىلىق ماددىي تۇرمۇش ۋاستىلىرىنى قولغا كەلتۈرۈشتىكى قابىلىيىتىنى ئاشۇرۇشقا ياردەم بېرىدۇ. ئۇ ئىشلەپچىقىرىشتا قوللىنىلىپ بەلگىلىك ئەمگەك ۋاستىسى بىلەن ئەمگەك-چىنىڭ تەجرىبىسى ۋە قابىلىيىتىگە ئايلانغاندىن كېيىن ۋاستىلىق ئەمگەك كۈچىگە ئۆزگىرىدۇ. شۇڭا ماركس: «تەبىئىي پەن ئومۇمەن ئېيتقاندا ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىگە مەنسۇپ بولىدۇ» دېگەن ئىدى. مەسىلەن: ھازىرقى زامان پەنلىرى ئىش-لەپچىقىرىش كۈچلىرىنى تەشكىل قىلغۇچى ھەر قايسى ئامىللار ئىچىگە سىڭىپ كەتكەن بولغاچقا ئەمگەك ئىشلەپچىقىرىش ئۈنۈمدارلىقى زور دەرىجىدە ئۆستى. ئۆلچەملىك پولات — تۆمۈر تاۋلاش ماشىنىسى ئىشچىلارنىڭ بىۋاستە كونتروللىقىدا بولغاندا ھەر ھەپتىدە 500 توننا مەھسۇلات ئىشلەپچىقارغان بولسا ئېلېكترونلۇق ھېساپ-لاش ماشىنىسى ئارقىلىق كونترول قىلىنغاندىن كېيىن ھەر ھەپتىدە 9 مىڭ توننا

پولات مەھسۇلاتى ئىشلەپچىقىرىپ ئىلگىرىكىدىن 100 ھەسسە ئاشۇرۇۋەتتى. يېزا ئىگىلىك ساھەسىدە ئىلغار پەن ـ تېخنىكا قوللىنىلغانلىقتىن تەرەققىي قىلغان كاپىتالىستىك دۆلەتلەردە ـ ئامېرىكىدا ھەر بىر يېزا ئىگىلىك ئەمگەك كۈچلىرىنىڭ ئوتتۇرىچە باشقۇرىدىغان تېرىلغۇ يېرى 1244 موغا، ھەر يىلى ئىشلەپچىقىرىدىغان ئاشلىقى 234000 جىڭغا يەتكەن. بۇنىڭدىن كۆرۈشكە بولىدىكى، پەن ـ تېخنىكا ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈپ بارغانسېرى مۇھىم ئىشلەپچىقىرىش كۈچى بولۇپ قالماقتا.

پەن ـ تېخنىكىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچى ئىكەنلىكىنى تېخىمۇ كونكرېت چۈشەندۈرۈش ئۈچۈن ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ ئامىللىرى بىلەن تەبىئىي پەنلەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى تەھلىل قىلىش كېرەك. بىزگە مەلۇمكى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئىچىدىكى ئاساسى ئامىل ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى بىلەن ئەمگەك كۈچىدۇر. تارىختا ھەر قانداق ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ ھەممىسى مۇئەييەن پەن ـ تېخنىكا بىلەن باغلانغان، ئوخشاشلا تارىختىكى ھەر قانداق ئەمگەك كۈچلىرىمۇ مۇئەييەن پەن تېخنىكىغا ئىگە بولغان، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئىچىدىكى ھەل قىلغۇچ ئامىل بولغان ئادەم بەلگىلىك پەننى بىلىم، ئىشلەپچىقىرىش تەجرىبىسى ۋە ئەمگەك ماھارىتىگە ئىگە بولمىسا ھازىرقى زامان ئىشلەپچىقىرىشىنى ئېلىپ بارالمايدۇ. ئېنىق قىلىپ ئېيتقاندا بىرىنچىدىن، پەن بىلەن ئىشلەپچىقىرىش قۇراللىرى (ۋاستىلىرى) زىچ باغلانغان بولۇپ، ئىشلەپچىقىرىش قۇراللىرى پەن ـ تېخنىكىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ تەرەققىي قىلغان. مەسىلەن: 18 ـ ئەسىردە مەيدانغا كەلگەن بىرىنچى قېتىم تېخنىكا ئىنقىلاۋى ماشىنا بىلەن ئىشلەپچىقىرىشنى قول بىلەن ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئورنىغا دەسسەتتى. 19 ـ ئەسىردە مەيدانغا كەلگەن 2 ـ قېتىملىق تېخنىكا ئىنقىلاۋى گاز بىلەن ھەرىكەتلىنىدىغان ماشىنىلارنىڭ ئورنىغا ئېلېكتىر بىلەن ھەرىكەتلىنىدىغان ماشىنىلارنى دەسسەتتى. 20 ـ ئەسىردە مەيدانغا كەلگەن 3 ـ قېتىملىق تېخنىكا ئىنقىلاۋى ئېلېكترونلۇق ھېساپلاش ماشىنىسى قاتارلىق يېڭى قوراللارنى ئېلېكتىر بىلەن ھەرىكەتلىنىدىغان ماشىنىلارنىڭ ئورنىغا دەسسىتىپ ئىشلەپچىقىرىشنى ئاپتوماتلاشتۇردى.

ئىككىنچىدىن، پەن بىلەن ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئوبيېكتى زىچ باغلانغان بولۇپ كىشىلەر پەننىڭ تەرەققىياتىغا تايىنىپ كۆمۈر، نېفىت، ئالتۇن، سۇ كۈچى قاتارلىق تەبىئىي بايلىقلاردىن پايدىلىنىش ئىقتىدارىنى ئۆستۈرۈپ كەلدى. ھازىرقى ۋاقىتتا قانداق يەردە تەبىئىي بايلىقلارنىڭ بارلىقىنى تېپىش ئىمكانىيىتىگە تولۇق ئىگە بولماقتا.

ئۈچىنچىدىن، پەن بىلەن ئەمگەكچىلەر زىچ باغلانغان بولۇپ كىشىلەر بەلگۈلۈك

پەننى بىلىملەرنى، ئىشلەپچىقىرىش تەجرىبىسىنى، ئەمگەك ماھارىتىنى قولغا كەلتۈ-
رۈشكە ھەر قايسى دەۋردىكى پەننى بىلىملەردىن ئايرىلغان ئەمەس. تارىختىكى ئىش-
لەپچىقىرىشنىڭ ۋاستىلىرى مۇئەييەن پەن — تېخنىكا ۋاستىلىرى بىلەن بىر-
لەشكەن. ئوخشاشلا تارىختىكى ئەمگەكچىلەرمۇ ئۆز زامانىسىدىكى پەن— تېخنىكا
بىلىملىرىنى ئىگەللەپ ئىشلەپچىقىرىشنى ئۈزلۈكسىز راۋاجلاندۇرۇپ كەلگەن. يولداش
دېڭشياۋپىڭ پەن— تېخنىكىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچى ئىكەنلىكىنى مۇئەييەنلەشتۈ-
رۈپ بەرگەندىن كېيىن، پەن تېخنىكا قوشۇنىنى قۇرۇشنىڭ ئەھمىيىتىنى بايان قىلىدۇ.
ھەم قىزىللاشقان ھەم ئىختىساسلاشقان كاتتا پەن — تېخنىكا قوشۇنىنى بەرپا قىلىشنى
ئوتتۇرىغا قويىدۇ. ئۇ: «پـــەن— تېخنىكىنى راۋاجلاندۇرۇشقا يۈرۈش قىلىشتا ئىشچىلار
سىنىپىنىڭ ھەم قىزىللاشقان ھـەم ئىختىساسلاشقان ھەيۋەتلىك پەن— تېخنىكا قوشۇنى
بولۇشى، دۇنيا بويىچە ئىلغار قاتاردا تۇرىدىغان نۇرغۇن ئالىملىرى، قورۇلۇش
تېخنىكا مۇتەخەسسىلىرى بولۇشى لازىم؛ بۇنداق قوشۇننى ۋۇجۇتقا كەلتۈرۈش بىزنىڭ
ئالدىمىزغا قويۇلغان جىددى ۋەزىپە» دەپ كۆرسىتىدۇ. قىزىللىشىش بىلەن ئىختىساس-
لىشىش ئازاتلىقتىن كېيىن داۋاملىق سـوزلىنىپ كېلىۋاتقان كونا مەسىلىلەرنىڭ بىرى
بولسىمۇ لېكىن ئۇ، «4كىشىلىك گورۇھ» تـەرەپتىن ئاستىن — ئۈستۈن قىلىنىپ بۇ
ھەقتىكى چۈشەنچە ۋە تەلەپنىڭ مەزمۇنى قـالايمىقانلىشىپ كەتكەن ئىدى. «4كىشىلىك
گورۇھ»: «بىلىمى قانچە كوپ بولغانلار شـۇنچە ئەكسىيەتچى بولىدۇ» دەپ جويلۇپ ۋە:
«مەدەنىيەتسىز ئەمگەكچى بولسىمۇ مـەيلى» دېگەننى تەرغىپ قىلىپ، ئىمتىھان قەغى-
زىنى ئاق تاپشۇرغان، ئوقۇتقۇچىلار ئۈستىدىن ئىسيان كوتەرگەن ھەم بىلىمسىز ھەم
ئەكسىيەتچى چۈپرەندىلەرنى «قىزىل مۇتەخەسسىلەر»نىڭ ئۈلگىسى قىلىپ كوككە كوتەردى.
ھارماي — تالماي پەن — تېخنىكىنى تـەتقىق قىلىپ ۋەتەن ئۈچۈن تۆھپە قوشقان
ياخشى يولداشلارنى «ئاق مۇتەخەسسىلەر» نىڭ ئۈلگىسى دەپ ھاقارەتلىدى. تۆھپىسى
بار ئالىملارنى، پروفېسسورلارنى، ئىنژېنېرلارنى بولسا «بورژۇئازىيە ئىلمىي نوپۇزلۇقلىرى»
دەپ ھاقارەتلىدى. پارتىيىمىز ۋە دولىتىمىز تەربىيىلەپ يېتىشتۈرگەن ياش ۋە ئوتتۇرا
ياشلىق مۇنەۋۋەر پەن — تېخنىكا خادىملىرىنى «شيوجوڭجۈيىنىڭ مايسىلىرى» دەپ
ھاقارەتلىدى. شۇنداق قىلىپ ھەق بىلەن ناھەق ۋە دۈشمەن بىلەن ئۆز ئوتتۇرىسىدىكى
مەسىلىلەرنى قالايمىقانلاشتۇرۇپ كىشىلەرنىڭ ئىدىيىسىنى مۇجمەللەشتۈرۈپ قويدى.

يولداش ماۋزېدوڭ زىيالىيلارنىڭ ھەم قىزىللىشىشى ھەم مۇتەخەسسىلىشىشىنى ئەمەل-
گە ئاشۇرۇش جەريانىدا دۇنيا قاراشنى ئۆزگەرتىشنىڭ لازىملىقىنى ئېيتقان ئىدى.
«كىم ئۈچۈن خىزمەت قىلىش دۇنيا قـاراشنىڭ مۇھىم ئىپادىسى، بىر كىشى ئەگەر
سوتسىيالىستىك ۋەتىنىمىزنى سۆيىدىغان، سوتسىيالىزم ئۈچۈن، ئىشچى، دىخان،

ئەسكەرلەر ئۈچۈن ئۆز ئىختىيارى بىلەن ئاڭلىق خىزمەت قىلىدىغان بولسا بۇ ھالنى پورولېتارىيات دۇنيا قارىشىنى دەسلەپكى قەدەمدە تىكلىگەنلىكىنىڭ ئىپادىسى دېيىش كېرەك. سىياسى ئۆلچەم بويىچە ئېيتقاندا ئۇنى ئاق دېمەي قىزىللاشقان دېيىش كېرەك. بىزنىڭ ئىلىم — پەن ئىشلىرىمىز سوتسىيالىزىم ئىشلىرىدىكى مۇھىم بىر ساھە، سوتسىيالىستىك ئىلىم — پەن ئىشلىرى يولىدا تىرىشىپ ئىشلەپ توھپە قوشۇشنىڭ ئۆزى دەرۋەقە مۇتەخەسسىسلىشىشنىڭ ئىپادىسى. بۇنى مەلۇم مەنىدىن ئېيتقاندا قىزىللىشىشنىڭ ئىپادىسى دېيىشكىمۇ بولىدۇ. لېكىن لىن بياۋ ۋە «4 كىشىلىك گورۇھ» بۇنداق قىلغان كىشىلەرگە ھە دېسىلا «سىياسىدىن چەتلەپ كەتتى» دەپ ھوجۇم قىلىپ «ئاق مۇتەخەسسىس» قالپىقىنى كەيدۈردى. «ئاق» دېگەن بىر سىياسىي ئۇقۇم سىياسىي جەھەتتە ئەكسى-يەتچى بولغان، پارتىيە ۋە سوتسىيالىزىمغا قارشى تۇرغانلارنى ئاق دېيىشكە بولىدۇ، ئۇنداق ياكى بۇنداق يېتەرسىزلىكى بولسىمۇ لېكىن تىرىشىپ كەسىپ بىلەن شۇغۇل-لۇنۇپ سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشقا توھپە قوشقانلارنى ھەرگىز ئاق مۇتەخەسسىس دېيىشكە بولمايدۇ.

يولداش دېڭشياۋپىڭ قىزىللىشىش بىلەن ئىختىساسلىشىش مەسىلىسىدە چۈشەن-چىنى ۋە تەلەپنى توغرىلاش بىلەن بىرلا ۋاقىتتا ئىلىمىزنىڭ پەن — تېخنىكا ئىشلىرىنى تېزدىن راۋاجلاندۇرۇش — يۈكسەلدۈرۈش مەقسىتىدىن چىقىپ پەن — تېخ-نىكا قوشۇنىنى قۇرۇش ئىشىنى پارتكوملارنىڭ تۇتۇش كېرەكلىكىنى تەلەپ قىلدى.

4. ئەقلى ئەمگەكچىلەر بىلەن جىسمانى ئەمگەكچىلەر ئوخشاشلا ماددى ۋە مەنىۋى بايلىقنىڭ ياراتقۇچىلىرىدۇر

يولداش دېڭشياۋپىڭ پەن — تېخنىكا ئىشلەپچىقىرىش كۈچىدۇر دېگەن نوق-تىنەزەر بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان ئەقلى ئەمگەك ئۈستىدە توختۇلۇپ: «ئەقلى ئەمگەكمۇ جىسمانى ئەمگەكمۇ ئوخشاشلا ئەمگەك، ئەقلى ئەمگەك بىلەن شۇغۇللانغۇچى-لارمۇ ئەمگەكچى ... ئەقلى ئەمگەك قىلغۇچىلار جىسمانى ئەمگەكچىلەردىن پەقەت ئىجتىمائى ئىش تەخسىماتىنىڭ ئوخشاش بولمىغانلىقى بىلەنلا پەرقلىنىدۇ، جىسمانى ئەمگەك بىلەن شۇغۇللانغۇچىلارمۇ، ئەقلى ئەمگەك بىلەن شۇغۇللانغۇچىلارمۇ سوتسىيا-لىستىك جەمئىيەتنىڭ ئەمگەكچىلىرىدۇر... كەلگۈسىدە ئەقلى ئەمگەك بىلەن جىسمانى ئەمگەك تېخىمۇ ئايرىۋالغىلى بولمايدىغان بولۇپ كېتىدۇ» دەپ كۆرسەتتى. بۇنەزەرىيە ۋە ئەمەلىيەت جەھەتتىن ئوخشاشلا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان مەسىلىدۇر.

پەن تېخنىكىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۈچى ئىكەنلىكى بىلەن ئەقلى ئەمگەكچىلەر-نىڭمۇ ئەمگەكچى ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلغاندىلا ئاندىن ئىلىم — پەن، مائارىپ ئىشلىرىغا كۆڭۈل بولۇپ، ئەقلى ئەمگەكچىلەرنىڭ جىسمانى ئەمگەكچىلەر بىلەن بىرلىكتە

AltunOq

جەمئىيەتنىڭ ماددى ۋە مەنىۋى مەدەنىيەتنى يارىتىشتىكى رولىنى كۆرەلەيمىز. شۇنداقلا ئەقلى ئەمگەك بىلەن جىسمانى ئەمگەك ئوتتۇرىسىدىكى پەرقنى تەدرىجى تۈگۈتۈشكە قاراپ ماڭالايمىز.

ئەقلى ئەمگەك بىلەن جىسمانى ئەمگەك ئىنسانلارنىڭ ئىپتىدائى جەمئىيەت باسقۇچىدىكى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققى قىلىپ ئىجتىمائى ئىش تەخسىماتىنىڭ كېلىپ چىقىشى، قوشۇمچە مەھسۇلاتلارنىڭ كۆپىيىپ كىشىلەر ئېھتىياجىدىن ئېشىشى، خۇسۇسى مولۇكچىلىكنىڭ پەيدا بولۇپ سىنىپلارنىڭ كېلىپ چىقىشىغا ئەگىشىپ بولۇنۇپ كەتكەن ئىدى. ئىنسانلار قولدارلىق جەمئىيىتىگە تەرەققى قىلىپ كىرگەندىن كېيىن جىسمانىي ئەمگەك پۈتۈنلەي قۇللارنىڭ ئۈستىگە يۈكلەنگەن بولۇپ قۇللار ئۆزىنىڭ جاپالىق ئەمگىكى بىلەن قوشۇمچە مەھسۇلاتلارنى كۆپەيتىپ ئاز سانلىق كىشىلەرنى جەمئىيەتنىڭ مەنىۋى پائالىيىتى بىلەن شۇغۇللىنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلغاندىن كېيىن بىر قىسىم كىشىلەر جىسمانى ئەمگەكتىن ئايرىلىپ چىقىپ ئەقلى ئەمگەكچىلەرگە ئايلانغان.

ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى قۇلدارلار سىنىپى گەرچە ئەقلى ئەمگەكنى ئاز سانىدىكى هوكۇمران گوروهلارنىڭ ئىمتىيازىغا، جىسمانى ئەمگەكنى بولسا كۆپ ساندىكى قۇللار بىلەن ئەركىن كەسىپتىكى ئەمگەكچىلەرنىڭ تەغدىرىگە ئايلاندۇرۇپ ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى پەرقنى كېڭەيتىپ كەسكىنلەشتۈرۈشكە تىرىشقان بولسىمۇ، لېكىن ئەقلى ئەمگەكچىلەر جىسمانى ئەمگەكچىلەردىن ئايرىلىپ كەتكەن ئەمەس. مەخسۇس دولەت ئىشلىرىنى باشقۇرغان، ئىختىسادى ئىشلارغا يېتەكچىلىك قىلغان، پەن، ئەدەبىيات سەنئەت ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانغانلار ئۆزىنىڭ ئەقلى ئەمگىكى بىلەن قەدىمقى پەن —مەدەنىيەتنى راۋاجلاندۇرغان بولسىمۇ، لېكىن بونىڭدىن ئىنسانلارنىڭ قەدىمقى مەدەنىيىتىنى ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكى بىلەن شۇغۇللانمايدىغان ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلار ياراتقان دېگەن خۇلاسىنى چىقىرىشقا بولمايدۇ. تارىخى ماتىرىيالىزىم نوقتىنەزىرى بۇيىچە جەمئىيەتنىڭ ماددى بايلىغى بىلە مەنىۋى بايلىغىنى ئىشچى — دىخان ئاممىسى بىلەن زىيالىلار ئورتاق ياراتقان. تارىخى ماتىرىيالىزىم «خەلق ئاممىسى جەمئىيەتنىڭ بايلىغىنى ياراتقان» دەپ قارىغاندا، ئەقلى ئەمگەك بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئىشچى — دىخان ئاممىسىنىڭ ئورنى ۋە رولىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئەقلى ئەمگەك بىلەن شۇغۇللىنىدىغان زىيالىلارنىڭ ئورنى بىلەن رولىنىمۇ ئوخشاشلا مۇئەييەنلەشتۈرىدۇ. چۈنكى ئەقلى ئەمگەك قىلغۇچىلار جىسمانى ئەمگەك قىلغۇچىلار ياراتقان مەھسۇلاتقا تايانمايدىغان بولسا ئاچلىقتىن ئولۇدۇ، سوغۇقتىن توڭلايدۇ، ئۇلارنىڭ ئىجادىيىتىدىن گەپ ئېچىشقا بولمايدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئەقلى ئەمگەكچىلەرنىڭ شۇغۇللى-

نىدىغان يېڭى — مەدەنىيەتنىڭ مەزمۇنى. قوللارنىڭ، دېخانلارنىڭ ئىجتىمائىي ئەمەلىيىتىدىن ئايرىلىدىغان بولسا ئۇلارنىڭ ئىجات قىلغان نەرسىلىرى مەنىسىز سۆيىملىكسىز دەرەخكە ئايلىنىپ قالىدۇ.

يېڭى بىر تەرەپتىن ئېيتقاندا، قۇللار بىلەن دېخانلارنىڭ ئىجتىمائىي ئەمەلىيىتى ئەقلىي ئەمگەكچىلەرنىڭ ئىجادىيەت ۋە كەشپىياتلىرىنى تەلەپ قىلىدۇ، چۈنكى جىسمانىي ئەمگەكلەر بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنى ياخشى ئېلىپ بېرىش ۋە تەكرار ئېلىپ بېرىشتا بەلگۈلىك يېڭى — تېخنىكىغا ئىگە بولۇشى لازىم. خۇسۇسەن ئىشلەپچىقىرىش ماشىنىلاشقان، ئاپتوماتلاشقان بۈگۈنكى كۈندە، ئىشچىلار، دېخانلار بەلگۈلىك ئىشلەپچىقىرىش ۋە تېخنىكا بىلىملىرىنى ئىگىلىمەيدىغان بولسا ھازىرقى زامان ئىشلەپچىقىرىشى بىلەن ئۇيغۇنلىشالمايدۇ. شۇڭا بىز ئەقلىي ئەمگەك بىلەن جىسمانىي ئەمگەك ئوخشاشلا ئەمگەك بولۇپ، جەمئىيەتنىڭ ماددىي بايلىقى بىلەن مەنىۋى بايلىقىنى ئەقلىي ئەمگەكچىلەر بىلەن جىسمانىي ئەمگەكچىلەر ئورتاق ياراتقان دەيمىز.

تېخىمۇ كونكرېت قىلىپ ئېيتقاندا، ئۇنى تۆۋەندىكى تەرەپلەرنى تەكشۈرۈش ئارقىلىق چۈشۈنەلەيمىز.

بىرىنچىدىن جەمئىيەتنىڭ ماددىي بايلىقىنى يارىتىشتا زىيالىلارنىڭ ئەقلىي ئەمگىكى ئىنتايىن مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. ئىشچى — دېخانلارنىڭ جىسمانىي ئەمگىكى زىيالىلارنىڭ ئەقلىي ئەمگىكى بىلەن زىچ باغلانغان بولۇپ، زىيالىلار ئىشچى — دېخانلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا قولغا كەلتۈرگەن تەجرىبىلىرىنى سىستېمىلاشقان يېڭى بىلىملەرگە ئايلاندۇرۇپ، ئۇلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش، يېڭى — تېخنىكا بىلىملىرىنى چوڭقۇرلاشتۇرىدۇ. يېڭى تېخنىكا، يېڭى قوراللارنى ئىجات قىلىپ ئىشچى — دېخانلارنىڭ جىسمانىي ئەمگىكىنى زور دەرىجىدە يەڭگىللىتىشكە ياردەم بېرىش ئارقىلىق ئىشلەپچىقىرىشنى ئىلگىرى سۈرۈش، ئەمگەك ئۈنۈمدارلىقىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ.

ئىككىنچىدىن، جەمئىيەتنىڭ مەنىۋى بايلىقىنى يارىتىشتا زىيالىلار يېڭى — مەدەنىيەت، تېخنىكا، ئەدەبىيات — سەنئەت بىلىملىرىنى توپلاپ تارقىتىش ۋە يۇقىرى كۆتۈرۈش يولى بىلەن ئۇمۇملاشتۇرۇپ ۋە تۈرلەرگە ئايرىپ مەخسۇس پەنلەرنى كەشىپ قىلىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ئىشلەپچىقىرىشنى ئىلگىرى سۈرۈشكە تۈرتكە بولىدۇ.

ئۈچۈنچىدىن، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ زامانىۋىلاشتۇرۇلۇشىغا ئەگىشىپ زىيالىلارغا ۋە ئەقلىي ئەمگەك قىلغۇچىلارغا بولغان تەلەپ كۆپىيىپ بارىدۇ. ماشىنىلاشقان ئىشلەپچىقىرىش جىسمانىي ئەمگەك قىلغۇچىلارنى تۈركۈملەپ ئەقلىي ئەمگەك قىلغۇچىلارغا ئايلاندۇرىدۇ، شۇنداق قىلىپ كەلگۈسىدە جىسمانىي ئەمگەك بىلەن ئەقلىي ئەمگەك ئايرىۋال-

غىلى بولمايدىغان بولۇپ قوشۇلۇپ كېتىدۇ. شۇڭا ئەقلى ئەمگەك قىلغۇچىلارنىڭ ئەمگەكچى ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلىش لازىم.

يىغىپ ئېيتقاندا، بىز يولداش دېڭشياۋپىڭنىڭ ئىلىم ـــ پەن، تېخنىكا ۋە مائارىپ ئىشلىرىمىزغا ئائىت ئەسەرلىرىنى ئوقۇغىنىمىزدا ئىنتايىن يېقىملىق ھېس قىلىمىز. دېڭشياۋپىڭ ئىلىم ـــ پەن، تېخنىكا ۋە مائارىپ ئىشلىرىمىزدىكى چىگىش ۋە مۇرەككەپلىشىپ كەتكەن مەسىلىلەرنى ھەل قىلىشتا ھەيۋە ياكى سوبيېكتىپ بېشىمچىلىققا تايانماستىن، بەلكى داۋلىغا، تارىخى پاكىتلارغا ۋە ئىلىم ـــ پەن، تېخنىكا، مائارىپ ئىشلىرىنىڭ دۇنيادىكى يۈكسەك تەرەققىياتىغا، ماركسىزم ـــ لېنىنىزم، ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسىنىڭ ئومۇمى يېتەكچى پرىنسىپىغا، بىر مىليارتتىن ئارتۇق خەلقنىڭ رايىغا ۋە جۇڭگونىڭ ھازىرقى ئوبيېكتىپ ئەمەلىيەتلىرىگە تايانغان. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇنىڭ ئوتتۇرىغا قويغان پىكىر، تەكلىپ ۋە يوليورۇقلىرى پارتىيە، خەلق، ئارمىيىنىڭ قەلبىدىن چوڭقۇر ئورۇن ئېلىپ، پارتىيە، خەلق، ئارمىيىنىڭ لوشيەن، فاڭجېن ـــ سىياسەتلىرىگە ئايلاندى. پۈتۈن مەملىكەت خىزمىتىنىڭ يېتەكچى ئىدىيىسى بولۇپ قالدى. مائارىپ ساھەسىدىكىلەر ئۇنىڭ ئىلىم ـــ پەن، تېخنىكا ۋە مائارىپ ئىشلىرىغا ئائىت بولغان 5 پارچە ماقالىسىنى نوقتىلىق ئۆگىنىپ ئۆزىنىڭ مائارىپ ئەمەلىيىتىگە يېتەكچى قىلىش ئۈچۈن تىرىشىشلىرى لازىم.

بېشى 43 - بەتتە

پايدىلانغان ماتېرىيال.

1. «قارار» نى ئۆگىنىشكە دائىر ماقالىلار توپلىمى. خەنسۇچە 1982 - يىل نەشرى.

2. جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ تارىخىدىن لېكسىيە 2-قىسىم سەندۇڭ خەلق نەشرىياتى 1973 - يىل خەنسۇچە نەشرى.

3. 3- ئومۇمى يىغىندىن بۇيانقى ھۆججەتلەر توپلىمى.

مەدەنىيەت زور ئىنقىلاۋىدا پارتىيە ئىچىدىكى

4 قېتىملىق زور كۈرەش

يۈسۈپجان سابىت، ئابدۇكېرىم پالتۇ

«مەدەنىيەت زور ئىنقىلاۋى» قانداق خاراكتېردىكى ھەركەت ئىدى؟ بۇ ھەقتە، پارتىيە 11 — نۆۋەتلىك مەركىزى كومىتېتىنىڭ 6 — ئومۇمىي يىغىنى ماقۇللىغان «پارتىيىنىڭ دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن بۇيانقى تارىخىغا دائىر بىر قانچە مەسىلىلەر توغرىسىدا قارار»دا «ئەمەلىيەت ئىسپاتلىدىكى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلاۋى» ھەرقانداق مەنىدىن ئالغاندا ئىنقىلاۋى ھەركەت ئەمەس، ئىجتىمائىي تەرەققىياتمۇ ئەمەس، ئۇنداق بولۇشىمۇ مۇمكىن ئەمەس» دەپ كۆرسىتىلدى. 1966 — يىلى 5 — ئايدىن 1976 — يىلى 10 — ئايغىچە داۋاملاشتۇرۇلغان «مەدەنىيەت زور ئىنقىلاۋى»— ماۋزېدۇڭ تەرىپىدىن قوزغىتىلغان ۋە رەھبەرلىك قىلىنغان. لىن بياۋ، جاڭچىڭ ئەكسىلئىنقىلاۋى گۇرۇھى تەرىپىدىن پايدىلىنىپ كېتىلگەن، پارتىيە، دۆلەت ۋە ھەر مىللەت خەلقىگە ئېغىر ئاپەت ئېلىپ كەلگەن چوڭ ئىچكى قالايمىقانچىلىق ئىدى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلاۋى» بىر قېتىملىق چوڭ ئاپەت بولۇپ پارتىيىنى، دۆلەتنى ۋە خەلقنى ئازاتلىقتىن بۇيانقى ئەڭ ئېغىر زىيانغا ئۇچراتتى.

پارتىيە، دۆلەتۋەخەلققە ئېغىر ئاپەت ئېلىپ كەلگەن «مەدەنىيەت زور ئىنقىلاۋى»نىڭ قوزغىتىلىشى ۋە ئۇزۇن يىللارداۋاملىشىشى ھەرگىزمۇتاسادىپىيئەمەس. «پارتىيىمىزنىڭ دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن بۇيانقى تارىخىغا دائىر بىر قانچەمەسىلىلەر توغرىسىدا قارار»دا كۆرسىتىلگىنىدەك، «مەدەنىيەت زور ئىنقىلاۋى»نىڭ قوزغىتىلىشى ۋە 10 يىللاپداۋاملىشىشىدا ماۋزېدۇڭنىڭ يېتەكچىلىك جەھەتتىكى خاتالىقىدىن باشقا، يەنە مۇرەككەپ ئىجتىمائىي تارىخىي سەۋەپلەرمۇ بار.

«مەدەنىيەت زور ئىنقىلاۋى»نىڭ قوزغىتىلىشىدىكى سوبيېكتىپ سەۋەپ شۇكى، ماۋزېدۇڭ «مەدەنىيەت زور ئىنقىلاۋى»نىڭ بىر يۈرۈش خاتا يېتەكچى نەزەرىيىسىنى ئوتتۇرىغا قويدى.

1956 — يىلقى پارتىيە 8 — قۇرۇلتىيى 3 چوڭ سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش ئورۇنلانغاندىن كېيىنكى سىنىپى كۈچلار مۇناسىۋىتىنىڭ ئۆزگىرىشىنى توغرا مۆلچەرلەپ،

پارتىيە ۋە دۆلەتنىڭ بۇندىن كېيىنكى ئاساسىي ۋەزىپىسى سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش ئېلىپ بېرىش بولىدۇ دەپ توغرا بەلگىلىگەن ئىدى. لېكىن ئۇزۇن ئۆتمەي پارتىيە ئىچىدە 8- قۇرۇلتاي روھىنى ئىنكار قىلىپ، سىنىپىي كۈچلەر مۇناسىۋىتىنى خاتا مۆلچەرلەپ سىنىپىي كۈرەشنى كېڭەيتىۋېتىش بىلەن خاراكتېرلىنىدىغان «سول» چىل پىكىر ئېقىمى ئۇسۇشكە باشلىدى.

1957 ― يىلى 9 ― ئاينىڭ 22 ― كۈنىدىن 10 ― ئاينىڭ 9 ― كۈنىگىچە داۋام قىلغان 8 ― نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتنىڭ 2 ― ئومۇمىي يىغىنى سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش جەھەتتە توغرى تەشەببۇسلارنى بەلگىلىگەن بولسىمۇ، لېكىن خاتا ھالدا 8 ― قۇرۇلتاينىڭ توغرا قارارىنى ئۆزگەرتىۋەتتى. يىغىندا ماۋ زېدۇڭ «ئىنقىلابنىڭ ئىلگىرى سۈرگۈچىلىرىدىن بولايلى» دېگەن نۇتقىنى سۆزلەپ، ھەر ساھەدىكى كادىرلارغا تېخنىكا ۋە كەسىپنى تىرىشىپ ئىگەللەپ، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تەجرىبىلىرىنى تەتقىق قىلىپ ئېلىمىزنىڭ قۇرۇلۇشىنى ياخشىراق ئېلىپ بېرىشنى ئوتتۇرىغا قويغان بولسىمۇ، شۇنىڭ بىلەن بىللە 8 ― قۇرۇلتاينىڭ ئېلىمىزدىكى ئاساسىي زىددىيەتلەر توغرىسىدىكى توغرا، ئىلمىي تەھلىلىنى ئىنكار قىلىپ، «پرولېتارىيات بىلەن بۇرژۇئازىيە ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت، سوتسىيالىزم يولى بىلەن كاپىتالىزم يولى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت، شەك شۈبھىسىزكى، نۆۋەتتە ئېلىمىزدىكى ئاساسىي زىددىيەت» دەپ كېسىپ ئېيتتى ھەمدە 1956 ― يىلقى توغرا ئېلىپ بېرىلغان تەۋەككۈلچىلىككە قارشى تۇرۇشنى تەنقىد قىلىپ، ئۇنى ئاغدۇرۇشنى ئوتتۇرىغا قويدى. بۇ بىر نۇقتا ئەمەلىيەتتە كېيىنكى «چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش» نىڭ تەييارلىقى بولدى.

شۇنداق قىلىپ، 8 ― قۇرۇلتاي روھىنى ئىنكار قىلىشتىن باشلانغان «سول» چىل پىكىر ئېقىمى ئەۋج ئېلىپ، بارا ― بارا «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» نىڭ بىر يۈرۈش خاتا نەزەرىيىسى شەكىللەندى. ماۋزېدۇڭنىڭ «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» توغرىسىدىكى نەزەرىيىسى شۇنىڭدىن ئىبارەت بولدىكى: زور بىر تۈركۈم بۇرژۇئا ۋەكىللىرى، ئەكسىلئىنقىلابىي شىۋىجىنجۇيىچى ئۇنسۇرلار پارتىيە، ھۆكۈمەت، ئارمىيە ۋە مەدەنىيەت ساھەسىنىڭ ھەرقايسى تارماقلىرىغا سوقۇنۇپ كىرىۋېلىپ، خېلى كۆپ ئورۇنلارنىڭ رەھبەرلىك ھوقۇقىنى ئىگەللىۋالدى. پارتىيە ئىچىدىكى كاپىتالىزم يولىغا ماڭغان ھوقۇقدارلار مەركەزدە بۇرژۇئازىيەنىڭ باش قوماندانلىق شىتابىنى شەكىللەندۈردى، ئۇلارنىڭ بىر يۈرۈش شىۋىجىنجۇيىلىق سىياسىي لۇشيەنى ۋە تەشكىلىي لۇشيەنى بولۇپ، ھەرقايسى ئۆلكە، ئاپتونوم رايون ۋە مەركەزنىڭ ھەرقايسى تارماقلىرىدا ئۇلارنىڭ گۇماشتىلىرى بار. ئىلگىرىكى كۈرەشلەرنىڭ ھەممىسى مەسىلىنى ھەل قىلالمىدى، پەقەت مەدەنىيەت زور ئىنقىلابىنى ئېلىپ بېرىپ ئاشكارا، ئومۇمىي يۈزلۈك تۆۋەندىن يۇقىرىغىچە كەڭ ئاممىنى

AltunOq

قوزغاپ قاراڭغۇ تەرەپلىرىمىزنى پاش قىلغاندىلا ئاندىن كاپىتالىزىم يولىغا ماڭغان ھوقۇقدارلار تارتىۋالغان ھوقۇقنى قايتۇرىۋالغىلى بولىدۇ. بۇ ئەمەلىيەتتە بىر سىنىپنىڭ يەنە بىر سىنىپنى ئاغدۇرۇپ تاشلايدىغان ئىنقىلاۋى، بۇندىن كىيىن مۇنداق ئىنقىلاپ كوپ قېتىم ئېلىپ بېرىلىدۇ. بۇ نەزەرىيە ۋە قورۇلتايدا «پرولېتارىيات دىكتاتۇرىسى شارايىتىدە داۋاملىق ئىنقىلاپ قىلىش» نەزەرىيىسى دەپ ئاتالدى. بۇ خىل «سول» چىل خاتا نەزەرىيە ماركسىزىم — لېنىنىزىمنىڭ ئومۇمى ھەقىقىتىنى جۇڭگونىڭ كونكرېت ئەمەلىيىتىگە زىچ بىرلەشتۇرۇشتىن ئىبارەت ماۋزېدۇڭ ئىدىيەسىدىن چەتنەپ كەتكەن بولۇپ، بۇ ئارقىلىق جۇڭگونىڭ سوتسىيالىزىم ئىشلىرىغا يېتەكچىلىك قىلىش مۇقەرەر ھالدا «مەدەنىيەت زور ئىنقىلاۋى»غا سۈرەپ كەلدى. تەشكىلى جەھەتتە، پارتىيە دولەتنىڭ رەھبەرلىك ھوقۇقى پەۋقۇلئاددە مەركەزلەشتۇرۇلۇپ، پارتىيىنىڭ كوللېكتىپ رەھبەرلىك پرىنسىپى ۋە دېموكراتىك مەركەزلەشتۇرۇش پرىنسىپى ئاجىزلاشتۇرۇلدى ۋە بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىدى. ماۋزېدۇڭ جۇڭگو دېموكراتىك ئىنقىلاۋىدا ۋە مولوكچىلىك جەھەتتىكى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىشنى غەلىبىلىك ئورۇنلاپ پارتىيە خىزمىتىنىڭ ئاساسى نوختىسىنى سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشقا يوتكەشنىڭ شەرت — شارائىتىنى ھازىرلاشتا زور توھپە قوشقان بولۇپ، ئىناۋىتى يوقۇرى پەللىگە كوتىرىلگەنسىرى، ئۇ ئاستا — ئاستا مەغرۇرلىنىشقا باشلىدى. ئەمەلىيەتتىن، ئاممىدىن ئايرىلىپ، سوبيېكتىۋىزىم ۋە شەخسى مۇستەبىتلىك ئىستىلى ئەۋج ئالدۇرۇپ، ئوزىنى پارتىيە مەركىزى كومىتېتىنىڭ ئۇستىگە قويدى. پارتىيىمىز بۇ خىل فېئودال مۇستەبىتلىك ئىستىلىنى ۋاقتىدا تۈزىتىۋالالمىدى. بۇنىڭ بىلەن پارتىيە ۋە دولەت «مەدەنىيەت زور ئىنقىلاۋى» نىڭ قوزغىتىلىشىنىڭ ۋە راۋاجلىنىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىشقا چارىسىز قالدى.

لىن بياۋ، جاڭچىڭ ئەكسىلئىنقىلاۋى گۇرۇھى پارتىيىنىڭ «سول» چىل خاتالىقى ۋە ماۋزېدۇڭنىڭ شەخسكە چوقۇنۇشنى يولغا قويغان ئېغىر خاتالىقىدىن راسا پايدىلىنىپ ۋە راۋاجلاندۇرۇپ، سوتسىيالىستىك ئوستىقۇرۇلما ۋە ئىقتىسادىي بازىسقا ئومۇمىيۈزلۈك ھۇجۇم قوزغاپ «ھەممىنى يىقىتىش، ئومۇمى يۈزلۈك ئىچكى ئۇرۇش قوزغاش»نى يولغا قويۇپ، پارتىيىدىن ھوقۇق تارتىۋېلىپ سوتسىيالىستىك تۈزۈمنى ئوزگەرتىشكە ئورۇندى. ئۇلار سۇيقەست پىلانلاپ، بۇزغۇنچىلىق قىلىپ، سوتسىيالىزىم ئىشلىرىنى ئېغىر زىيانغا ئۇچراتتى.

ئۇندىن باشقا «مەدەنىيەت زور ئىنقىلاۋى» نىڭ قوزغىتىلىشى ۋە ئۇزۇن يىللار داۋاملىشىشىدا مۇرەككەپ ئىجتىمائى، تارىخى سەۋەپلەرمۇ بار. سوتسىيالىستىك دولەتلەرنىڭ سوتسىيالىزىم بىلەن شۇغۇللىنىش تارىخى ئۇزۇن ئەمەس. سوتسىيالىستىك جەمىيەتنىڭ تەرەققىيات قانۇنى ئايرىم جەھەتلەردە ئېنىق بولمىدى، كوپ

جەھەتتە داۋاملىق ئىزدىنىشكە توغرا كېلەتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە پارتىيىمىز ئۇزۇن مۇد—
دەت ئۇرۇش ۋە كەسكىن سىنىپى كۈرەش ۋەزىيىتىدە تۇرغانلىقتىن، تىز يېتىپ كەلگەن
يېڭى سوتسىيالىستىك جەمئىيەتكە ۋە كەڭ كۆلەملىك سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش ئېلىپ
بېرىشقا قارىتا ئىدىيىۋى تەييارلىق ۋە ئىلمىي تەتقىق قىلىش كامچىل ئىدى. شۇ سە—
ۋەبتىن دۆلىتىمىزدە سوتسىيالىزىم قۇرۇشنىڭ يولىنى ئىزدىنىش داۋامىدا ئۇنداق يا—
كى بۇنداق خاتالىقنىڭ يۈز بېرىشىدىن ساقلىنىش تەس ئىدى. نەتىجىدە بۇ سوتسى—
يالىستىك ئۆزگەرتىش ئاساسى جەھەتتىن ئورۇنلانغاندىن كېيىنكى سوتسىيالىزىمنىڭ تە—
رەققىياتى داۋامىدا مەيدانغا چىققان ھەر خىل زىددىيەتلەرنى كوزۇتۇش ۋە ھەل قىلىش—
تا سىنىپى كۈرەشنى كېڭەيتىۋېتىپ، مۇقەررەر ھالدا «بىر سىنىپنىڭ بىر سىنىپنى
ئاغدۇرۇپ تاشلايدىغان» «مەدەنىيەت زور ئىنقىلاۋى»غا ئېلىپ كەلدى.

1966 — يىلى 5 — ئاينىڭ 16 — كۈنى جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزى كومى—
تېتى بيوروسىنىڭ كېڭەيتىلگەن يىغىنىدا ماۋزېدۇڭنىڭ رىياسەتچىلىكىدە «جۇڭگو كوم—
مۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزى كومىتېتىنىڭ ئۇقتۇرۇش»نى تۈزۈپ چىقتى. بۇ مەدەنىيەت
ئىنقىلاۋى باشلانغانلىقىنىڭ بەلگىسى بولدى. «ئۇقتۇرۇش»دا بىر يۈرۈش «سول»نەزەرىيە، فاڭجېن،
سىياسەتلەر بەلگىلىنىپ، ماۋزېدۇڭنىڭ «مەدەنىيەت زور ئىنقىلاۋى»نى قوزغاش ئى—
رادىسىنى تولۇق ئىپادىلىدى. «ئۇقتۇرۇش»تا دۆلەت ۋە پارتىيە ئىچىدىكى ۋەزىيەت تاما—
مەن خاتا مۆلچەرلىنىپ ئىلىم - پەن ساھەسى، مائارىپ ساھەسى، ئاخبارات-نە—
شرىيات ساھەسى، ئەدەبىيات — سەنئەت ساھەسى قاتارلىق مەدەنىيەت ساھەسىنىڭ
رەھبەرلىك ھوقۇقى پرولېتارىياتنىڭ قولىدا ئەمەس، بەلكى پارتىيە، ھۆكۈمەت، ئارمىيە
ۋە مەدەنىيەتنىڭ ھەر قايسى ساھەلىرىگە بىر تۈركۈم بۇرژۇئازىيە سىنىپىنىڭ ۋەكىللى—
رى سوقۇنۇپ كىرىۋالغان، ئۇلار «بىر تۈركۈم ئەكسىلئىنقىلاۋى شيۇجىڭجۇيىچى ئۇسۇرلار
ۋاقىت پىشىپ يېتىشىش بىلەنلا ئۇلار ھوقۇق تارتىۋالىدۇ، پرولېتارىيات دىكتاتۇرىسى—
نى بۇرژۇئازىيە دىكتاتۇرىسىغا ئۆزگەرتىۋېتىدۇ»، بىز «پارتىيىمىزنىڭ شيۇجىڭجۇيىلىشىپ
كېتىش، دۆلەتنىڭ رەڭگىنى ئۆزگەرتىپ كېتىش»، «خروششېۋچە ئادەملەرنىڭ تەختكە
چىقىۋېلىش» خەۋىپىگە دۇچ كەلدۇق دەپ كۆرسەتتى. «ئۇقتۇرۇش»تا ئىنقىلاپنىڭ ئوبيېكتى
ئاستىن — ئۈستۈن قىلىۋېتىلىپ پارتىيە ئىچىدىكى كەڭ كادىرلارنى «كاپىتالىزىم يولىغا
ماڭغان ھوقۇقدارلار»؟ زور تۈركۈمدىكى بىلىملىك زىيالىيلارنى پارتىيە، سوتسىيالىزىمغا قارشى
«ئىلىم نوپۇزلۇقلىرى» دەپ ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئۇلارنى پاش قىلىش، پىپەن قىلىشقا،
ئۇلارنىڭ قولىدىكى ھوقۇقنى تارتىۋېلىشقا چاقىردى. «ئۇقتۇرۇش»تا ئىلمىي مۇھاكىمىنى
سىياسىي كۈرەش دەپ بىكىتىپ خاتا ھالدا پرولېتارىيات ئىلمىي ئارقىلىق بۇرژۇئازىيە
ئىلمىنى يوقۇتۇشنى تەشەببۇس قىلدى. پرولېتارىيات ئۇسقۇرۇلما ساھەسىدە، مەدەنىيەتتە

نىڭ ھەر قايسى ساھەلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھالدا ئومۇمىي يۈزلۈك دىكتاتۇرا يۈرگۈزۈشنى تەلەپ قىلىدى. ئەنە شۇنىڭدىن ئېتىۋارەن ھوقۇق تارتىۋېلىشنى نىشان قىلغان «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» پۈتۈن مەملىكەت مىقياسىدا باشلىنىپ كەتتى. «بىر تۈركۈم ئەكسىلئىنقىلابىي شىۋجىڭجۇيىچى ئۇنسۇرلار»نى ۋە «بۇرژۇئازىيە ئىلمىي نوپۇزلۇقلىرى»نى پاش قىلىش، پىپەن قىلىش ۋە ئۇلاردىن ھوقۇق تارتىۋېلىش ھەركىتى شىددەتلىك قانات يېيىپ، پۈتۈن مەملىكەت قالايمىقانچىلىققا چۈمدى. 10 يىللىق قالايمىقانچىلىق ئىچىدە خەلق ئىگىلىكى، مەدەنىي — مائارىپ ئېغىر بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىدى. لىن بياۋ، جاڭ چىڭ ئەكسىلئىنقىلابىي گۇرۇھى «مەركىزىي مەدەنىيەت زور ئىنقىلاب گۇرۇپپىسى» نامى بىلەن ئاممىنى قۇترىتىپ، گۇرۇھ پەيدا قىلىپ «ھەممىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش، ئىچكى ئۇرۇش قىلىش»نى قوزغاپ، ھەر دەرىجىلىك يەرلىك پارتكوملارنى قالايمىقان قىلىۋەتتى. مەملىكىتىمىزنىڭ مەدەنىي بايلىقى بولغان زور تۈركۈم مۇتەخەسسىسلەر، پروفېسسورلار، تەبىئىي پەن ئالىملىرى، دوختۇرلار، ئىجتىمائىي پەن ئالىملىرى، ئەدىپلەر، ئاتاغلىق سەنئەتچىلەر «ئەكسىيەتچى ئىلمىي نوپۇزلۇقلىرى»، «ئەكسىلئىنقىلابىي شىۋجىڭجۇيىچىلەر» قىلىۋېتىلىپ پىپەن، كۈرەش قىلىندى. ھەر قايسى جايلاردىكى ئاتاغلىق مەدەنىي مىراسلار، قىممەتلىك يادىكارلىقلار «4 كونىنى بۇزۇش» شۇئارى ئاستىدا بۇزۇپ تاشلاندى.

بۇلارنىڭ ھەممىسى ماركسىزم — لېنىنىزمغا، ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسىگە، كەڭ كادىرلار ۋە ئاممىنىڭ رايىغا ۋە ئىرادىسىگە خىلاپ ھەرىكەت بولۇپ كەڭ كادىرلار بىلەن ئاممىنىڭ نارازىلىقىنى قوزغىدى. ئاتالمىش «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» قوزغۇلۇش بىلەنلا كەڭ كادىرلار ۋە كەڭ ئامما ئوخشىمىغان شەكىللەر بىلەن قارشىلىق كۆرسەتتى ۋە چەكلەشكە تىرىشتى.

«مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» داۋاملاشتۇرۇلغان 10 يىلدا پارتىيىمىزنىڭ بىر تۈركۈم مۇنەۋۋەر كادىرلىرى ۋە خەلق ئاممىسى «سول» خاتالىققا، لىن بياۋ، جاڭ چىڭ ئەكسىلئىنقىلابىي گۇرۇھىغا قارشى ئارقا — ئارقىدىن كۈرەشلەرنى ئېلىپ باردى. بۇ كۈرەشلەر ئىچىدە 4 قېتىملىق چوڭ كۈرەشنى ئەسلەپ ئۆتۈش يېتەرلىكتۇر.

1 - قېتىملىق كۈرەش.

جاڭ چۈنچياۋ، ياۋ ۋېنيۈەنلەرنىڭ قۇترىتىشى ئارقىسىدا ۋاڭ خۇڭۋېن باشچىلىقىدىكى «شاڭخەي ئىشچىلار قوماندانلىق شتابى» 1967 — يىلى 1 — ئايدا شاڭخەي شەھەرلىك پارتكومنىڭ ھوقۇقىنى تارتىۋالدى. ماۋزېدۇڭ «بۇ بىر سىنىپ يەنە بىر سىنىپنى ئاغدۇرۇپ تاشلايدىغان، بىر مەيدان چوڭ ئىنقىلاب» دەپ قوللىدى. لىن بياۋ، جاڭ چىڭ، ماۋزېدۇڭنىڭ «ھوقۇق تارتىۋېلىش»نى قوللىغان «سول» چىل خاتالىقىدىن پايدىلىنىپ،

يوقۇرىدىن تۆۋەنگىچە ئومۇمىي يۈزلۈك ھوقۇق تارتىۋېلىشنى، كونا كادىرلارنىڭ «بىر نىمىمۇ
قالدۇرماي» يوقۇتۇش توغرىسىدا جار سالدى. لىن بياۋ، جاڭ چىڭ ئەكسىلئىنقىلاۋى گۇ-
رۇھىنىڭ قوترىتىشى ئارقىسىدا ئاممە گۇرۇھلەرگە بۆلۈندى، رەھبىرى كادىرلار تۇتۇپ
قويۇلدى، ئىگىز قالپاق كەيگۈزۈپ سازاي قىلىندى، ئۆيلىرى ئاقتۇرۇلدى، جىسمانىي ئەر-
كىنلىكى تاجاۋۇزچىلىققا ئۇچرىدى. ئاممىنىڭ گورۇھۋازلىقى ئەۋج ئېلىپ كېتىپ ئەش-
لەپچىقىرىش توختىدى، قاتناش ئۈزۈلدى، قوراللىق كورەش ئۈزلۈكسىز ئەۋج ئېلىپ كەت-
تى. 1 — ئاينىڭ 7 - كۈنى جاڭ چىڭ، لىن بياۋنىڭ قوترۇتىشى بىلەن ئاممە جۇڭ-
نەنخەيىنى قورشىۋېلىپ پارتىيە ۋە دۆلەتنىڭ ئالىي رەھبەرلىرىدىن ليۇشاۋچى، دېڭ شياۋ
پىڭ، لى فۇچۈن، چىگىي قاتارلىقلارنى تارتىپ چىقىرىپ كورەش قىلىشنى تەلەپ قىلىش
ۋاقىئەسى يۈز بەردى. ئارقىدىن ئارمىيىگە ھوجۇم قىلىپ، ھەربىي ئىنىستىتوت ئوقۇغۇچى-
لىرىنى قوترۇتۇپ يې جيەنيىڭ، چىگىيلارنى تارتىپ چىقىرىپ پىپەن قىلدى. پىڭ دە-
خۇەيىنى «چوڭ مىللىتارىست»، خېلوڭنى «چوڭ باندىت» دەپ كورەش قىلدى ۋە ئائىلى-
لىرىنى ئاقتۇردى. پارتىيە ۋە دۆلەت ئېغىر كىرىزىسىگە دۇچ كەلدى.

پارتىيە ۋە دۆلەت بىر ئۇچۇم قارا نىيەت — سۇيىقەستچىلەرنىڭ بۇزغۇنچىلىقىغا
دۇچ كەلگەن جىددىي پەيتتە، پارتىيە ۋە دۆلەتنىڭ رەھبەرلىك ۋەزىپىسىنى ئۆز ئۈستىلىرىگە
ئالغان جۇئېنلەي، جۇدې، چېن يۈن، تەنجېنلىن، چېن يى، يې جيەنيىڭ، لى فۇچۈن لى شيەننيەن،
شۈ شياڭچيەن، نې رۇڭجېن قاتارلىق پېشقەدەم پرولېتارىيات ئىنقىلابچىلىرى ماركسى-
زىم - لېنىنىزىم پرىنسىپىنى ۋە پارتىيىنىڭ توغرا رەھبەرلىكىنى قوغداش ئۈچۈن
كۆكرەك كېرىپ چىقىپ، مەدەنىيەت ئىنقىلاۋىنىڭ خاتا لۇشيەن — سىياسەت، تەدبىرلى-
رىگە قاتتىق تەنقىت يۈرگۈزدى ۋە لىن بياۋ، جاڭ چىڭ ئەكسىلئىنقىلاۋى گورۇھىنىڭ
بۇزغۇنچىلىقلىرىغا قارشى كەسكىن كورەش ئېلىپ باردى. 1967 — يىلى 2 — ئاينىڭ
13 — كۈنىدىن 16 — كۈنىگىچە جۇئېنلەينىڭ رىياسەتچىلىكىدە خۇەيرىنتاڭدا سىياسى
بيورونىڭ باش قوشۇش يىغىنىنى ئېچىپ كورەشنى ئاشكارىلىدى. يىغىندا پېشقەدەم ئىن-
قىلابچىلار پارتىيە رەھبەرلىكى لازىممۇ — يوق، كونا كادىرلارنى ئاغدۇرۇش كېرەكمۇ —
يوق، ئارمىيىنى مۇقىملاشتۇرۇش كېرەكمۇ — يوق دىگەن 3 تۈرلۈك پرىنسىپال مەسى-
لىدە لىن بياۋ، جاڭ چىڭ، چېن بودا، كاڭشىڭ قاتارلىق بىر ئۇچۇم قارا نىيەتلەرنىڭ
جىنايى قىلمىشلىرىغا يۈزمۇ - يۈز رەددىيە بەردى. مەركىزى ھەربىي كومىتېتنىڭ مۇئا-
ۋىن رەئىسى يې جيەنيىڭ چېن بوداغا «سىلەر پارتىيىنى قالايمىقان قىلىۋەتتىڭلار،
ھۆكۈمەتنى قالايمىقان قىلىۋەتتىڭلار، زاۋۇتلارنى، يېزىلارنى قالايمىقان قىلىۋەتتىڭلار، سى-
لەر بۇنىڭغا قانائەت قىلماي، يەنە ئارمىيىنى قالايمىقان قىلىۋاتىسىلەر! مۇشۇنداق قىلىپ، زا-
دى سىلەر نىمە قىلماقچى» دەپ رەددىيە خاراكتىرلىك سوئال قويدى. ھەربىي كومىتېت-

نىڭ مۇئاۋىن رەئىسى شۇ شائىجيەن شىرەنى قاتتىق ئۇرۇپچىن بوداغا تىكىلىپ تۇرۇپ «ئارمىيە پرولېتارىيات دىكتاتۇرىسىنىڭ تۈۋرۈكى، بۇ ئارمىيە قالايمىقانلىشىپ كەتسە، بۇ تۈۋرۈك كېرەكمۇ - يوق، زادى بۇ ئادەملەرنىڭ ھەممىسى كېرەكسىزمۇ؟ كۆپەيدىغۇ قاتارلىق كىشىلەر ئارمىيىگە قوماندانلىق قىلالامدۇ؟» دەپ سوئال قويدى. ئارقىدىن يې جيەنيىڭ قاتارلىق يولداشلار كاڭسىڭچىن بوداغا قارىتىپ، «شائىخەيدىكى ھوقۇق تارتىۋېلىش نامىنى ئۆزگەرتىپ، شائىخەي كوممۇنىسى دېيىلدى، دۆلەتنىڭ تۈزۈمىگە تاقىلىدىغان بۇنداق زور مەسىلىنى سىياسىي بيۇرونىڭ مۇزاكىرىسىدىن ئۆتكۈزمەي، ئۆزى خالىغانچە ئۆزگەرتىۋېتىپ، نېمە ئىش قىلماقچى؟»، «سىلەر چۈشەندۈرۈپ بېقىڭلار پارىژ كوممۇنىسىنىڭ پىرىنسىپى زادى نېمە؟» دەپ رەددىيە بەردى. ئۇلار بىردەك كاللىكەتسىمۇ، تورمىغا كىرسىمۇ پارتىيىدىن چىقىرىۋېتىلسىمۇ كۈرەشنى توختاتمايدىغانلىقىنى بىلدۈردى. 2 - ئاينىڭ 27 - كۈنى ئۇلار مەركەزگە خەت يېزىپ جاڭچىڭ قاتارلىقلارنىڭ ھەددىدىن ئېشىپ كەتكەنلىكىنى ئاگاھلاندۇرۇپ قويۇشنى تەلەپ قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا پىشقەدەم ئىنقىلابچىلار «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى»نىڭ «سول» خاتالىقلىرىغا قارىتا تەنقىت پىكىر بەردى. بۇ ھەققانىي ھەركەت كەڭ كادىرلار ۋە خەلقنىڭ ئارزۇسىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ، كوممۇنىزىم جەڭچىلىرىنىڭ ھەقىقەتتە چىڭ تۇرۇش، خەلققە يۈكسەك دەرىجىدە مەسئۇل بولۇش روھىنى ئىپادىلىدى. بۇ قېتىمقى يۈزمۇ — يۈز كۈرەشتە چىن بودا، كاڭشېڭ، جاڭ چۈنچياۋ، ياۋ ۋېنيۈەن، شې فۇجى قاتارلىق قارانىيەتلەر باشتىن — ئاخىر پاسسىپ ئورۇندا تۇردى. لېكىن يىغىندىن كېيىن ئۇلار مەخپىي ھالدا يىغىن خاتىرىسىنى رەتلەپ ماۋزېدۇڭغا دوكلات قىلدى. ماۋزېدۇڭ خاتا ھالدا «مەدەنىيەت ئىنقىلابىغا تىل تەككۈزۈشكە يول قويۇلمايدۇ» دەپ پىشقەدەم ئىنقىلابچىلارنى تەنقىت قىلدى. ئارقىدىن جاڭچىڭ، كاڭشېڭ، چىن بودا، شې فۇجى قاتارلىق ئەبلەخلەر كۆپ قېتىم يىغىن ئېچىپ «2 - ئاي تەتۈر ئېقىمى» دېگەن بەدنام بىلەن ئۇ يولداشلارنى پىپەن، كۈرەش قىلدى ۋە ئۇلارنىڭ ئائىلىرىگە زىيانكەشلىك قىلدى. بۇنىڭ بىلەن «2 — ئاي تەتۈر ئېقىمى»غا قايتا زەربە بېرىش، پۈتۈن مەملىكەت بويىچە قانات يايدۇرۇلۇپ، زور كۆلەمدە ئۇۋال ئەنزە پەيدا قىلىندى.

2 - قېتىملىق كۈرەش

1972 — يىلى 9 - ئايدا لىن بياۋ ئەكسىلئىنقىلابىي گورۇھىنىڭ پارتىيە ۋە دۆلەتنىڭ ئالىي ھوقۇقىنى تارتىۋېلىش ئۈچۈن ئېلىپ بارغان قوراللىق سىياسىي ئۆزگىرىش قىلىش ۋاقىئەسى يۈز بەردى. بۇ «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى»نىڭ بارلىق ئاساسىي پىرىنسىپلىرىنىڭ نەتىجىسى، ئوبىكتىپ جەھەتتە «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى»نىڭ مەغلۇپ بولغان-

لىغىنىدى. ئەمما ماۋزېدۇڭ بۇ بىر ۋاقىئەدىن تېگىشلىك تەجرىبە - ساۋاق قوبۇل قىلمىدى.
لىن بياۋ ۋاقىئەسىدىن كېيىن ماۋ زېدۇڭنىڭ قولىشى ئاستىدا جۇئېنلەي مەركىزى
كومىتېتنىڭ كۈندىلىك خىزمەتلىرىنى باشقۇردى. جۇئېنلەي بۇ پايدىلىق مۇنبەردىن پاي-
دىلىنىپ «مەدەنىيەت زور ئىنقىلاۋى» نىڭ زىيانلىرىنى ئازايتىش ئۈچۈن كورەش قىلدى.
ئۇ، جاڭچىڭ قاتارلىقلار پەيدا قىلغان ئىنتايىن قىيىن شارائىت ئاستىدا هارماي - تال-
ماي، كېچە — كۈندۈز ئىشلەپ پارتىيە ۋە دولەتنىڭ هەرقايسى جەهەتلىردىكى خىزمەتلى-
رىدە بورۇلۇش ھاسىل قىلدى.

كادىرلار ۋە زىيالىلار سىياسىتىنى ئەمەللەشتۈرۈش جەھەتتە، ماۋزېدۇڭنىڭ قولىشىنى
قولغا كەلتۈرۈپ بىر قىسىم ئۇۋال — يالغان، خاتا ئەنزىلەرنى ئاقلىدى.
زور تىرىشچانلىق كورسىتىپ بىر تۈركۈم كونا كادىرلار ۋە زىيالىلارنى ئازات قىلىپ
ئۇلارنى ئىشلەتتى. «2 - ئاي تەتۈر ئېقىمى» دىگەن ئەنزە ئاغدۇرۇلۇپ، يې جيەنيىڭ
قاتارلىق پېشىقەدەم ئىنقىلاپچىلار ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. جۇئېنلەينىڭ تىرىش-
چانلىق كورسىتىشى، ماۋزېدۇڭنىڭ قولىشى بىلەن مەركىزى كومىتېت دىڭ شياۋپىڭ-
نىڭ تەشكىلى تۈرمۇشىنى ۋە گوۋۇيۇەننىڭ ماۋىن زۇڭلىلىق ۋەزىپىسىنى ئەسلىگە كەل-
تۈرۈشنى، جۇئېنلەينىڭ خىزمىتىگە ياردەم بېرىشنى بەلگىلىدى. 12 - ئاينىڭ 10 —
كۈنى ماۋزېدۇڭنىڭ تەكلىۋى بىلەن دېڭ شياۋپىڭ ھەربى كومىتېتقا قاتناشتۇرۇلدى
ۋە باش سەنمۇجاڭلىق ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالدى. 12— ئاينىڭ 21-كۈنى ماۋزېدۇڭ ھەر-
بى كومىتېت يىغىنىغا قاتنىشىپ ئۆز — ئۆزىنى تەنقىت قىلىپ، مەن لىن بياۋ تەرەپ-
نىڭ گېپىنى ئاڭلاپ، خې لۇڭ، لوروېيچىڭ، يۈلىجىن، بوزۇڭشىلارنى خاتا ھالدا جازالاپ-
تىمەن دىدى ھەمدە جودى «قىزىل قوماندان» دەپ ئىلان قىلدى. ئارقىدىن خې لۇڭ تولۇق ئە-
سلىگە كەلتۈرۈلدى. ئىقتىسادىي جەھەتتە، خاتا سىياسەتلەرنى تۈزۈتۈپ، ئەمەلى خىز-
مەتتە «مەدەنىيەت زور ئىنقىلاۋى» نىڭ زىيىنىنى ئازايتىشقا تىرىشتى. جۇئېنلەينىڭ تى-
رىشىشى ئارقىسىدا 1971 — يىلى 12 — ئايدا مەركىزى كومىتېت «يېزا خەلق كوممۇنىلىرى-
نىڭ تەخسىمات مەسىلىسى توغرىسىدا يوليورۇق» تارقىتىپ، دولەت، كوللىكتىپ ۋە شەخ-
سىنىڭ مەنپەئەتىگە تەڭ ئېتىۋار بېرىشنى، «ئەمگەككە قاراپ تەخسىملەش» پىرىنسى-
پىدا چىڭ تۇرۇشنى، جوغلانما بىلەن ئەزالارنىڭ تەخسىماتى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسى-
ۋەتنى توغرا بىر تەرەپ قىلىشنى، نوۋەتتە تەڭ تەخسىماتچىلىققا قارشى تۇرۇشنى؛ ئە-
زالارنىڭ قوشۇمچە ئىشلەپچىقىرىشىغا يول قويۇش قاتارلىقلارنى ناھايىتى توغرا تەكىت-
لىدى. سانائەتتە، ئىشلەپچىقىرىش پىلانى بولۇشنى، ئىشلەپچىقىرىش تەرتىۋىنى ئەس-
لىگە كەلتۈرۈشنى، قائىدە - تۈزۈملەرنى ساغلاملاشتۇرۇش، كارخانا باشقۇرۇشنى ياخ-

شىلاشنى، مەھسۇلات سۈپىتىنى ئۆستۈرۈشكە دىققەت قىلىشنى، كونا ئىشچىلارنىڭ رولىنى جارى قىلىشقا دىققەت قىلىشنى كورسەتتى. جۇئېنلەينىڭ پىكىرىگە ئاساسەن 1972 ـ يىلى 10 ـ ئايدا «قىزىل بايراق» ژورنىلى، «خەلق گېزىتى»، ئازاتلىق ئارمىيە گېزىتى» ماقالە ئېلان قىلىپ توغرا بولغان ئىقتىسادىي سىياسەتنى ئومۇمى يۈزلۈك ئەمەللەشتۈرۈپ «سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشنىڭ قەدىمىنى تېزلىتىش»كە چاقىردى. كوپچۈلۈكتىن «ھەم قىزىللىشىش ھەم مۇتەخەسسىسلىشىش»نى «ئىنقىلاپ ئۈچۈن كەسىپ ئۆگىنىش، مەدەنىيەت ۋە تېخنىكا ئۆگىنىش»نى تەلەپ قىلدى. جۇئېنلەينىڭ يېتەكچىلىكىدە «ئىقتىسادىي خىزمەت توغرىسىدا 10 ماددا» تۈزۈلۈپ «تەرتىپكە سېلىش» فاڭجېنىنى ئوتتۇرغا قويدى. ئىشلەپچىقىرىش تەرتىۋىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ۋە كارخانا باشقۇرۇشنى كۈچايتىش قاتارلىقلارنى تەكىتلىدى. بۇنىڭ بىلەن خەلق ئىگىلىگىدە يوكسۇلۇش بارلىققا كېلىپ، ئىقتىسادىي جەھەتتە زور بورۇلۇش بولدى.

مەدەنىي ــ مائارىپ، پەن ـ تېخنىكا جەھەتتە، 1972 ــ يىلى كوپ قېتىم تەبىئىي پەنلەر ئاساسى نەزەرىيەسى بۈيىچە ئوقۇتۇشنى ۋە تەتقىقاتنى كۈچايتىشنى تەكىتلەپ كورسەتتى ھەمدە تولۇق ئوتتۇرىنى پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلاردىن بىۋاستە ئالى مەكتەپلەرگە ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىشنى تەشەببۇس قىلدى. جۇئېنلەينىڭ پىكرى بىلەن بېيجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ مائاۋىن مۇدىرى جوۋفېيۇەن 6 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى «نۇر گېزىتى»دە ماقالە ئېلان قىلىپ تەبىئىي پەنلەر ئاساسى نەزەرىيەسىنى ئوقۇتۇشقا كوڭۈل بولۇش، تەتقىقاتنى كۈچايتىش مەسىلىسىنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئەينى زاماندا بۇ پىكىر ھەقىقەتەن قىممەتلىك ئىدى. لېكىن جاڭ چۈنچياۋ، ياۋ ۋېنيۈەن قاتارلىقلارنىڭ قايتارما ھۇجۇم قىلىشى ئارقىسىدا جۇئېنلەينىڭ بۇ تەسەۋۋۇرى ئىشقا ئاشالمىدى.

دىپلوماتىك مۇناسىۋەت جەھەتتە، جۇئېنلەينىڭ جاپالىق خىزمەتلەرنى قانات يايدۇرۇشى بىلەن 1971 ــ يىلى 10 ــ ئاينىڭ 11 ــ كۈنى 26 ـ نۆۋەتلىك بىرلەشكەن دولەتلەر يىغىنىدا جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ قانۇنى ئورنىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش توغرىسىدا قارار قوبۇل قىلىندى. شۇنىڭ بىلەن بىللە جاڭ جېيشىنىڭ بىرلەشكەن دولەتلەر تەشكىلاتىدىكى ۋەكىللىرى قوغلاپ چىقىرىلدى. 1972 ــ يىلى 2ــ ئايدا ئامېرىكا پىرېزىدېنتى نىكسۇن جۇڭگونى زىيارەت قىلىدى، جۇئېنلەي بىلەن نىكسۇن كەڭ دائىرىدە سوھبەت ئېلىپ بېرىپ، جۇڭگو ـ ئامېرىكا ئاخباراتى ئېلان قىلىنىپ تېچلىقتا بىللە تۇرۇشنىڭ 5 پىرىنسىپى بويىچە ئىككى دولەت مۇناسىۋىتى ئورنىتىلدى. ئامېرىكا تەرەپ جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى ھوكۇمىتىنىڭ قانۇنى ھوكۇمەت ئىكەنلىكىنى، «تەيۋەننى ئازات قىلىش جۇڭگونىڭ ئىچكى ئىشى» ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلدى. 9 ـ ئايدا ياپونىيە ئىچكى كابىنېتىنىڭ باش ۋەزىرى تيەنجۇڭ تەكلىپكە بىنائەن جۇڭگونى زىـ

يارەت قىلدى. جوئېنلەي بىلەن تيەنجۇڭ كوپ قېتىم سوھبەت ئۆتكۈزۈپ، ئىككى دۆلەت باياناتىغا بېيجىڭدا ئىمزا قويۇشتى. 9-ئايدا ئىككى دۆلەت رەسمى دىپلوماتىك مۇناسىۋەت ئورناتتى. 1971—1972—يىللىرى جۇڭگو 31 دۆلەت بىلەن دىپلوماتىك مۇناسىۋەت ئورناتتى.

جۇئېنلەي ئەمەلى خىزمەتلەردە «مەدەنىيەت زور ئىنقىلاۋى»نىڭ «سول» خاتالىقىنىڭ ئېغىر ئاقىۋەتلىرىنى ئازايتىش، سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش ئىشلىرىنى توغرا يولغا سېلىش ئۈچۈن يۈرەك قېنىنى سەرپ قىلىپ، جاپالىق خىزمەتلەرنى ئىشلەپلا قالماي، بەلكى تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا «سول» ئېقىمىنى پىپەن قىلىشنى ئاشكارا ئوتتۇرىغا قويدى.

لىن بياۋنىڭ پارتىيە، دۆلەتكە ئاسىيلىق قىلىش ۋاقىئەسى يۈز بەرگەندىن كېيىن پۈتۈن پارتىيە، پۈتۈن ئارمىيە ۋە پۈتۈن مەملىكەت خەلقى لىن بياۋ ئەكسىلئىنقىلاۋى گۇرۇھىنى غەزەپ بىلەن ئەيىپلىدى. بۇ چاغدا قانات يايدۇرۇلغان «لىن بياۋنى پىپەن قىلىش، ئىستىل تۈزىتىش» ھەرىكىتىدە ئاز بولمىغان كادىرلار «سول» چىل پىكىر ئېقىمىنىڭ يامان ئاقىۋەتلىرىنى تونۇپ يەتتى. 1971 — يىلى ۋە 1972 — يىلى ئىلگىرى — ئاخىر مەملىكەتلىك پىلان يىغىنى، جامائەت خەۋپسىزلىكى يىغىنى، ئىلىم — پەن يىغىنى، نەشرىيات ساھەسىدىكىلەرنىڭ سوھبەت يىغىنىدا جۇئېنلەي كوپ قېتىم ئېنىق، ئاشكارا ھالدا «سول» چىل پىكىر ئېقىمىنى پىپەن قىلىشنى، ئۇنىڭ ئەمەلى خىزمەتلەردىكى يامان تەسىرىنى تازىلاشنى ئوتتۇرىغا قويدى. جۇئېنلەينىڭ پىكىرىگە ئاساسەن 1972 — يىلى 10 — ئايدا «خەلق گېزىتى» «ھوكۇمەتسىزلىك ساختا ماركسىزىمچىلارنىڭ ئەكسىلئىنقىلاۋى قورالىدۇر» دېگەن تېمىدا «سول» چىل پىكىر ئېقىمىنى پىپەن قىلىدىغان 3 ماقالە ئېلان قىلدى. جۇئېنلەينىڭ «سول» چىل پىكىر ئېقىمىنى پىپەن قىلىش توغرىسىدىكى پىكىرى ئەمەلىيەتتە 1967 — يىلى 2 ئايدىكى مەركىزى كوممىتېتدىكى كوپلىگەن كىشىلەر ئوتتۇرىغا قويغان «مەدەنىيەت زور ئىنقىلاۋى»نىڭ خاتالىقىنى تۈزىتىش توغرىسىدىكى پىكىرلىرىنىڭ داۋامى ئىدى. جۇئېنلەينىڭ بۇ خىل توغرى پىكىر — تەشەببۇسلىرى كوپچىلىك كادىرلار ۋە ئاممىنىڭ ئالقىشىغا ئېرىشتى. ئەمما بۇ توغرا تەشەببۇس جاڭ چۈنچياۋ، ياۋ ۋىنيۈەن قاتارلىقلارنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچرىدى. ئۇلار جۇئېنلەيگە ۋە «خەلق گېزىتى»گە قايتارما ھۇجۇم قىلىپ، «خەلق گېزىتى» ئېلان قىلغان «سول» چىل پىكىر ئېقىمىنى ۋە ھوكۇمەتسىزلىكنى پىپەن قىلغان جەڭگىۋار ماقالىسىنى «چوڭ زەھەرلىك چۆپ» دەپ ھاقارەتلەپ، «خەلق گېزىتى»نىڭ ئىچكى قىسمىدا «ئىنتايىن ئوڭ» ئېقىمغا «شيوجىڭجۇيىغا قارشى تۇرۇش»نى جار سالدى. بۇنىڭ بىلەن جۇئېنلەينىڭ «سول» چىل پىكىر

ئېقىمىنى پىپەن قىلىش توغرىسىدىكى توغرا داھىيانە پىكىرى ئىنكار قىلىنىپ، «ئىنتايىن ئوڭ» ئېقىم پىپەن قىلىندى. «سول» ئېقىم پىپەن قىلىنمىدى. ئەسلىدىكى لىن بياۋنىڭ «ئىنتايىن سول» پىكىر ئېقىمى «ئىنتايىن ئوڭ» دەپ پىپەن قىلىنىپ، ئۇزۇندىن بۇيان داۋاملىشىپ كەلگەن «سول» پىكىر ئېقىمىنى تۈزۈتىشكە مۇمكىن بولمىدى. پارتىيە ئىچىدىكى «سول» ئېقىم تۈزۈتىلمەيلا قالماي، بەلكى يېڭىۋاشتىن راۋاجلىنىشقا ئىگە بولدى. جاڭچىڭ ئەكسىلئىنقىلاۋى گورۇھى ماۋ زېدۇڭنىڭ «سول» خاتالىقىدىن داۋاملىق پايدىلىنىپ، داۋاملىق قالايمىقانچىلىق پەيدا قىلىپ، ھوكۇمەتسىزلىكنى ئەۋج ئالدۇرۇپ، دولەتنى تېخىمۇ خەتەرگە ئىتتىردى. نەتىجىدە 1973 — يىلى 8 — ئايدا چاقىرىلغان پارتىيە 10 — قۇرۇلتىيى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلاۋى»نىڭ خاتا لۇشيەنىنى يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ مۇقىملاشتۇرۇپ، جاڭچىڭ ئەكسىلئىنقىلاۋى گورۇھىنىڭ داۋاملىق بوزغۇنچىلىق قىلىشى ئۈچۈن ياخشى شارائىت ھازىرلاپ بەردى.

3- قېتىملىق كورەش

1975 — يىلى 1 — ئايدا 4 — نۆۋەتلىك مەملىكەتلىك ۋەكىللەر قۇرۇلتىيى چاقىرىلغاندىن كېيىن جۇئېنلەينىڭ كېسىلى ئېغىرلىشىپ، ماۋزېدۇڭنىڭ قوللىشى ئاستىدا دېڭ شياۋپىڭ پارتىيە، ھوكۇمەتنىڭ كۈندىلىك خىزمەتلىرىنى باشقۇردى. ئۇ 4 — نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى ئوتتۇرىغا قويغان ئېلىمىزنى زامانىۋىلاشقان قۇدرەتلىك سوتسىيالىستىك دولەت قىلىپ قۇرۇپ چىقىش پىلانىغا ئاساسەن «مەدەنىيەت ئىنقىلاۋى»دىن بۇيان لىن بياۋ، «4 كىشىلىك گورۇھ» كەلتۈرۈپ چىقارغان قالايمىقانچىلىق ۋە بوزغۇنچىلىقلارنى ئوڭشاش ئۈچۈن، پارتىيە، ھوكۇمەت، ئارمىيە ۋە سانائەت، يېزا ئىگىلىكى، قاتناش، ئىلىم — پەن، مەدەنىي - مائارىپ قاتارلىق ھەرقايسى ساھەلەرنى تەرتىپكە سېلىشقا كىرىشتى.

دېڭ شياۋپىڭنىڭ تۈرتكە بولۇشى ئارقىسىدا پارتىيە مەركىزى كومىتېتى 10 — فېۋرالدا خەلق ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇش پىلانى توغرىسىدا مۇھىم ھۆججەت تارقىتىپ، ماۋزېدۇڭ ئوتتۇرىغا قويغان «يانىلا تېچ — ئىتتىپاق بولۇش ياخشى» دېگەن تەلەپنى ئەستايىدىل ئىزچىللاشتۇرۇپ، پارتىيە رەھبەرلىكىنى كۈچەيتىپ كەڭ خەلق ئاممىسىغا تايىنىپ، ئىتتىپاقلىشىشقا بولىدىغان بارلىق كىشىلەر بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ 1975 — يىللىق ئىشلەپچىقىرىش، قۇرۇلۇشنى ياخشى ئىشلەپ، خەلق ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشنى تەلەپ قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا مەركەز ئىلگىرى كېيىن يىغىن چاقىرىپ سانائەت، يېزا ئىگىلىكى، مالىيەسودا، ئىلىم — پەن، مائارىپ، ئارمىيە خىزمىتىنى تەرتىپكە سېلىش توغرىسىدا ھۆججەت تارقاتتى.

سانائەت ـ قاتناش جەھەتتە، تۆمۈر يول قاتنىشىنىڭ ئاجىز ھالقا ئىكەنلىكىنى كۆزدە تۇتۇپ، 3 ــ ئاينىڭ 5 ــ كۈنى مەركىزى كومىتېت «تۆمۈر يول خىزمىتىنى كۈچەيتىش توغرىسىدا بەلگىلىمە» چىقىرىپ، «باشقۇرۇش تۈزۈمىنى ئورنۇتۇش، زۆرۈر قائىدە تۈزۈملەرنى ساغلاملاشتۇرۇش، تەشكىلىي ئىنتىزامچانلىقنى كۈچەيتىش تەلەپ قىلىندى ئۇختۇرۇشتىن كېيىن تەرتىپكە سېلىش باشلىنىپ تېز ئۈنۈم ھاسىل قىلىندى. 6 ـ ئاينىڭ 4 ــ كۈنى «پولات ــ تۆمۈر ئىشلەپچىقىرىش پىلانىنى ئاشۇرۇپ ئورۇنلاش توغرىسىدا تەستىق» (مېتاللورگىيە سانائەت مىنىستىرلىكىنىڭ دوكلاتىغا قارىتا) تارقىتىلدى پولات ـ تۆمۈر ئىشلەپچىقىرىشقا بولغان رەھبەرلىك كۈچەيتىلىپ، پولات ــ تۆمۈر كارخانىلىرى تېز ئۈنۈم ھاسىل قىلدى. تەيتاڭ پولات ــ تۆمۈر كارخانىسى 4 ـ ئايدىلا يىللىق پىلانىنى ئورۇنلىدى.

ھەربىي ئىشلار جەھەتتە 6 ـ ئاينىڭ 24 كۈنىدىن 7 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنىگىچە مەركىزى كومىتېت ھەربىي كومىتېتنىڭ كېڭەيتىلگەن يىغىنىنى چاقىرىپ، دېڭ شياۋپىڭ ۋە يې جەنيىڭ نىڭ رىياسەتچىلىكىدە ئارمىيىنى تەرتىپكە سېلىشنى ئورۇنلاشتۇردى ۋە ئارمىيىنى يۇقۇرى دەرىجىدە بىرلىككە كەلتۈرۈش، تەرەپبازلىقنىڭ بولۇشىغا يول قويماسلىقنى تەكىتلىدى. بۇنىڭ بىلەن پۈتۈن ئارمىيىدە يىغىننىڭ روھىنى ئىزچىللاشتۇرۇش دولقۇنى بارلىققا كېلىپ، ئارمىيىنىڭ قىياپىتىدە يېڭىچە ئۆزگىرىش بولدى.

ئەدەبىيات ـ سەنئەت، مەدەنىي ـ مائارىپ، پەن تېخنىكا جەھەتتە، تەرتىپكە سېلىشنى ئوتتۇرىغا قويدى. پەن ـ تېخنىكا خىزمىتىنى تەرتىپكە سېلىش ئۈچۈن، مەركىزى كومىتېت خۇياۋباڭنى جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ خىزمىتىنى باشقۇرۇشقا ئەۋەرتتى. 9 ـ ئايدا دېڭ شياۋپىڭ خۇياۋباڭنىڭ „پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ خىزمىتى توغرىسىدىكى دوكلادىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، تەبىئىي پەنلەر تەتقىقاتىنى كۈچەيتىش، تەتقىقات ئورۇنلىرىنى تەرتىپكە سېلىش توغرىسىدىكى پىكىرىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈپ „ھازىرقى ئەھۋالنى ئۆزگەرتىشنى خالايدىغانلار 95% نى ئىگىلەيدۇ، بۇ نۇختىغا ئىشىنىش كېرەك» دەپ كۆرسەتتى.

يېزا ئىگىلىكى جەھەتتە، 9 ـ ئايدا ئېچىلغان داجەيدىن ئۆگىنىش يىغىنىدا دېڭ شياۋپىڭ مۇھىم سۆز قىلىپ، 4 نى زامانىۋىلاشتۇرۇشتىكى مۇھىم ھالقا يېزا ئىگىلىكىنى زامانىۋىلاشتۇرۇش دەپ ئوتتۇرىغا قويدى ۋە ھەرقايسى جەھەتلەردە تەرتىپكە سېلىشنى تەكىتلىدى.

دېڭ شياۋپىڭ يۇقىرىقى بىر يۈرۈش خىزمەتلەرنى ئىشلەپ ھەر قايسى ساھە ـ لەرنى تەرتىپكە سېلىپ، ئەمەلىيەتتە 8 ـ قۇرۇلتاينىڭ توغرا لۇشيەنىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى كۆزلىدى.

AltunOq

دېڭشياۋپىڭ، ھەر قايسى سەپلەر بويىچە تەرتىپكە سېلىشنى كۈچەيتىپ «مەدەنىيەت زور ئىنقىلاۋى» نىڭ خاتالىقلىرىنى تۈزۈتۈش ئۈچۈن 1975 - يىل 5 - ئايدىن 10 - ئايغىچە ئىلگىرى - ئاخىر گوۋۇيۈەن ئىشخانە يىغىنى، پولات - تۆمۈر سانائىتى سۆھبەت يىغىنى، دۆلەت مۇداپىئە سانائىتى نۇختىلىق كارخانىلار يىغىنى، جەنۇپ تەرەپتىكى 12 ئۆلكە پارتكوم سېكرېتارلىرى يىغىنى قاتارلىق يىغىنلارنى چاقىرىپ، بۇ بىر قاتار يىغىنلاردا يېتەكچى ئىدىيە خاراكتېرلىك نۇتۇق سۆزلەپ، تەرتىپكە سېلىشنىڭ سىستېمىلىق ئىدىيىسىنى ئوتتۇرىغا قويدى. بۇ ئىدىيە - پۈتۈن پارتىيە ئىتتىپاق بولۇپ خەلق ئىگىلىكىنى ياخشىلاش، پۈتۈن مەملىكەت بويىچە ھەر قايسى جەھەتلەرنى تەرتىپكە سېلىش مەسىلىسىنى بىر - بىرلەپ ھەل قىلىش، ھەر قايسى تەرەپلەرنى تەرتىپكە سېلىشنىڭ مەركىزى نۇختىسى - پارتىيىنى - تەرتىپكە سېلىپ، بۇ ئارقىلىق پارتىيىنىڭ كۈچلۈك رەھبەرلىك ئاپپاراتىنى تۇرغۇزۇش. بورژۇئاتەرەپبازلىقى بىلەن كۆرەش قىلىشتا چىڭ تۇرۇپ، تەرەپبازلىق قىلغانلارنىڭ يۆتكىۋېتىشكە تېگىشلىكلىرىنى يۆتكىۋېتىش، پىپەن قىلىشقا تېگىشلىكلىرىنى پىپەن قىلىش، كۆرەش قىلىشقا تېگىشلىكلىرىنى كۆرەش قىلىش لازىم، تەرتىپكە سېلىش داۋامىدا پارتىيىنىڭ سىياسىتىنى ئەمەلىيلەشتۈرۈپ، كونا كادىرلارنى ئازات قىلىپ ۋە ئىشلىتىپ ئۇلارنىڭ رولىدىن پايدىلىنىش كېرەك. ئوتتۇرا ياشلىق كادىرلارمۇ زۆرۈر؛ ياش كادىرلارنى كۆتۈرۈشتە پەيدىن - پەي بولۇش كېرەك. زىيالىلارنىڭ رولىدىن تولۇق پايدىلىنىش كېرەك. ئۇلارغا ياخشى شەرت - شارائىت يارىتىپ بېرىش لازىم. مەكتەپلەر ئوقۇشنى ئاساس قىلىش، ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئورنىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش، پەن - تېخنىكا خىزمىتىنى ياخشى ئىشلەش لازىم، دېگەنلەردىن ئىبارەت.

دېڭشياۋپىڭنىڭ تەرتىپكە سېلىش فاڭجېنى ناھايىتى توغرا، دەل ۋاقتىدا قويۇلغان بولۇپ، پۈتۈن پارتىيە، پۈتۈن ئارمىيە ۋە پۈتۈن مەملىكەت خەلقىنى خوشال قىلىپ، ئۈمىت بېغىشلىدى. ئەمەلىيەت بۇ فاڭجېننىڭ توغرىلىقىنى تولۇق ئىسپاتلىدى. تەرتىپكە سېلىش فاڭجېنى ئىزچىللاشتۇرۇلۇش بىلەن خەلق ئىگىلىكىدە جانلىنىش بارلىققا كەلدى. بەزى «قاتمال» مەسىلىلەر قەدەممۇ - قەدەم ھەل قىلىنىپ، تۈرلۈك خىزمەتلەردە بەلگىلىك نەتىجىلەر قولغا كەلتۈرۈلدى، ۋەزىيەتتە روشەن ھالدا ياخشىلىنىش بولدى. 7 - ئايدا جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزى كومىتېتى تەرىپىدىن تارقىتىلغان گوۋۇيۈەننىڭ «بىيىلىنىڭ ئالدىنقى يېرىم يىلىدىكى سانائەت ئىشلەپچىقىرىش ئەھۋالىدىن دوكلات» دا كۆرسىتىلگىنىدەك، ئۈچ ئايدىن بويان سانائەت ئىشلەپچىقىرىش، قاتناش - ترانسپورت ئايمۇ - ئاي ياخشىلاندى. نېفىت، كۆمۈر، توك، خىمىيىۋى ئوغۇت، سېمونت قەغەز ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۆمۈر يول قاتنى-

شىنىڭ تۇشۇش مىقدارى تارىختىكى شۇ ئايلارغا سېلىشتۇرغاندا يۇقۇرى سەۋىيىگە يەتتى. نېفىت ئىشلەپچىقىرىش 51.3%، تۆمۈر ئىشلەپچىقىرىش 52%، پولات ئىشلەپچىقىرىش 42.2% ئورۇنلاندى. سانائەت ـ يېزا ئىگىلىكىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئومۇمى مەھسۇلات مىقدارى ئۆتكەن يىلى شۇ مەزگىلدىكىدىن 11.9% ئارتۇق بولدى. ئەپسۇسكى ماۋزېدۇڭ، دېڭشياۋپىڭنىڭ ھەرقايسى جەھەتلەردىكى خىزمەتلەرنى تەرتىپكە سېلىپ «مەدەنىيەت زور ئىنقىلاۋى» نىڭ خاتالىقلىرىنى تۈزۈتىشكە بەل باغلىغانلىقىنى سەزگەندىن كېيىن ئۇنىڭغا يول قويماي، بىردىنلا ئىلگىرىكى دېڭشياۋپىڭنى قوللاش پوزىتسىيىسىنى ئۆزگەرتىپ، 1975 ـ يىلى 11 ـ ئايدا «دېڭشياۋپىڭنى پىپەن قىلىش، ئوڭچىل ئەنزە ئاغدۇرۇش شامىلىغا قايتار مازەربە بېرىش» ھەركىتىنى قوزغىدى. بۇ چاغدا ماۋيۈەنشىنىڭ ماۋزېدۇڭنىڭ ئالاقىچىسى بولۇپ، ماۋزېدۇڭ ئۇنىڭ دېڭشياۋپىڭ ئۈستىدە قىلغان يالغان دوكلاتلىرىغا بىر تەرەپلىمە ھالدا ئىشەندى. بۇنىڭ بىلەن ماۋزېدۇڭ «ئىككى خىل پازىتسىيە بار، بىرى مەدەنىيەت زور ئىنقىلاۋىغا نارازى بولۇش، يەنە بىرى ھېساپ ئېلىش ـ مەدەنىيەت زور ئىنقىلاۋىدىن ھېساپ ئېلىش» دەپ دېڭشياۋپىڭنىڭ «ئوڭچىل ئەنزە ئاغدۇرۇش» شامىلىغا قارشى تورۇشىنى تەكىتلىدى. «4 كىشىلىك گورۇھ» ماۋزېدۇڭ قوزغىغان «دېڭشياۋپىڭنى پىپەن قىلىش ـ ئوڭچىل ئەنزە ئاغدۇرۇش شامىلىغا قايتار مازەربە بېرىش» ھەر كىتىدىن پايدىلىنىپ تىغ ئۇچىنى دېڭشياۋپىڭغا قاراتتى. ئۇلار تەپ تارتماستىن دېڭشياۋپىڭنى «مەيبەنلەر سىنىپىغا، پومىشچىك، بورژۇئازىيە سىنىپىغا ۋەكىللىك قىلىدۇ» «خەلقئارا بورژۇئازىيىنىڭ ئاگېنتى»، «چوڭ خائىن» دەپ ھاقارەتلىدى. ئۇلار بىرخىل ئەكسىلئىنقىلاۋى سىياسى پىروگراما ـ «كونا كادىرلار دېموكراتلاردۇر» دېموكراتلار كاپىتالىزىم يولغان ماڭغان ھوقۇقدارلاردۇر» دېموكراتلارنىڭ كاپىتالىزىم يولىغا مېڭىشى ئوبيېكتىپ قانۇنىيەتتۇر» دىگەننى ئوتتۇرىغا قويۇپ، «پارتىيە ئىچىدە بورژۇئازىيە سىنىپى بار» دەپ جويلۇپ كۆپلىگەن ئۇۋال ئەنزە پەيدا قىلدى. ئۇلارنىڭ گۇماشتىلىرىنى زەربىدارلىق بىلەن پارتىيىگە سورەپ كىرىپ، «زەربىدارلىق ئوستۇرۇپ» مەركەزدىن يەرلىككىچە ھەر دەرىجىلىك رەھبەرى ئورگانلارنىڭ رەھبەرلىك ھوقۇقىنى تارتىۋېلىشتى. ئۇلار دېڭشياۋپىڭ ئوتتۇرىغا قويغان ئىگىلىكنى تەرتىپكە سېلىش فاڭجېنىنى ئىنكار قىلىپ، ئۇنىڭغا «خاتا لۇشيەن ئۈچۈن ئىشلەپچىقىرىش»، «كاپىتالىزىمنى تىرىلدۈرۈش» دەپ ھوجۇم قىلىپ، خەلق ئىگىلىكىنى قايتىدىن پالەچ ھالەتكە چۈشۈرۈپ قويدى. بۇنىڭ بىلەن ئىشلەپچىقىرىش زور دەرىجىدە تۆۋەنلەپ كەتتى. پۈتۈن پارتىيە، پۈتۈن ئارمىيە ۋە پۈتۈن مەملىكەت خەلقى يانا ئەنسىزلىك ئىچىگە چۈشۈپ قالدى.

4 ـ قېتىملىق كورەش

1976 ـ يىل 1 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى ئۇلۇغ ماركسىزمچى، ئا-

تاغلىق پورولېتارىيات ئىنقىلاپچىسى، جۇڭگو خەلقىنىڭ ئۇزۇن مۇددەتلىك سىناقلىرىدىن ئۆتكەن پارتىيە، دۆلەتنىڭ رەھبىرى، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزى كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى، گوۋۇيۈەن زۇڭلىسى جۇ ئېنلەي ۋاپات بولدى. ئۇ، مەدەنىيەت ئىنقىلاۋىدا ئىنتايىن قىيىن شارائىتتا تۇرۇپ «مەدەنىيەت زور ئىنقىلاۋى» نىڭ زىيىنىنى ئازايتىش، «سول» چىلار ئېقىمىنى چەكلەش ئۈچۈن يۈرەك قېنىنى سەرپ قىلدى. ئۇ لىن بياۋ، «4 كىشىلىك گورۇھ» قا قارشى ھەر خىل شەكىللەردىكى كۈرەشلەرنى ئېلىپ باردى. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ پۈتۈن مەملىكەت خەلقى ئۆزلىگىدىن سېغىنىش ھېسسىياتى بىلەن جۇ ئېنلەينىڭ ۋاپاتىغا تەزىيە بىلدۈرۈش پائالىيىتىنى قانات يايدۇردى. جاڭ چىڭ ئەكسىلئىنقىلاۋى گورۇھى بولسا تۈرلۈك يوللار بىلەن خەلق ئاممىسىنىڭ جۇ ئېنلەيگە تەزىيە بىلدۈرۈش پائالىيىتىگە بۇزغۇنچىلىق قىلدى. ئۇلار 3- ئاينىڭ 5- كۈنى ئەسەبىلەرچە جۇ ئېنلەينىڭ 1963 - يىلى لېي فېڭ ئۈچۈن يېزىپ بەرگەن ئېغىشلىمىسى ئۆچۈردۈۋەتتى. 3- ئاينىڭ 5- كۈنى ۋېنخۇيباۋ گېزىتى ئۆزىنىڭ بىر ماقالىسىدا جۇ ئېنلەيگە ھۇجۇم قىلىپ «پارتىيە ئىچىدىكى ئاشۇ كاپىتالىزم يولىغان ماڭغان ھوقۇقدار، ئاغدۇرۇلغان، تا بۈگۈنگىچە ئۆزگۈرۈشنى خالىمىغان كاپىتالىزم يولىغا ماڭغان ھوقۇقدارلارنى تەختىكە چىقاردى» دەپ يازدى. جۇ ئېنلەيگە ئېتىلغان بۇ ئىككى تال زەھەرلىك ئوق، خەلق ئاممىسىنىڭ قاتتىق نارازىلىقى ۋە قارشىلىقىنى قوزغىدى. ئاممە ھەممە يەردە غۇلغۇلا قىلىپ، ۋېنخۇيباۋ گېزىتىگە 400 پارچىدىن ئارتۇق نارازىلىق خەت - تېلېگراممىلار ئەۋەرتتى. 3- ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا نەنجىڭ شەھىرىدىكى كەڭ ئاممە كوچىلارغا «ۋېنخۇيباۋ گېزىتىنىڭ پارتىيىگە قارشى ماقالىسى پارتىيىدىن ھوقۇق تارتىۋېلىشنىڭ سىگنالى» ، «ۋېنخۇيباۋ گېزىتىنىڭ ئارقا تىرىگىنى تارتىپ چىقارمىغىچە كۈرەشنى توختاتمايمىز» ، «قارانىيەت، چوڭ سۇيىقەستچى جاڭ چۈنچياۋنى يوقۇتايلى»، دېگەن شۇئارلارنى چاپلىدى. جۇ ئېنلەيگە ماتەم تۇتۇپ «جۇ ئېنلەينى قوغدايمىز» دېگەن شۇئارلارنى ياڭراتتى. 3- ئاينىڭ 31- كۈنى بېيجىڭدىكى كەڭ خەلق ئاممىسى تيەنئەنمېن مەيدانىغا يىغىلىپ پىلاكاتلارنى كۆتىرىپ، شېئىر، تەزىيە ماقالىلىرىنى ئوقۇپ جۇ ئېنلەيگە تەزىيە بىلدۈردى. ئۇلار «جۇ ئېنلەيگە تەزىيە بىلدۈرىمىز» «4 كىشىلىك گورۇھ بىلەن ئاخىرغىچە ئېلىشىمىز» دېگەن شۇئارلارنى تاملارغا چاپلىدى. خەلق ئاممىسىنىڭ «4 كىشىلىك گورۇھ» نىڭ جۇ ئېنلەيگە زەھەرلىك ئوق ئاتقانلىقىغا نارازىلىق بىلدۈرۈپ، جۇ ئېنلەيگە تەزىيە بىلدۈرۈشى ئەمەلىيەتتە مەدەنىيەت ئىنقىلاۋىغا قاتتىق نارازى بولۇپ، پارتىيىنىڭ جۇ ئېنلەي، دېڭ شياۋپىڭ ۋەكىللىكىدىكى توغرا لۇشيەنىنى قوغداش كۈرىشى بولۇپ ھېسابلىناتتى.

خەلق ئاممىسىنىڭ جۇ ئېنلەيگە تەزىيە بىلدۈرۈش ئىنقىلاۋى پائالىيىتى جاڭ چىڭ ئەكسىلئىنقىلاۋى گورۇھىنىڭ جان يېرىگە تەگدى. جاڭ چىڭ ئەكسىلئىنقىلاۋى گورۇھى

قايتارما ھوجۇمغا ئۆتۈپ، ئاممىنىڭ بۇ ئىنقىلاۋى ھەرىكىتىنى «مەركەزگە قارىتىلدى»، «ئەكسىلئىنقىلاۋى تىرىلىش ئۈچۈن جامائەت پىكرى توپلاش»، «ئەكسىلئىنقىلاۋى تەتۈر ئېقىم»، دەپ ھوجۇم قىلىپ باستۇرۇشقا ھازىرلاندى. بۇ چاغدا جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزى كومىتېتى سىياسى بيۇروسى يىغىن چاقىرىپ خەلق ئاممىسىنىڭ تيەنئەنمېندە جۇئېنلەيگە تەزىيە بىلدۈرۈشتىن ئىبارەت ھەققانى ھەرىكىتى ئۈستىدە خاتا ھۆكۈم قىلىپ «ئەكسىلئىنقىلاۋى ھەرىكەت» دەپ «ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى تۇتۇش» قا بۇيرۇق چۈشۈردى. يىغىندا خۇاگوفېڭ خاتا ھالدا «بىر تورگۇم بۇزۇقلار سەكرەپ چىقتى، ناھايىتى زەھەرلىك»، «بۇ ھەركەت دېڭشياۋپىڭنىڭ ئۇزۇن مۇددەت تەييارلىق قىلىشى بىلەن شەكىللەنگەن»، ئۇنىڭ خاراكتېرى «ناھايىتى ئېنىقكى ئەكسىلئىنقىلاۋى ۋاقىئە» دەپ ھۆكۈم قىلدى. ماۋيۈەنشىنىڭ يىغىن ئەھۋالىنى ماۋزېدۇڭغا دوكلات قىلدى. ماۋزېدۇڭ ئۇنى تەستىقلىدى. بۇنىڭ بىلەن «ئەكسىلئىنقىلابچى» لارنى تۇتۇشقا باشلىدى، گۈل چەمبىرەك، پىلاكاتلارنى تارتىۋېلىپ ئېلىپ كەتتى. ئامما قورقۇپ قالمىدى. ئۇلار «تۇتۇپ كېتىلگەن يولداشلىرىمىزنى قايتۇرۇپ بەرسۇن»، «گۈل چەمبىرەكلىرىمىزنى قايتۇرۇپ بەرسۇن» دېگەن شۇئارلارنى توۋلاپ، غەزەپ بىلەن ئىككى «تەشۋىقات ماشىنىسى» نى كۆيدۈرىۋەتتى، «بىرلەشمە قوماندانلىق شتابى» غا ئوت قويدى. 5- ئاپرىلدا مەركەزدىن ئەۋەتىلگەن ساقچىلار ئاممىنى قورشىۋېلىپ كەچ سائەت 9 دە 200 دىن ئارتۇق ئاممىنى قولغا ئېلىپ يەر جاھانىنى زىلزىلىگە كەلتۈرگەن تيەنئەنمېن ۋاقىئەسىنى پەيدا قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا نەنجىڭ، خاڭجۇ، جېڭجۇ، شىئەنلەردىمۇ قولغا ئېلىش باشلاندى. 4- ئاينىڭ 7 - كۈنى مەركىزى كومىتېت بېيجىڭدا سىياسى بيۇرو يىغىنىنى چاقىردى. يىغىن ماۋزېدۇڭنىڭ تەكلىۋىدىكە ئاساسەن «خۇاگوفېڭنى جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزى كومىتېتىنىڭ بىرىنچى مۇئاۋىن رەئىسلىكىگە، گوۋۇيۈەننىڭ زۇڭلىلىقىغا تەيىنلەش توغرىسىدىكى قارار» نى ماقۇللىدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يىغىن خاتا ھالدا دېڭشياۋپىڭنى تيەنئەنمېن ۋاقىئەسىنىڭ ئارقا تىرىگى قىلىپ قويۇپ، «دېڭشياۋپىڭنىڭ پارتىيە ئىچى ۋە سىرتىدىكى بارلىق ۋەزىپىلىرىدىن ئېلىپ تاشلاش توغرىسىدىكى قارار» نىمۇ ماقۇللىدى. تيەنئەنمېندىكى ئاممىۋى ھەركەتنى مەركەز قىلغان پۈتۈن مەملىكەت خەلقىنىڭ توغرا لۇشيەننى قوغداش ئىنقىلاۋى ھەركىتى باستۇرۇلغان بولسىمۇ، ئۇ خەلق ئاممىسىنى تەربىيىلەپ، كېيىنچە 4 كىشىلىك گورۇھنى بىت - چىت قىلىش ئۈچۈن ئاممىۋى ئاساس تەييارلاپ قويدى.

(ئاخىرى 28 - بەتتە)

«كاپىتال» ۋە سوتسىيالىزم شارائىتىدىكى تاۋار ئىگىلىكى

غېيىنى ھاجى

ماركس: ئىقتىسادىي تۈزۈم ئۈستىقۇرۇلمىنىڭ تېپىلىنىدىشىدىكى ئاساس دەپ قارىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ، مۇشۇ ئىقتىسادىي تۈزۈمنى ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىپ تەتقىق قىلدى. ماركسنىڭ ئاساسى ئەسىرى «كاپىتال» ھازىرقى زامان جەمئىيىتىنىڭ يەنى كاپىتالىستىك جەمئىيەتنىڭ ئىقتىسادىي تۈزۈمىنى تەتقىق قىلىشقا بېغىشلانغان ئەسەر. ماركس «كاپىتال» دا كاپىتالىزمنىڭ پەيدا بولۇش، تەرەققى قىلىش، يوقۇلۇش قانونىيەتلىرىنى تەھلىل قىلىپ، پرولېتارىياتنىڭ زورلۇق ئىنقىلاب ئارقىلىق بۇرژۇئازىيە دىكتاتۇرىسىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، پرولېتارىيات دىكتاتۇرىسىنى ئورنىتىشتىن ئىبارەت بۇ يۈك تارىخى ۋەزىپىسىنى شەرھلەپ بەردى. «كاپىتال» دا ماركسنىڭ تاۋار توغرىسىدىكى نەزەرىيىسى ئىنتايىن مۇھىم ئورۇننى ئىگەللەيدۇ. ئۇنىڭ مەزمۇنىمۇ ئىنتايىن كەڭ. ماركس كاپىتالىزمنىڭ ئىقتىسادىي تۈزۈمىنى تەھلىل قىلىشتا ئەڭ ئالدى بىلەن تاۋاردىن باشلىغان. يەنى ئالدى بىلەن تاۋار ۋە پۇلدىن ئىبارەت نىسبەتەن ئاددى ئابستراكتنى كاتېگورىيەنى تەھلىل قىلغان ئاندىن كاپىتال ۋە قوشۇمچە قىممەتتىن ئىبارەت نىسبەتەن مۇرەككەپ كاتېگورىيەنى تەھلىل قىلغان ئاخىرىدا پايدا، ئۆسۈم، يەر ئىجارىسى قاتارلىق مۇرەككەپ كاتېگورىيەنى تەھلىل قىلغان. تاۋار -كاپىتالىزم ئىقتىسادىنىڭ كىلىتكىسى بولۇپ، ئۇ كاپىتالىستىك جەمئىيەتتىكى بارلىق زىددىيەتلەرنىڭ بىخلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. شۇڭلاشقا كاپىتالىزم جەمئىيىتىنىڭ قانداق جەمئىيەت ئىكەنلىكىنى بىلىش، ئۇنىڭ پەيدا بولۇش راۋاجلىنىش، يوقۇلۇش قانونىيەتلىرىنى چۈشىنىش ئۈچۈن، تاۋارنى تەھلىل قىلىشتىن باشلاش كېرەك. ماۋجۇشى ماركسنىڭ ئۇلۇق تۆھپىسى ئۈستىدە توختىلىپ مۇنداق دەيدۇ: «ماركس كاپىتالىستىك جەمئىيەتنىڭ ئىقتىسادىي تۈزۈلۈشىنى، كاپىتالىزمنىڭ ئەڭ ئاددى ئاملى تاۋاردىن باشلاپ پوختا تەتقىق قىلدى، تاۋار دىگەن نەرسىنى مىليونلىغان كىشىلەر ھەركۈنى كۆرۈپ تۇرسىمۇ، ئىشلىتىپ تۇرسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭغا سەپ سالمىغان ئىدى. پەقەت ماركسلا ئۇنى ئىلمىي يوسۇندا تەتقىق قىلدى. تاۋارنىڭ ئەمەلىي تەرەققىياتى ئۈستىدە غايەت زور تەتقىقات ئىشلىرىنى ئېلىپ باردى. ئومۇمىي مەۋجۇدىيەتتىن مۇكەممەل ئىلمىي نەزەرىيەتېپىپ چىقتى.»

(ماۋزېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى 3 — توم 53 — بەت)

AltunOq

ئۇنداق بولسا تاۋار دېگەن نېمە؟ ھادىسىدىن قارىغاندا تاۋارنىڭ شەكلى خىلمۇ-خىل بولۇپ، بىر-بىرىدىن پەرقلىنىدۇ. ئۇنىڭ ھەركەت شەكلى بولسا، نەرسە بىلەن نەرسىنىڭ ئالماشتۇرۇلۇش مۇناسىۋىتىدىن ئىبارەت. ئەمما ماھىيەت جەھەتتىن قارىغاندا ئۇ، ئىستېمال قىممىتى بىلەن قىممەتنىڭ بىرلىكى بولۇپ، ئەمگەك بىلەن ئەمگەك ئوتتۇرىسىدىكى ئالماشتۇرۇشتىن باشقا نەرسە ئەمەس. كىشىلەر بىلەن كىشىلەرنىڭ ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدىكى ئۆز ئارا مۇناسىۋىتى — تاۋارنىڭ ئەڭ چوڭقۇر ماھىيىتىدۇر. سوتسىيالىزم تۈزۈمى شارائىتىدا، تاۋار ئوخشاشلا كىشىلەر بىلەن كىشىلەرنىڭ سوتسىيالىستىك ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدىكى ئۆز ئارا مۇناسىۋىتىدۇر.

سوتسىيالىستىك ئىگىلىك، ئۇنىڭ ماھىيەتلىك ئالاھىدىلىكىدىن ئېيتقاندا ئومۇمى مۈلۈكچىلىك ئاساسىدىكى پىلانلىق ئىگىلىك. لېكىن ئۇنىڭ شەكلى يەنىلا تاۋار ئىگىلىكى. بىراق سوتسىيالىزم شارائىتىدىكى تاۋار ئىگىلىكى دۆلەت پىلانىنىڭ يېتەكچىلىكىدە ئېلىپ بېرىلىدىغان پىلانلىق تاۋار ئىگىلىكىدۇر. شۇڭا «كاپىتال» دىكى تاۋار توغرىسىدىكى نەزەرىيىنى ئۆگىنىش ئىنتايىن چوڭ رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە.

ماركسنىڭ تاۋار توغرىسىدىكى نەزەرىيىسىگە ئاساسلانغاندا تاۋارنىڭ ئىچكى زىددىيىتى تاۋار ئىگىلىكى تەرەققىياتىنىڭ ھەرىكەتلەندۈرگۈچى كۈچى. تاۋارنىڭ ئىستېمال قىممىتى بىلەن قىممىتى ئوتتۇرىسىدىكى، قىممەت بىلەن باھا ئوتتۇرىسىدىكى، شۇنىڭدەك تاۋار بىلەن پۇلدىن ئىبارەت بۇ ئۈچ مۇھىم زىددىيەتنى پىلانلىق ھالدا ھەل قىلىش لازىم. ھەمدە ئىختىسادىي ئىسلاھاتنى زور كۈچ بىلەن يولغا قويۇپ، ئىختىسادىي ئۈنۈمنى ئۆستۈرۈش بىلەن تاۋار ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈش لازىم. نۆۋەتتە ئىشلەپچىقىرىش ساھەسىدە تاۋارنىڭ سۈپىتىنى ئۆستۈرۈشكە دىققەت قىلىش كېرەك. ئىستېمال قىممىتىنى ئىجتىمائىي ئېھتىياجغا ھەققى ھالدا ماسلاشتۇرۇپ، تاۋارنىڭ سېتىلىش يوللىرىنى كەڭ ئېچىش لازىم. ئىگىلىك باشقۇرۇشنى ياخشىلاپ، ئىشلەپچىقىرىش ئۈنۈمدارلىقى ۋە مەبلەغدىن پايدىلىنىش ئۈنۈمىنى تىرىشىپ ئۆستۈرۈپ، ئىشلەپچىقىرىش تەننەرقىنى تۆۋەنلىتىش لازىم. مۇئامىلە ساھەسىدە، كەڭكۆلەمدە ئىختىسادىي مۇناسىۋەت ئورنىتىپ، تاۋار مۇئامىلىسىدىكى توسقۇنلۇقلارنى تۈگىتىپ، مۇئامىلە يوللىرىنى كەڭ ئېچىپ، تاۋارنىڭ مۇئامىلە ھالقىلىرىنى ئازايتىش لازىم. ئۇنىدىن باشقا، پۇل مۇئامىلىسىنى تەڭشەپ، بانكىنىڭ ئامانەت قەرز بېرىش رولىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇش لازىم. تاۋارنىڭ باھاسىنى مۇۋاپىق بېكىتىپ، ئىشلەپچىقىرىش ئۈنۈمدارلىقىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ، ۋاختىدا تەڭشەپ تۇرۇش لازىم. ئۇنىڭدىن باشقا، ماركسنىڭ تاۋارنىڭ قىممىتى بىلەن قىممەت مىقدارى توغرىسىدىكى نەزەرىيىگە ئاساسەن، قىممەت قانۇنىدىن پىلانلىق ھالدا پايدىلىنىپ، تاۋار —

(داۋامى ٩٤ — بەتتە)

سىفەن مائارىپىنىڭ ئالاھىدىلىگى توغرىسىدا

سۈن جىن

4نى زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنىڭ ئېھتىياجىغا ئاساسەن، 80—يىللاردا ئېلىمىز مائارىپ ئىشلىرىدا زور تەرەققىيات بولۇشى كېرەك. ھالبۇكى بۇيەردىكى ئاچقۇچ سان جەھەتتە يېتەرلىك بولغان ھەم قىزىللاشقان ھەم ئىختىساسلاشقان ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنىنى بەرپا قىلىشتىن ئىبارەت. نۆۋەتتە ئوتتۇرا باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنىنىڭ ئەھۋالى مائارىپ ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا تولىمۇ ماس كەلمەيۋاتىدۇ. ئوقۇتقۇچىلارنىڭ سان جەھەتتە كەمچىل بولۇشى، سۈپەت جەھەتتە تۆۋەن بولۇشىدىن تاشقىرى، لايەقەتسىزلەر پۈتكۈل ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنىنىڭ $\frac{1}{3}$ قىسمىدىن كۆپرەكىنى ئىگەللەيدۇ. 30نەچچە يىلدىن بۇيانقى تەجرىبىلەر بىزگە شۇنى ئۇقتۇرۇپ بەردىكى، مەكتەپ باشقۇرۇلۇشىنىڭ ياخشى يامان بولۇشىدا ئوقۇتقۇچى مۇھىم ئامىلدۇر. ھازىر، باشلانغۇچ مەكتەپنى پۈتتۈرۈپ باشلانغۇچ مەكتەپتە ئوقۇتقۇچىلىق قىلىدىغان، ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتتۈرۈپ ئوتتۇرا مەكتەپتە ئوقۇتقۇچىلىق قىلىدىغان ئەھۋاللار مەۋجۇت. ئەنە شۇنداق سەۋىيە بىلەن ئوقۇغۇچىلارنى قانداقمۇ ياخشى ئوقۇتقىلى بولسۇن؟ تەلىم—تەربىيە سۈپىتىگە قانداقمۇ كاپالەتلىك قىلغىلى بولسۇن؟ نۆۋەتتە ھەر دەرىجىلىك سىفەن خاراكتېرلىك ئالىي مەكتەپلەردە يېتىشتۈرۈلگەن ئوقۇغۇچىلار ھەر خىل تىپتىكى ئوتتۇرا باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ ئېھتىياجىنى تېخى قاندۇرالمايۋاتىدۇ. تەلىم — تەربىيە سۈپىتىمۇ مەدەنىيەت ئىنقىلاۋىدىن ئىلگىرىكى ئەڭ ياخشى سەۋىيىگە قايتقىنى يوق. شۇنىڭ ئۈچۈن، سىفەن مائارىپىنى ياخشى يولغا قويۇپ، ئوقۇتقۇچىلارنىڭ سەۋىيىسىنى يۇقۇرى كۆتۈرۈش كۆز ئالدىمىزدىكى جىددى ۋەزىپە بولۇپ قالدى.

1980—يىلى چاقىرىلغان مەملىكەتلىك سىفەن مائارىپى يىغىنى مەزگىلىدە يولداش خۇياۋباڭ مۇنداق دەپ كۆرسەتتى: „4نى زامانىۋىلاشتۇرۇشنى ئىشقا ئاشۇرۇش-ئاشۇرالماسلىقىمىز ئىككى نەرسىگە، يەنى بىرسى توغرا لۇشيەنىنىڭ بولۇش — بولماسلىقى، يەنە بىرسى، ئىختىساسلىقلارنىڭ بولۇش—بولماسلىقىغا باغلىق"... ئۇ يەنە: „...ئىختىساسلىقلارنى ئىخلاس بىلەن يېتىشتۈرۈش مائارىپنى باشقۇرۇش مەسىلىسىگە بېرىپ تاقىلىدۇ. سىفەن مائارىپى مەسىلىسىگە بېرىپ تاقىلىدۇ. ماشىنا ياساشتا ماشىنا ياسايدىغان ماشىنا بولۇشى كېرەك. بۇ „ئانا ماشىنا" دەپ ئاتىلىدۇ. ئىختىساسلىقلارنى تەييارلاشتا،

ئىختىساسلىقلارنى تەييارلايدىغان ئىختىساسلىقلار بولۇشى كېرەك. سىغەن مائارىپى-مائا-
رىپ ئىشلىرىدىكى „ئانا ماشىنا“، ئىختىساسلىقلارنى تەييارلايدىغان بازىدۇر. سىغەن
مائارىپىغا سەل قاراش خاتا ۋە توغرا ئەمەستۇر دىدى. بۇ سوز سىغەن مائارىپىنىڭ
پۈتكۈل مائارىپ ئىشلىرىدا مۇھىم ئورۇن تۇتىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. سىغەن
مائارىپى ئەنە شۇنداق مۇھىم ئىكەن، ئۇنداق بولسا، قانداق قىلغاندا، سىغەن مائارىپىنى
ياخشى يولغا قويغىلى بولىدۇ؟ ئۇنىڭ قانۇنىيىتى ۋە ئالاھىدىلىكى نىمە؟ بۇ جەھەتتە
يولداش خۇياۋباڭ ئوقۇتقۇچىلارغا، „بىر قەدەر چوڭقۇر بىلىمى بولۇشى كېرەك؛ پىدا-
گوگىكىنى ئەستايىدىل تەتقىق قىلىپ، ئىگەللەپ، مائارىپنىڭ قانۇنىيىتىنى بىلىۋېلىشى
كېرەك؛ ئىسىل پەزىلەت ۋە ئالىجاناپ مەنىۋى مەنزىلگە ئىگە بولۇشى كېرەك؛“ دىگەن
ئۈچ تۈرلۈك تەلەپنى قويدى. مېنىڭچە، بۇ ئۈچ نوقتا ئوقۇتقۇچى بولغۇچىلار هازىرلاش
زورۇر بولغان شەرت بولۇپلا قالماي، بەلكى سىغەن خارەكتېرلىك ئالى مەكتەپلەرنىڭ
ئوقۇغۇچى يېتىشتۈرۈشتىكى ئولچىمىدۇر. بۇ ئۈچ نوقتىدا سىغەن خارەكتېرلىك ئالى مەك-
تەپلەرنى ياخشى باشقۇرۇش كوزدە تۇتۇلۇپلا قالماي، سىغەن مائارىپنىڭ قانۇنىيىتى ۋە
ئالاھىدىلىكى ئومۇمىيۈزلۈك يىغىنچاقلانغان. تۆۋەندە مەن ئۆزەمنىڭ بۇ جەھەتتىكى يۈزە-
كى قاراشلىرىمنى ئوتتۇرىغا قويۇپ ئوتىمەن.

1- خەلق ئوقۇتقۇچىلىرى بىر قەدەر چوڭقۇر بىلىمگە ئىگە بولۇشى كېرەك.

ئوقۇتقۇچىنىڭ مەسئۇلىيىتى كىتاپنى ئوقۇتۇش ۋە ئادەمنى تەربىيىلەشتۇر. يەنى
ئوقۇغۇچىلارغا ئەنئەنىۋى پەن-مەدەنىيەت بىلىملىرىنى بېرىپ ئۇلارنىڭ ئەقلى كۈچىنى تەرەققى
قىلدۇرۇپلا قالماي، يەنە ئىدىيە، تۇرمۇش جىسمانى جەھەتلەردە ئۇلارنى ساغلام ئوسۇپ
يېتىلىشكە يېتەكلەپ، ئۇلارنى ئەخلاقى، ئەقلى، جىسمانى جەھەتتىن ئومۇمىيۈزلۈك تەرەققى
تاپقان، غايىلىك، ئەخلاقلىق، مەدەنىيەتلىك، ئىنتىزامغا رىئايە قىلىدىغان ئەمگەكچىلەرگە
ئايلاندۇرۇشتىن ئىبارەت. پۈتكۈل ئوقۇتۇش جەريانىدا ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، ئو-
قۇتقۇچى يېتەكچىلىك رول ئوينايدۇ، شۇڭلاشقا، لاياقەتلىك بىر ئوقۇتقۇچى كوپرەك بى-
لىم ئىگەللىشى، ئادەتتىكى كىشىلەرگە قارىغاندا تېخىمۇ مول پەن - مەدەنىيەت بىلىم-
لىرىگە ئىگە بولۇشى لازىم. شۇڭا، سىغەن خارەكتېرلىك ئالى مەكتەپلەر كەسىپ ۋە
دەرسلەرنى تەسىس قىلىشتا، ئوقۇتۇش پىلانىنى تۈزۈش ۋە ئوقۇتۇش مەزمۇنىنى بەلگى-
لەش جەھەتتە ئالدى بىلەن مۇشۇ نوقتىنى نەزەردە تۇتۇشى كېرەك. ئوقۇتۇش پىلانىنى
ئورۇنلاشتۇرۇشتا يېتىشتۈرۈش نىشانىنىڭ ئەمەلگە ئېشىشىغا كاپالەتلىك قىلىش،
ئوتتۇرا باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇتۇش ئىشلىرىغا پايدىلىق بولۇشىنى كوزلەش لازىم.
بەزى ئالى مەكتەپلەر قارىغۇلارچە ئونىۋېرسىتېتلارغا قاراپ ئىش كورۇدۇ.
نەتىجىدە يېتىشتۈرۈلگەن ئوقۇغۇچىلاردىن خېلى بىر قىسمىنىڭ ئاساسى بىلىمى مۇستەھ-

كەم بولماي بىلىم دائىرىسى تار بولۇپ قالىدۇ. كەسپى بىلىملەردە ئوتتۇرا باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ ئەمەلىيىتىدىن ئايرىلىپمۇ قالىدۇ. پىداگوگىكا بىلىمى جەھەتتە بىلىدىغانلىرى ئىنتايىن ئاز بولۇپ قالىدۇ. بىر قانچە يىل ئوقۇپمۇ ئوقۇتۇش ئۇسۇلىنى بىلەلمەيدۇ. دەرس تەييارلاشنى، دەرس ئوتۇشنى بىلمەيدۇ. ئوقۇغۇچىلارنى تەشكىللەشتىن تېخىمۇ قورقىدىغان بولۇپ چىقىدۇ. شۇڭا، ئوقۇتۇش پىلانىنى تەكشۈرگەندە كەسپ بىلەن مول بولۇشنىڭ مۇناسىۋىتىنى ياخشى بىر ياقلىق قىلىپ، كەسپكىلا ئەھمىيەت بېرىپ «سىفەن كەسپى» دەرسىگە سەل قاراشتىن ساقلىنىش، مائارىپ نەزەرىيىسى دەرسى ۋە مائارىپ ئەمەلىيىتى (مائارىپ پىراكتىكىسى) نىڭ سائەت سانىنى ئاشۇرۇش لازىم. ئوقۇتۇش مەزمۇنى جەھەتتە ئىمكانىيەتنىڭ بېرىچە سېستىمىلاشتۇرۇش، ئىلمىلاشتۇرۇش ۋە زامانىۋىلاشتۇرۇشنى ئىشقا ئاشۇرۇش كېرەك. پەن-تېخنىكىنىڭ بۈگۈنكى ئۇچقاندەك كېتىۋاتقان تەرەققىياتىنى نەزەردە تۇتۇپ، ئوقۇتۇش مەزمۇنلىرى كونىراپ كېتىش، ۋاقتى ئۆتۈپ كېتىش، دەرسلىك بىلەن پەن-تېخنىكىنىڭ تەرەققىياتى ئوخشاش قەدەمدە بولالماسلىقتەك ھالەتنى ئۆزگەرتىش، ھەم ھازىرقى زامان پەن-تەخنىكىسىدىكى ئەڭ يېڭى مۇۋەپپەقىيەتلەرنى ئەكس ئەتتۈرۈش، ھەم ئوتتۇرا باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇتۇش ئىشلىرىدىكى ئەمەلى ئېھتىياج ۋە ئىمكانىيەتلەرنى نەزەردە تۇتۇش، ئوقۇغۇچىلارنى تەدرىجى ھالدا ھازىرقى زامان بىلىملىرى ۋە ئەقىل پاراسەت تەرەققىياتىنىڭ سەۋىيىسىگە يەتكۈزۈش لازىم. ئەنئەنىۋى مائارىپتىكى بىلىمنى بىرىنچىلا ئەھمىيەت بېرىپ ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئەقلى كۈچىنى تەرەققى قىلدۇرۇشقا، ئىقتىدارىنى يېتىشتۈرۈشكە سەل قارايدىغان ئىللەتنى ئۆزگەرتىپ، پەننى بىلىملەرنىڭ تۈزۈلۈشىنى ئوقۇغۇچىلارنىڭ بىلىملەرنى ئىگەللىۋېلىشى ۋە ئەقلى كۈچىنىڭ تەرەققى قىلىشىغا پايدا يەتكۈزىدىغان قىلىش كېرەك.

سىفەن خارەكتېرلىك مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇغۇچىلىرى كەسپى بىلىملەرنى ئۆگىنىشى ۋە پۇختا ئىگەللىشى لازىم. يەنى ئۆز كەسپىنىڭ ئىلمى سېستىمىسى، ئاساسى نەزەرىيىسى، ئاساسى پىرىنسىپلىرى، ئاساسى ماھارەتلىرىنى ئۆگىنىۋېلىشى، ئۆزى ئۆگىنىۋاتقان پەننىڭ تارىخى، ھازىرقى ئەھۋالى، كەلگۈسى تەرەققىيات ئىستىقبالى، ئىجتىمائى رولى ۋە قانۇنىيىتى قاتارلىقلاردىمۇ چۈشەنچە ھاسىل قىلىشى كېرەك. ئوقۇغۇچىلارنىڭ دەسلەپكى پەن-تەتقىقات ئىقتىدارىنى يېتىلدۈرۈش مەسىلىسىگە كەلسەك، ئوقۇغۇچىلار ئالدى بىلەن كەلگۈسىدە ئوقۇتقۇچى بولۇشتا ئۆگىنىۋېلىش زۆرۈر بولغان مەزمۇنلارنى ياخشى ئۆگىنىشى، كېيىنچە ئوقۇتقۇچىلىق خىزمىتىنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالايدىغان بولۇشى كاپالەتلەندۈرۈلگەندىن كېيىن، ئاندىن ئوقۇغۇچىلارنىڭ پەننى سەۋىيىسى ۋە ئىلمى سەۋىيىسىنى ئىمكانىيەتنىڭ بېرىچە يۇقىرى كۆتۈرۈپ ئۇلارنى دەسلەپكى تەتقىقات ئىقتى-

دارىغا ئىگە قىلىش كېرەك. بۇ مۇناسىۋەتنى چوقۇم ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىش لازىمكى، ئاستىن
-ئۈستۈن قىلىۋېتىشكە، ئوتتۇرا باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ ئەمەلىيىتىدىن چەتنەپ كېت-
تىشكە، يېتىشتۈرۈش نىشانىسىنى ئەستىن چىقىرىۋېتىشكە بولمايدۇ. ھازىرقى كۆپلىگەن
ئوتتۇرا باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرى سىستېمىلىق كەسپىي تەربىيە كۆرمىگەن بول-
غاچقا مەدەنىيەت ئاساسىمۇ ناھايىتى ئاجىز. بۇ نۇقتىدىكى تەلىم-تەربىيە
سۈپىتىنىڭ يۇقىرى بولماسلىقىدىكى بىر سەۋەپ، شۇڭا بۇ دىققەت ئېتىۋارىمىزنى قوز-
غىشى لازىم.

ئوتتۇرا باشلانغۇچ مەكتەپ-ئاساسى مائارىپ باسقۇچىدۇر. كەلگۈسىدە ئوقۇتقۇچى
بولىدىغان سىفەن خاراكتېرلىك ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ بىرلا پەننى پىششىق
بىلىۋېلىشى رۇشەنكى يېتىشمەيدۇ، لېكىن نۆۋەتتە كۆپلىگەن ئوقۇغۇچىلار بىرلا پەننى
پىششىق بىلىۋېلىشتىمۇ يەنىلا قىيىنلىنىۋاتىدۇ. ئۇلاردىن ئىجتىمائىي ۋە تەبىئىي پەندە
ئوخشاشلا ياخشى بولۇشنى تەلەپ قىلغىلى تېخىمۇ بولمايدۇ شەرت-شارائىت
بولسا، ئۇلارنىڭ ئۆز كەسپىگە يېقىن كېلىدىغان، پەنلەرنى ئىگەللىۋېلىشىغا توسقۇنلۇق
قىلماسلىق لازىم. پىداگوگىكا ۋە زامانىۋى ئوقۇتۇش ۋاستىلىرىنىڭ ئومۇملىشىشىغا ئە-
گىشىپ شۇنداق ئەھۋالنىڭ بولۇشىغا كۆز يەتكۈزۈش مۇمكىنكى، ئوقۇتقۇچىلاردىن بىرلا
ۋاقىتتا ئىككى ياكى بىر قانچە پەننى پىششىق بىلىۋېلىپ، بىر قانچە خىل پەن بو-
يىچە ئوقۇتۇش خىزمىتىنى ئۈستىگە ئالالايدىغان بولۇشنى تەلەپ قىلىش مائارىپ ئىش-
لىرى تەرەققىياتىنىڭ يېڭى يۈزلىنىشى بولغۇسىدۇر.

ئوقۇتقۇچىلاردا بىر قەدەر چوڭقۇر بىلىمنىڭ بولۇشىنى تەلەپ قىلىش ئوتتۇرا
باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرىنىڭ ئىگىدىكى بىلىم تۈزۈلۈشىنىڭ ئۇنىۋېرساللىق
ۋە سىڭىشچانلىق ئالاھىدىلىكىگە ئىگە بولغانلىقىدىندۇر. بولۇپمۇ ھازىرقى زامان پەن-
تېخنىكىسىنىڭ تەرەققىياتى كۆپلىگەن يېڭى پەن ساھەلىرىنى ۋۇجۇتقا كەلتۈردى. پەنلەر
ئارىسىدىكى باغلىنىش كۈچەيدى. ئوقۇتۇش خىزمىتىدە كۆپ ھاللاردا ئالاقىدار پەن
نەزەرىيىلىرىنى بىر-بىرىگە باغلىغاندىلا ئاندىن ئوقۇتۇشنى ھەقىقىي تۈردە ياخشى ئىش-
لىگىلى بولىدۇ. يەنە بىر جەھەتتىن تەربىيىلەش ئوبيېكتلىرىنىڭ باشلىنىش نوقتىسى
يۇقىرى، ئۇلارنىڭ بىلىم سىگناللىرىغا ئېرىشىش يوللىرى كۆپ، مەلۇم دەرىجىدە بىلىم
زاپىسىغا ئىگە ۋە يەنە كېلىپ ئۇلارنىڭ نەزەر دائىرىسى كەڭ، ھەۋەس قىلىدىغان سا-
ھەلىرىمۇ كۆپ، ھەممە بىلىملەرگە كۆز يۈگۈرتۈپ چىقىشنى ئارزۇ قىلىدىغان بولغاچقا
ئوقۇتقۇچىلارغا نۇرغۇن مەسىلىلەرنى، يېڭى قاراشلارنى قويۇپ، ئوقۇتقۇچىلارنىڭ سىرىنى
كۆرسۈتۈپ بېرىشىنى، شەرھىلەپ چۈشەنچە بېرىشىنى، ئۆزلىرىنىڭ ئۇرغۇپ تۇرغان بىلىم
تەشنالىقىنى قاندۇرۇشنى تەلەپ قىلىدۇ. بۇ خىل ئەھۋال ئاستىدا، ئوقۇتقۇچى بولغان

AltunOq

كىشى چوڭقۇر بىلىمگە ۋە كەڭ دائىرىلىك مەدەنىيەت تەربىيەسىگە ئىگە بولمىسا، كوپ تەرەپلىمە ھەۋەس ۋە ئىقتىدارغا ئىگە بولمىسا، ئۆزىنىڭ ئوقۇتۇش خىزمىتىنى ياخشى ئىشلىيەلمەسلىكى ناھايىتى قىيىنغا چۈشىدۇ. نوۋەتتە سىفەن خارەكتىرلىك ئالىي مەكتەپلەردە تەربىيىلىنىپ چىققان نۇرغۇن ئوقۇغۇچىلاردا خىزمەت ئورنىغا قەدەم قويۇش بىلەن تەڭ، مائارىپ خىزمىتى بىلەن شۇغۇللىنىشقا نىسبەتەن ماسلىشالماسلىق كەمچىل بولۇۋاتىدۇ. ئوتتۇرا باشلانغۇچ مەكتەپلەردىن كېلىۋاتقان ئىنكاس ھەر دەرىجىلىك سىفەن خارەكتىردىكى ئالىي مەكتەپلەردىن ئەمەلىي تەدبىر قوللىنىپ، ئوقۇغۇچىلارنىڭ بىلىم جەھەتتىكى كەمچىل جايلىرىنى تولۇقلاپ، ئوقۇتۇش سۈپىتىنى ئومۇميۈزلۈك يۇقىرى كۆتۈرۈشنى تەلەپ قىلىدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن مەكتەپنىڭ بارلىق خىزمەتلىرى ئوقۇتۇشتىن ئىبارەت بۇ مەركىزى ھالقىنى چۆرىدىگەن ھالدا ياخشى ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى، ئوقۇتقۇچىلارنىڭ $\frac{2}{3}$ قىسىم ۋاقتىنىڭ ئوقۇتۇش ۋە تەتقىقات خىزمەتلىرىگە سەرپ قىلىنىشىغا ھەقىقىي تۈردە كاپالەتلىك قىلىنىشى لازىم. سىفەن خارەكتىرلىك مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇغۇچىلىرى كەلگۈسىدىكى ئوقۇتقۇچىلاردۇر. ئۇلارنىڭ كەسپى ئاساسى، بىلىم سەۋىيەسىنىڭ ۋە خىزمەت ئىقتىدارىنىڭ قانداق بولۇشى ئوتتۇرا باشلانغۇچ مەكتەپلەر مائارىپىغا بىۋاستە مۇناسىۋەتلىكتۇر. خۇددى ماكارېنكو ئېيتقاندەك: «سېنىڭ خىزمەت، بىلىم ۋە نەتىجەڭ ئىنتايىن ياخشى بولغان ئەھۋالدا، خاتىرجەم بولساڭ بولىدۇ. ئۇلار تامامەن سەن تەرەپتە تۇرۇدۇكى ھەرگىز سېنى تاشلىۋەتمەيدۇ...... ئەكسىچە، ئەگەر سېنىڭ خىزمىتىڭدە ھېچ ئىش ۋۇجۇتقا چىقمىسا، مەغلۇپ بولىۋەرسەڭ، ھەممە جايدا سېنىڭ كەسپىتىن خەۋەرسىز ئىكەنلىكىڭ كوزگە چېلىقىپلا تۇرسا، سەن ۋۇجۇتقا چىقارغان نەتىجىلەرنىڭ ھەممىسى قۇرۇق گەپلە يىغىندىسى بولۇپ يوققا چىقسا، ئۇ ھالدا سەن مەنسىتمەسلىكتىن ئۆزگە ھېچنەرسىگە ئېرىشەلمەيسەن» بۇ سوز شۇنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇكى، بىر ئوقۇتقۇچىنىڭ بىلىم سەۋىيەسى بولمىسا، ئوقۇغۇچىلار ئارىسىدىكى ئىناۋىتىدىن مەھرۇم قالىدۇ، ئوقۇغۇچىلار سېنىڭ تەلىمىڭنى ئاڭلاشقا قىزىقمىسا خىزمەتنى مۇقەررەر ھالدا ياخشى ئىشلىيەلمەيسەن.

2—خەلق ئوقۇتقۇچىلىرى پىداگوگىكىنى ئىخلاس بىلەن ئىگەللىشى، مائارىپنىڭ قانۇنىيىتىنى بىلىشى لازىم.

سىفەن مائارىپىنىڭ ۋەزىپىلىرىگە ئاساسلانغاندا سىفەن خارەكتىرلىك ئالىي مەكتەپلەر پىداگوگىكا كەسپى تەربىيەسىگە بەكمۇ ئەھمىيەت بېرىشى، پىداگوگىكا نەزەرىيىسى دەرسىنى ئوقۇتۇشنى كۈچەيتىشى كېرەك. بۇ ھەم سىفەن خارەكتىرلىك ئالىي مەكتەپلەرنىڭ ئۇنىۋېرسال ئۇنىۋېرسىتېتلار، سانائەت پەنلىرى ئىنىستىتۇتلىرىدىن پەرقلىنىدىغان روشەن بەلگىسى، ھەم سىفەن مائارىپىنىڭ كورۈنەرلىك ئالاھىدىلىكلىرىدىن بىرىدۇر.

يېتىشتۈرۈش نىشانىسى تەلىۋى بويىچە سىفەن خاراكتېرلىك ئالىي مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇغۇچىلىرى كەسپىي بىلىم ئاساسىغا ئىگە بولۇپلا قالماي بەلكى پېداگوگىكا نەزەرىيىسى ۋە ئوقۇتۇش مېتودىنى ئىگىلىۋېلىشى لازىم. شۇڭا، مەكتەپلەر ئەنە شۇ نوقتىنى كۆزدە تۇتقان ھالدا ئۆزىنىڭ ئوقۇتۇش پىلانىنى بەلگىلىشى، سىياسىي نەزەرىيە دەرسى، كەسپىي ئاساسىي دەرس ۋە كەسپىي دەرستىن باشقا مائارىپ نەزەرىيىسى دەرسى (پېداگوگىكا، فىسخولوگىيە ۋە ھەرقايسى پەنلەر بويىچە ئوقۇتۇش مېتودى) نى تەسىس قىلىشى، مائارىپ پىراكتىكىسى ئويۇشتۇرۇشى كېرەك.

سىفەن خاراكتېرلىك ئالىي مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇغۇچىلىرىنى مەكتەپتىكى مەزگىلدە ناھايىتى چىڭ بولغان مائارىپ كەسپىي تەربىيىسىنى قوبۇل قىلىشقا يېتەكلەش لازىم. يەنى ھەر خىل يوللار ئارقىلىق ئوقۇغۇچىلاردا مائارىپ خىزمىتىنى قىزغىن سۆيىدىغان، مائارىپ ئىشلىرىغا ئۆزىنى ئاتايدىغان كەسپىي ئىدىيەنى يېتىلدۈرۈش؛ ئۇلارنى مائارىپنىڭ جەمئىيەت تەرەققىياتىدا تۇتقان ئورنىنى بىلىش ۋە پارتىيىنىڭ مائارىپ يۇنۇلۇشى ۋە سىياسەتلىرىنى بىلىۋېلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىش، ئۆگىنىش ۋە ئەمەلىيەت ئارقىلىق ئوقۇغۇچىلارغا مائارىپنىڭ ئاساسىي نەزەرىيىسى ھەمدە مائارىپ ئوقۇتۇشى بىلەن شۇغۇللۇنۇشتا زۆرۈر بولغان بىلىم ئىقتىدارىنى ئىگىلىتىش كېرەك.

ئوتتۇرا باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى خىلمۇ-خىل خاراكتېردىكى ئۆسمۈرلەردۇر. پېداگوگىكا، فىسخولوگىيە ۋە ياكى ئىجتىمائىيەت نوقتىسىدىن قارىغاندىمۇ مائارىپ خىزمىتى ناھايىتى مۇشكۈل بىر ئىش. يۈكسەك ئىلمىلىككە ئىگە بىلىم ۋە سەنئەت شۇنداقلا جاپالىق ئىجادىي ئەمگەكتۇر. سىفەن خاراكتېرلىك ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى ياخشى ئوقۇتقۇچى بولۇشنى ئويلايدىكەن، ئۇ ھالدا مەكتەپتىكى مەزگىلدە پېداگوگىكا، فىسخولوگىيە ۋە مېتودىكىنى ياخشى ئۆگىنىشى لازىم. پېداگوگىكا مائارىپنىڭ ماھىيىتى ۋە ئوقۇتۇش قانۇنىيىتىنى تەتقىق قىلىدۇ. فىسخولوگىيە ئادەمنىڭ فىسخولوگىك ھالەتلىرىنى، فىسخولوگىك قانۇنىيىتى ۋە فىسخولوگىك جەريانىنى تەتقىق قىلىدۇ. مېتودىكا بولسا ھەرقايسى پەنلەرنى ئوقۇتۇش قانۇنىيىتى ۋە ئوقۇتۇش مېتودىنى كونكرېت تەتقىق قىلىدۇ. مائارىپ نەزەرىيىسى دەرسىنى ئوقۇتۇش ۋە ئەمەلىيەتتىن ئۆتكۈزۈش ئارقىلىق ئوقۇغۇچىلار پېداگوگىكىنىڭ ئاساسىي نەزەرىيىسى ۋە قانۇنىيىتىنى ئىگىلىۋالىدۇ. بەلگىلىك دەرىجىدە فىسخولوگىيە بىلىملىرىگە ئىگە بولىدۇ. ئۆسمۈرلەرنىڭ فىزىئولوگىك، فىسخولوگىك ئالاھىدىلىكلىرى توغرىسىدا چۈشەنچە ھاسىل قىلىدۇ. ياش ئەۋلادلارنىڭ جىسمانىي ۋە روھىي جەھەتتىكى تەرەققىيات ئالاھىدىلىكىگە قاراپ تەلىم-تەربىيە ئېلىپ بېرىشنى بىلىۋالىدۇ. مائارىپ نەزەرىيىسى دەرسىنى ئۆگىنىش ۋە ئەمەلىيەتتىن ئۆتكۈزۈش ئارقىلىق ئوقۇغۇچىلار دەرسنى قانداق تەييارلاش، دەرس ئۆتۈش، پۈتكۈل

ئوقۇتۇش جەريانىنى كونترول قىلىش قاتارلىقلاردىن خەۋەردار بولىدۇ. ھەمدە ئوقۇتۇش نەزەرىيىسى ئارقىلىق ئوقۇتۇش خىزمىتىگە يېتەكچىلىك قىلىش ئىقتىدارىغا ئىگە بولىدۇ. ئۇلار ئوقۇش پۈتتۈرگەندىن كېيىن بىر مەزگىللىك ئەمەلىي چېنىقىشنى باشتىن كەچۈرۈش ئارقىلىق تەدرىجىي ماسلىشىپ خىزمەتنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالايدىغان بولىدۇ. بىراق بۇ جەھەتتە نۇرغۇن ئالىي مەكتەپلەردە مائارىپ نەزەرىيىسى دەرسىگە ئېتىۋارسىز قاراپ، ئۇنى ئوزىگە يارىشا تىگىشلىك ئورۇنغا قويماسلىقتەك ئەھۋاللار ساقلىنىپ تۇرماقتا. مەكتىۋىمىزنى مىسالغا ئالساق، مەكتەپ قۇرۇلغان 20نەچچە يىلدىن بۇيان مائارىپ نەزەرىيىسى كاپدراسى ئىزچىل ھالدا سىياسىي مائارىپ فاكۇلتېتىغا قاراشلىق بولۇپ كەلدى. 1981-يىلدىن ئىلگىرى فىسخولوگىيە ئوقۇتۇش يولغا قويۇلمىغان، يېقىنقى يىللاردا مائارىپ نەزەرىيىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن بولسىمۇ لېكىن بۇنىڭغا ئەھمىيەت بېرىدىغان ئادەم بولمىدى، ئورۇنلاشتۇرۇلغان دەرس سائىتى ئاز بولۇپ قالدى. سوزلەپ بولۇپ سىناق ئېلىپ قويۇش بىلەنلا ئىش بولدى قىلىندى. ئوقۇغۇچىلاردا كەسپىي دەرسكە ئەھمىيەت بېرىپ، مائارىپ نەزەرىيىسىگە سەل قارايدىغان خاھىش ئومۇميۈزلۈك مەۋجۇت. قائىدە ۋە تەلەپ بويىچە ئېيتقاندا، سىفەن خاراكتېرلىك ئالىي مەكتەپلەردىكى ھەرقايسى پەن ئوقۇتقۇچىلىرى ئوزىنىڭ ئوقۇتۇش ئۇسۇلىنى ئۈزلۈكسىز ياخشىلاپ، مائارىپ نەزەرىيىسىنى تەتقىق قىلىش، مائارىپ قانۇنىيىتىگە ئەمەل قىلىپ ئوقۇتۇشنى ئويۇشتۇرۇش جەھەتتە نەمۇنىلىك رول ئوينىشى، پىداگوگىكىنىڭ نەزەرىيە—پىرىنسىپلىرىنى ھەرقايسى پەنلەرنى ئوقۇتۇش جەريانىغا كونكرېت ئىزچىللاشتۇرۇش لازىم ئىدى، ئەمما بەزى ئوقۇتقۇچىلار بـولسا خاتا ھالدا ئالىي مەكتەپلەردە دەرس سوزلەشتە مائارىپ نەزەرىيىسى قـانۇنىيىتى، پىرىنسىپلىرى ۋە ئۇسۇللىرىغا ئەمەل قىلمىسىمۇ بولۇۋېرىدۇ، ئەگەر ئوقۇتۇش ئۇنۇمى يـاخشى بولمىسا، ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئىنكاسى كۈچلۈك بولۇپ كېتىدۇ دەپ ھېساپلايدۇ. بەزىلەر ھەتتا ئوقۇغۇچىلارغا مائارىپ كەسپىي تەربىيىسى ئېلىپ بېرىلمىسىمۇ، مائارىپ نەزەرىيىسى دەرسى ئوقۇمىسىمۇ، پىراكتىكىدا قىلدۇرۇلمىسىمۇ ئوخشاشلا ئوقۇتقۇچى بولالايدۇ، ئوخشاشلا ياخشى دەرس ئوتەلەيدۇ دەپ قارايدۇ، ھەمدە ئەنە شۇ قارىشىغا ئاساسلىنىپ سىفەن مائارىپىنى يولغا قويۇشنىڭ ئانچە زورۇرىيىتى يوق، دەپ ئوتتۇرغا قويىشىدۇ. بۇ خىل قـاراش رۇشەنكى، بىرتەرەپلىمىلىكتۇر. يولداش خۇچاۋمۇ: «ئۇدۇل كەلگەنلا ئادەم پىداگوك بولالمايدۇ، لاياقەتلىك ئوقۇتقۇچى بولالمايدۇ، لاياقەتلىك مائارىپ مەمۇرى خادىمى بولالمايدۇ، شۇڭا سىفەن مائارىپنى كۈچەيتىشنىڭ مۇھىم ئەھمىيىتى بار. لاياقەتسىزلەرنى لاياقەتلىك كىشىلەرگە ئايلاندۇرۇش ئۈچۈن، سىفەن مائارىپى ئارقىلىق پىداگوگىكا تەربىيىسى ئېلىپ بېرىش لازىم.» دەپ كورسەتكەن ئىدى.

هازىر بىز «بىلىم پارتلاش» دەۋرىدە تۇرىۋاتىمىز، ئىنسانلارنىڭ بىلىشى (بىلىمى) گېئومېتىرىك پىروگرېسسىيە بويىچە ئېشىپ بېرىۋاتىدۇ. ھالبۇكى بىلىمنىڭ كونىراش ئەھۋالى بارغانسېرى ئورلەۋاتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىلىمنىڭ ئېشىپ بېرىشىدىكى چەكسىزلىك بىلەن ئۆگىنىش ۋاقتىنىڭ چەكلىكلىكى ئوتتۇرىسىدا زىددىيەت كېلىپ چىقتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئوقۇتۇش جەريانى قولسانائەت شەكلىدىكى ئوقۇتۇش ھالىتىدىن قۇتۇلۇشقا باشلىدى. تەربىيىلەش ئوبيېكتلىرىنىڭ سەۋىيىسى بارغانسېرى يۇقۇرىلاۋاتىدۇ. ئۇلار كونا ۋە قاتمال ئوقۇتۇش ئەنئەنىسى بويىچە ئىش كۆرۈشكە قارشى تۇرىدۇ. ئەنئەنىۋى ئوقۇتۇش ئۇسۇلىدىكى بىلىمنى يەتكۈزۈپ بېرىشكىلا ئەھمىيەت بېرىپ، ئەقلى كۈچىنىڭ تەرەققى تېپىشىغا سەل قارايدىغان ھەمدە ئەشۇ ئادەت بويىچە يۇرگۈزگەن دەرسخانىدا بورداق ئۆدەك يېتىشتۈرۈشتەك ئوقۇتۇش ئۇسۇلىدىن تولىمۇ بىزار. بۇنداق ئەھۋالدا پېداگوگىكا، مائارىپ قانۇنىيىتىنى ئىگەللەش ۋە ئۇنى تەتقىق قىلىش سەۋىيىسىنىڭ قانداق بولۇشى مائارىپ ئوقۇتۇشىنىڭ ياخشى-يامان بولۇشى بىلەن ناھايىتى زىچ مۇناسىۋەتلىكتۇر. ئوخشاش تەربىيىلەش ئوبيېكتى ئوخشاش دەرسلىك مەزمۇنى، ئوخشاشلا ئوقۇتۇش ۋاقتى بويىچە ئېيتقاندىمۇ ئوقۇتقۇچىنىڭ مائارىپ نەزەرىيىسىنى ئىگەللىگەن-ئىگەللىمىگەنلىكى، مائارىپ قانۇنىيىتىنى بىلگەن بىلمىگەنلىكى ئوخشاشمىغان ئۈنۈمگە ئېلىپ بارىدۇ. كۆپلىگەن مۇنەۋۋەر ئوقۇتقۇچىلارنىڭ تەجرىبىسى بۇ نۇقتىنى ئىسپاتلاپ تۇرۇپتۇ. ھازىر بەزى ئوتتۇرا باشلانغۇچ مەكتەپلەردە ئوقۇغۇچىلارنىڭ ياش-قۇرام ئالاھىدىلىكىگە ئېتىۋارسىز قارايدىغان، مائارىپ قانۇنىيىتىگە خىلاپ ئىش كورۇدىغان ئەھۋاللار ھەدەپ يۈز بېرىۋاتىدۇ، بۇنىڭغا ئۈيەردىكى بەزى ئوقۇتقۇچىلارنىڭ سېستىمىلىق مائارىپ كەسپى تەربىيىسى كورمىگەنلىكىنى ۋە مائارىپ نەزەرىيىسىدىن خەۋەرسىز ئىكەنلىكىنى سەۋەپ قىلىپ كورسۇتۇش كۇپايە. بۇنداق ئوقۇتقۇچىلار قانداقمۇ قانۇنىيەت بويىچە ئوقۇتقۇچىلىق قىلىپ ئادەم تەربىيىلىيەلىسۇن؟ شۇڭا سىفەن خارەكتېرلىك ئالى مەكتەپلەردە، مائارىپ نەزەرىيىسى دەرسىنى ئوقۇتۇشنى كۈچەيتىش، ئادەتتىكى ۋاقىتتىكى پىراكتىكىغا كورۇش ۋە مەركەزلىك پىراكتىكىغا قىلدۇرۇشقا ئەھمىيەت بېرىپ، ئۇلارنى مائارىپنىڭ قانۇنىيىتىنى ۋە ئالاھىدىلىكىنى بىلىۋېلىپ، كەلگۈسىدىكى ئوقۇتقۇچىلىق خىزمىتىگە پۇختا ئاساس يارىتىۋېلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىش لازىم، پەن-تېخنىكا ئۇچقاندەك ئىلگىرلەۋاتقان ھازىرقى زاماندا، مەكتەپلەردىكى تەلىم-تەربىيە مەزمۇنى، ئۇسۇلى، ۋە تەشكىللەش شەكلى قاتارلىقلاردا زور تەرەققىياتلار بولدى. مائارىپ خىزمىتى ئىنتايىن ئىنچىكە، مۇرەككەپ، مۇشكۇل ئىشقا ئايلاندى. مائارىپ خىزمىتىمىزنى 4نى زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنىڭ ئېھتىياجىغا ئويغۇنلاشتۇرماقچى بولىدىكەنمىز، مائارىپ نەزەرىيىسى-

نىڭ يېتەكچىلىكى بولمىسا زادى بولمايدۇ. ھازىر ھەرقايسى ئەللەردىكى سىنىپىي خاراكتېرلىك ئالىي مەكتەپلەرنىڭ كۆپچىلىكىدە مائارىپ نەزەرىيىسى دەرسى تەسىس قىلىنىپ ئوتتۇرا باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرىدىن مائارىپ نەزەرىيىسىنى ئۆگىنىش لازىملىقى تەلەپ قىلىنىپ، ئۇنداق قىلمىسا ئوقۇتقۇچى بولۇشقا بولمايدىغانلىقى تەكىتلەنمەكتە.

3 — خەلق ئوقۇتقۇچىلىرى ئالىي ئەخلاقى پەزىلەتكە ئىگە بولۇشى لازىم

سىنىپىي خاراكتېرلىك ئالىي مەكتەپلەرنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى — لاياقەتلىك، ھەم قىزىللاشقان ھەم ئىختىساسلاشقان خەلق ئوقۇتقۇچىلىرىنى يېتىشتۈرۈپ چىقىشتىن ئىبارەت. بۇنداق مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇغۇچىلىرى كەلگۈسىدە ئوقۇتقۇچى بولىدۇ، باشقىلارغا نەمۇنە بولىدۇ. شۇڭلاشقا سىياسىي ئىدىيە، ئەخلاق ۋە ئىستىل جەھەتلەردە ئۇلارغا قويۇلىدىغان تەلەپ تېخىمۇ يۇقىرىراق بولۇشى كېرەك. مەكتەپ سىياسىي ئىدىيىۋى تەربىيىنى كۈچەيتىشى، ماركسىزم — لېنىنىزمنىڭ ئاساسىي نەزەرىيىسى تەربىيىسىنى ياخشى تۇتۇشى لازىم. نۆۋەتتىكى سىياسىي نەزەرىيىۋى تەربىيىدە ۋەتەنپەرۋەرلىك ۋە كوممۇنىزملىق ئىدىيە تەربىيىسىنى كۈچەيتىش كېرەك. تەلىم - تەربىيە ئارقىلىق ئوقۇغۇچىلارنى توغرا دۇنيا قاراش، كىشىلىك تۇرمۇش قارىشىنى تىكلىۋېلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىپ، ئۇلارنى تۆت ئاساسىي پرىنسىپتا چىڭ تۇرىدىغان، مېڭىسى سەگەك ۋەتەنپەرۋەرلەر، كوممۇنىزمچىلارغا ئايلاندۇرۇش لازىم. بۇنىڭ ئۈچۈن ئالدى بىلەن ئوقۇغۇچىلارغا ماركسىزم — لېنىنىزمنىڭ ئاساسىي پرىنسىپلىرى - تەربىيىسىنى ئېلىپ بېرىش، سىياسىي نەزەرىيە دەرسىگە بەكمۇ ئەھمىيەت بېرىش كېرەك. ئىگەللەپ كۆرۈشىمىزچە بىر قىسىم ئوقۇغۇچىلار ئارىسىدا سىياسىيغا سەل قاراش خاھىشى باركەن. بۇنىڭ ئىپادىسى شۇكى، بەزى ئوقۇغۇچىلار سىياسەت دەرسىگە قاتنىشىشنى خالىمايدىكەن، بەزى ئوقۇغۇچىلار سىياسىي ئۆگىنىش ۋە سىياسىي پائالىيەتلەرگە نىسبەتەن ياقتۇرماسلىق كەيپىياتىدا بولىدىكەن. بۇ خىل ئەھۋالغا يول قويغىلى بولمايدۇ. بىر تەرەپتىن ئوقۇغۇچىلارغا ئۆگىنىش مەخسىدى تەربىيىسى ئېلىپ بېرىپ، ئۇلارنى لاياقەتلىك ئوقۇتقۇچى بولۇش ئۈچۈن ھەم قىزىللىشىش ھەم ئىختىساسلىشىش لازىملىقىنى، كەسپىي بىلىمگىلا ئىگە بولۇپ قالماي بەلكى ماركسىزم — لېنىنىزمنىڭ ئاساسىي نەزەرىيىسىگە دائىر بىلىملەر ۋە بىر قەدەر يۇقىرى سىياسىي ئاڭغا ھەمدە ئىدىيىۋى سەۋىيىگە ئىگە بولۇشىنىڭ زۆرۈرلىكىنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىش لازىم. يەنە بىر تەرەپتىن سىياسىي نەزەرىيە دەرسىنىڭ ئوقۇتۇشىنى ئەستايىدىل ياخشىلاش كېرەك. سىياسىي نەزەرىيە دەرسىدە شەكسىز ھالدا ماركسىزمنىڭ قائىدە — پرىنسىپلىرىنى ئىجابىي چۈشەندۈرۈش ئاساس قىلىنىشى لازىم. لېكىن ۋەتەنپەرۋەرلىك ۋە، كوممۇنىزم-

AltunOq

لىق ئىدىيە تەربىيىسىنى ئۇنۇملۇك ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن خىلمۇ-خىل خاتا ئىدىيە، كوز قاراشلارنىڭ ئوتتۇرىغا قويۇلۇشىغا توسقۇنلۇق قىلماي، ئوقۇغۇچىلارنى بۇ خىل خاتا ئىدىيە ۋە كوز قاراشلارنى پەرق ئېتىۋېلىش، چەكلەش ۋە تەنقىدى يول بىلەن رەت قىلىش ئىقتىدارىنى ئوزلۇكسىز ئوستۇرۇپ بېرىشقا يېتەكلەش كېرەك. هازىرقى زامان ستۇدېنتلىرى ئوزىگە خاس ئالاهىدىلىكلەرگە ئىگە. ئۇلار تىنىمسىز ۋەز ئېيتىشنى ياخشى كورمەيدۇ. مەكتەپتىكى سىياسى ئىدىيەۋى تەربىيىنى ئۇلارنىڭ ئالاهىدىلىكى ۋە ئەمەلىيىتىنى نەزەردە تۇتقان هالدا جانلىق ئېلىپ بېرىش لازىم.

ئىككىنچىدىن ئوقۇغۇچىلارغا پارتىيىنىڭ مائارىپ ئىشلىرىغا سادىق بولۇشتىن ئىبارەت كەسپى ئىدىيە تەربىيىسى ئېلىپ بېرىش كېرەك. بۇ هەم سىفەن خاراكتېرلىك ئالى مەكتەپلەردىكى سىياسى ئىدىيەۋى تەربىيە خىزمىتىنىڭ مۇهىم مەزمۇنى، هەم مائارىپ كەسپى تەربىيىسىدىكى گەۋدىلىك تەرەپتۇر. كەسپى ئىدىيە تەربىيىسى ئارقىلىق ئوقۇغۇچىلاردا ئوز ئوقۇغۇچىلىرىنى سويۇدىغان، مائارىپ خىزمىتىنى سويۇدىغان، ئوزىنى مائارىپ ئىشلىرىغا بېغىشلايدىغان غايە مەهكەم تۇرغۇزۇلۇدۇ، هەمدە لاياقەتلىك خەلق ئوقۇتقۇچىسى بولۇش ئىرادىسىگە كەلتۇرۇلىدۇ. پارتىيىنىڭ مائارىپ ئىشلىرىغا سادىق بولۇش كوممۇنىستىك ئىدىيە ۋە يۇكسەك دەرىجىدىكى مەسئۇلىيەتچانلىقنى ئوزىنىڭ ئاساسى قىلىدۇ. ئېلىمىزنىڭ مائارىپ ئىشلىرى ئۇلۇق پرولېتارىيات ئىنقىلاۋى ئىشلىرىنىڭ بىر قىسمىدۇر. ئوقۇتقۇچىلارنىڭ خىزمىتى خاسلا بىر خىل كەسىپ بولماستىن بەلكى ئۇ ئىنقىلاۋى ئىشتۇر. يەنە كېلىپ بۇ ئىش پۈتكۈل جەمئىيەتكە ۋە كەلگۇسىگە تەسىر كورسىتىدۇ. كىشىلەر شۇنى كىسىپ ئېيتماقتىكى 4نى زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنىڭ ئۇچقاندەك ئىلگىرىلىشىگە ئەگىشىپ، مائارىپنىڭ ئىجتىمائى رولى كونسايىن ئېشىپ بارىدۇ. ۋە زورىيىپ بارىدۇ، روسىيە پېداگوگى چېرنىشۇسكى مۇنداق دېگەن ئىدى: «ئادەم ئوز ئىشىدا ئالىجاناب ئىدىيىنىڭ ئىلهامىغا ئىگە بولمىسا، ئۇنىڭ ئىشى ئۇنۇمسىز بولۇپ چىقىدۇ، قىلغان ئىشىمۇ كوزگە چېلىقمايدۇ» هازىرقى ۋاقىتتىكى سىفەن خارەكتېرلىك ئالى مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى ئوزلىرىنىڭ ئوگىنىشىنى، كەلگۇسىدىكى خىزمىتىنى 4نى زامانىۋىلاشتۇرۇشتىن ئىبارەت ئۇلۇغۋار ئىش بىلەن باغلاپ ئوزلىرىنىڭ ئوگىنىشى ۋە خىزمىتىنىڭ ئىجتىمائى ئەهمىيىتىنى تونۇپ يەتكەندىن كېيىن مەسئۇلىيەتچانلىق هېسياتى، مەجبۇرىيەت هېسياتى پەيدا بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن خۇجايىنلىق پوزىتسىيىسىدە تۇرۇپ ياخشى ئوگىنىدۇ ۋە خىزمەتنى ياخشى ئىشلەيدۇ. 50- ۋە 60-يىللارنىڭ باشلىرىدا ئوقۇش پۈتتۈرگەن سىفەن خاراكتېرلىك مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇغۇچىلىرىنى ئالساق، ئۇلارنىڭ ئىجتىمائى ئورنى ۋە تۇرمۇش تەمىناتى يۇقۇرى ئەمەس ئىدى، بەزىلىرى هەتتا ئېغىر كۇنلەرگە قالغان بولسىمۇ لېكىن ئۇلار باشتىن ئاخىر ئوز خىز-

ھىتىنى سوپيۇپ ئاددى خىزمەت ئورنىدا خاتىرجەم ئىشلەپ، يۈرەك قانلىرىنى كېيىنكى ئەۋلاتلارنى تەربىيلەپ يېتىشتۈرۈشكە سەرپ قىلىۋاتىدۇ. بۇنىڭ ئۇلارنىڭ ئەسلى مەكتەپتىكى مەزگىلىدە قوبۇل قىلغان كەسپى ئىدىيە تەربىيىسى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ناھايىتى زور. ھازىر، كۆپلىگەن ئوقۇغۇچىلار ئوقۇش پۈتتۈرگەندىن كېيىن ئوقۇتقۇچى بولۇشنى خالىمايدۇ. ئوقۇتقۇچى بولغانلار ياكى خاتىرجەم خىزمەت قىلمايدۇ ياكى چارە ئامال ئىزدەپ مەكتەپتىن يوتكۈلۈپ كېتىدۇ. بۇ خىل ھالەتنى پەيدا قىلغان سەۋەپلەر خېلى كوپ، ئەمما مەكتەپنىڭ ئوقۇغۇچىلارغا كەسپى ئىدىيە تەربىيىسى ئېلىپ بېرىشقا سەل قارىغانلىقىنى بىر خىل سەۋەپ ئەمەس دىگىلىمۇ بولمايدۇ، شۇڭا ئوقۇغۇچىلارغا قارىتىلغان كەسپى ئىدىيە تەربىيىسى خىزمىتىنى چىڭ تۇتۇپ، ئۇنى مەكتەپ سىياسى ئىدىيۋى تەربىيە خىزمىتىنىڭ يادرۇسى قىلىپ، ئۇنى پۈتۈن ئوقۇش جەريانىغا سىڭدۈرۈش كېرەك. يېڭى ئوقۇغۇچىلار ئوقۇشقا كىرگەن ھامان مەركەزلىك ھالدا كەسپى ئىدىيە تەربىيىسى ئېلىپ بېرىش تولىمۇ زورۇر. ئالى مەكتەپلەرنىڭ ئەخلاق دەرسىدە ئوقۇغۇچىلارنىڭ كەسپى ئىدىيىسىنى يېتىلدۈرۈشكە ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىش ۋە پىراكتىكىدا قىلدۇرۇش قاتارلىق ئەمىلى پائالىيەتلەر ئارقىلىق ئۇلارنىڭ كەسپى ئىدىيىسىنى يەنىمۇ يېتىشتۈرۈش ۋە مۇستەھكەملەش لازىم.

4—ئوقۇغۇچىلارغا ئوقۇتقۇچىلارنىڭ تەربىيىلىنىشى ۋە كوممۇنىستىك ئەخلاقى پەزىلىتى توغرىسىدا تەربىيە ئېلىپ بېرىش لازىم.

ئوقۇتقۇچىلار مەكتەپ مۇھىتىنىڭ ئاساسى تەركىۋى قىسمى، شۇنداقلا تەلىم—تەربىيىدە مۇھىم ۋاستە ۋە مۇھىم ئامىلدۇر، ئوقۇتقۇچىلارنىڭ سىياسى ئىدىيەسى، روھى قىياپىتى، ئەخلاقى پەزىلىتى، سوزھەركىتى ئوقۇغۇچىلارغا يوشۇرۇن ھالدا تەسىر كورسۇتىدۇ. ھەممە ئوقۇغۇچىلارنى بىر يۇنۇلۇشكە قاراپ تەرەققى قىلىشقا يېتەكلەيدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئوقۇتقۇچىلار يۈكسەك ئەخلاقى پەزىلەتكە ئىگە بولۇپ، ھەر قايسى جەھەتلەردە ئوقۇغۇچىلارغا ئۈلگە يارىتىشى لازىم. سۇخۇملىنىسكى «ئوقۇتقۇچىلارغا سۇنۇلغان 100 تەكلىپ» تە «سىلەر دەرس ئوتكۈزىدىغان ئوقۇتقۇچى بولۇپ قالماي بەلكى ئادەم يېتىشتۈرىدىغان تەربىيەچىلەر، تۇرمۇش ئۇستازلىرى ۋە ئەخلاق مۇئەللىملىرى» دىگەن ئىدى. شۇ سەۋەپتىنمۇ ئوقۇتقۇچىلارنىڭ پۈرولېتارىياتلىق كىشىلىك تۇرمۇش قارىشى، قەتئى كوممۇنىستىك ئېتىقادى، جان كويدۇرۇپ ئىشلەشتەك خىزمەت پوزىتسىيىسى مۇقەررەر يوسۇندا ئوقۇغۇچىلارغا چوڭقۇر تەربىيە بولىدۇ. ۋاھالەنكى ئوقۇتقۇچىنىڭ ناتوغرا قىلىقلىرى ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئىدىيە ۋە ئەخلاقى پەزىلىتىنىڭ شەكىللىنىشىگىمۇ بىۋاستە تەسىر كورسىتىدۇ. ئوقۇغۇچىلار كوپ ھاللاردا ئوقۇتقۇچىلارغا نەزەر سالىدۇ ۋە ئۇلاردىن ئۈلگە ئالىدۇ. ھازىر جەمىيەتتە ئىنتايىن ئاز ساندىكى ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئەخلاقى پەزى-

لىتى ۋە قەبىھ بولۇپ، مەكتەپلەرنىڭ ئاتموسفېراسىنى ئېغىر دەرىجىدە بۇلغاپ، ئوقۇغۇچىلارنىڭ ساپ كۆدەك روھىنى زەھەرلەپ، ئوقۇغۇچىلاردا ياخشى ئەخلاقى پەزىلەتنىڭ شەكىللىنىشىگە توسقۇنلۇق قىلماقتا. پىداگوگ دوبرولىيوفنىڭ مۇنداق بىر جۈملە مەشھۇر سۆزى بار: «ئەگەر بالىلارنىڭ كۆڭلى ئوقۇتقۇچىنىڭ ئەخلاقى تەربىيىگە بېرىپ تاقالسا، ئۇ ھالدا ئوقۇتقۇچىنىڭ ئورنى تېخىمۇ چۈشۈپ كېتىدۇ.» ئەخلاقى ئابرويى بولمىغان ئوقۇتقۇچىنى ئوقۇغۇچىلار كۆزگە ئىلمايدۇ. ئوقۇغۇچىلارنى تەربىيىلەش سالاھىيتى تېخىمۇ بولمايدۇ. شۇڭلاشقا سىفەن خارەكتېرلىك مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى — كەلگۈسىدىكى ئوقۇتقۇچىلارنىڭ سۈپىتى ۋە سەۋىيىسىگە كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، ئوقۇغۇچىلار مەكتەپكە كىرگەن ۋاقىتتىن باشلاپ تەربىيىلەپ يېتىشتۈرۈشكە قول سېلىش، ئۇلارغا خەلق ئوقۇتقۇچىسىنىڭ شەرتى ۋە ئۆلچىمى بويىچە ئۆزلىرىگە قاتتىق تەلەپ قويۇش توغرىسىدا تەربىيە بېرىش، ئۇلارنى ئوقۇتقۇچىلارنىڭ تەربىيىلىنىشىگە دائىر چېنىقىشلارغا ئويۇشتۇرۇپ، ئۇلاردا، ئوقۇتقۇچىلاردا بولۇشقا تېگىشلىك ئەخلاق ۋە پەزىلەتنى تەدرىجى يوسۇندا يېتىلدۈرۈپ، ئۇلارنى ھەقىقى تۈردە دۆلەت ئۈمىت قىلغان ھەم قىزىللاشقان ئىقتىساسلاشقان خەلق ئوقۇتقۇچىلىرىغا ئايلاندۇرۇش لازىم.

زامانىۋىلاشقان ئىشلەپچىقىرىش مائارىپقا تېخىمۇ يۇقۇرى تەلەپ قويدى ۋە بۇنىڭ بىلەن مائارىپنى نۇرغۇن يېڭى ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە قىلدى. بۇنىڭ ئىچىدە سىفەن مائارىپىغا ئەھمىيەت بېرىش، ئوقۇتقۇچىلارنىڭ سەۋىيىسىنى يۇقۇرى كۆتۈرۈش ئەنە شۇنىڭ روشەن بىر تەرىپىدۇر. ھازىر دۇنيادىكى نۇرغۇن مەملىكەتلەرنىڭ ئوقۇتقۇچىنىڭ سەۋىيىسىگە قويغان تەلىۋى بەكمۇ قاتتىق بولماقتا. مەسىلەن: فرانسىيەنىڭ ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرىدا «ئوتتۇرا دەرىجىلىك مائارىپ بىلەن شۇغۇللىنىش ئىقتىدارى گۇۋاھنامىسى» بولۇشى لازىم. ئەنە شۇ گۇۋاھنامىسى بار كىشىلا ئاندىن ئوتتۇرا مەكتەپتە ئوقۇتقۇچىلىق قىلىش سالاھىيتىگە ئىگە بولالايدۇ. ياپونىيەدە «ئوقۇتقۇچىلىق رۇخسەت قەغىزى» تۈزۈمى يۈرگۈزۈلمەكتە، يەنە نۇرغۇن مەملىكەتلەردە ئوقۇغۇچىلار ئۇنىۋېرسىتېت دەرسلىرىنى ئوقۇپ بولغاندىن كېيىن بىر يىلدىن ئىككى يىلغىچە سىفەن مائارىپ كەسىپ تەربىيىسىنى باشتىن كەچۈرۈش، ئىمتىھاندا لاياقەتلىك بولغانلارغا گۇۋاھنامە ۋە ئوقۇتقۇچىلىق قىلىش ھوقۇقى بېرىش بەلگىلەنگەن.

12-قۇرۇلتايدا قىلىنغان سىياسى دوكلاتتا مائارىپ سوتسىيالىستىك ئىقتىسادىي تەرەققىياتنىڭ ستراتېگىيىلىك مۇھىم نۇقتىلىرى قاتارىغا كىرگۈزۈلدى. ھازىر مەملىكەت بويىچە مەكتەپتىكى ئوقۇغۇچى 205 مىليون بولۇپ، ئۇلارنى ياخشى تەربىيىلەپ ئىقتىساس ئىگىلىرىگە ئايلاندۇرغاندىلا 4نى زامانىۋىلاشتۇرۇشنى ئوڭۇشلۇق ئەمەلگە ئاشۇر—

غىلى بولىدۇ. بۇ ئىشتا ئوقۇتقۇچىلارنىڭ سەۋىيىسىنى زور دەرىجىدە يۇقىرى كۆتۈرۈش تولىمۇ زۆرۈر. بۇنىڭ ئۈچۈن يولداش خۇياۋباڭنىڭ ئوقۇتقۇچىلارغا قويغان ئۈچ تۈرلۈك تەلىۋى بويىچە تۈرلۈك تەدبىرلەرنى قوللىنىپ، ھازىر بار ئوقۇتقۇچىلارنىڭ سەۋىيىسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش، مۇشۇ ئۈچ تەلەپنى سۈپەت ئۆلچىمى قىلىپ، ھازىرقى سىفەن خاراكتېرلىك ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى —كەلگۈسىدىكى ئوقۇتقۇچىلار —نى يېتىشتۈرۈش لازىم. پەقەت مۇشۇنداق قىلغاندىلا ئاندىن سىفەن مائارىپىنىڭ ئالاھىدىلىكى، قانۇنىيىتى بويىچە ئوقۇتۇشنى يولغا قويغىلى، سىفەن مائارىپىنىڭ يۇقىرى سۈپەتلىك بولۇشىغا كاپالەتلىك قىلىپ، مائارىپنى يۈكسەلدۈرگىلى، ئۇنى پارتىيە مەركىزى كومىتېت ئوتتۇرىغا قويغان مۇشۇ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا سانائەت، يېزا ئىگىلىكىنىڭ يىللىق ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتىنى ئىككى قاتلاشنى تىرىشىپ قولغا كەلتۈرۈشتىن ئىبارەت نىشاننى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن كۈچ—قۇدرىتىنى تەغدىم قىلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلغىلى بولىدۇ.

بېشى 46- بەتتە

ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتىنى تېزلەشتۈرۈش لازىم. ئىشلەپچىقىرىش ۋە مۇئامىلىدە، ھەرخىل تەدبىرلەرنى قوللىنىپ، قىممەت قانۇنىنىڭ سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشنى ئىلگىرى سۈرۈشتىن ئىبارەت ئاكتىپ رولىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇشىمىز ھەم ئۇنىڭ سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشقا توسقۇنلۇق قىلىدىغان پاسسىپ رولىنى ئۆز ۋاقتىدا چەكلىشىمىز لازىم.

قەدىمقى ۋە هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى

فونېتىكىسى توغرىسىدا

يې شاۋجۈن

هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىكا، لېكسىكا، گىراماتىكا جەھەتتىكى تەرەققىيات قانۇنىيىتىنى بىلىش ئۈچۈن ئۇيغۇر تىلىنىڭ تارىخى تەرەققىيات قانۇنىيىتىنى بىلىشكە توغرا كېلىدۇ. لېنىن مۇنداق دەپ كورسەتكەن ئىدى: «ئىجتىمائى پەن مەسىلىسىدە ئەڭ ئىشەنچلىك ئۇسۇل شۇكى، ...... ئاساسى تارىختىكى باغلىنىشنى ئېسىتىن چىقارماسلىق، بەلكى ھەر بىر مەسىلىگە نىسبەتەن مەلۇم ھادىسىنىڭ تارىختا قانداق يۈز بەرگەنلىكى ۋە ئۇنىڭ ئۆز تەرەققىياتىدا قانداق ئاساس باسقۇچلارنى باشتىن كۆچۈرگەنلىكىگە ئاساسلىنىپ كۆزۈتۈش ئېلىپ بېرىش ھەمدە ئۇنىڭ بۇ خىل تەرەققىيات ئەھۋالىغا ئاساسلىنىپ بۇ ھادىسىنىڭ ئىمدى زادى نېمىگە ئايلانغانلىقىنى كۆزۈتۈش لازىم».①

ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىكىلىق تۈزۈلۈشى يەنى ئۇنىڭ ماددى پوستى ھەرگىز ئوزگەرمەيدىغان نەرسە ئەمەس، بەلكى ئۇ تارىختا ناھايىتى كوپ ئوزگىرىشلەرنى بېشىدىن كۆچۈرگەن ئىدى. ئەنە شۇ ئۆزگىرىشلەرنى تەتقىق قىلىش مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگىدۇر.

قەدىمقى ئۇيغۇر تىلى فونېتىكىسىنىڭ ئوزگىرىشىنى بىلىش بىزنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى نۇرغۇن سوزلەرنىڭ ماھىيىتىنى شۇنداقلا ئۇيغۇر تىلى گىراما-

AltunOq

تىكىسى، يېزىش ئۇسۇلى، ئوقۇلۇشى قاتارلىق جەھەتتىكى نۇرغۇن ھادىسىلەرنى چۈشۈنۈۋېلىشىمىزغا ياردەم بېرىدۇ.

بۇ ماقالىدا قەدىمقى ئۇيغۇر تىلى فونېتىكىسى بىلەن ھازىرقى ئۇيغۇر زامان تىلى فونېتىكىسى ئوتتۇرىسىدىكى ئوخشاشلىق ۋە پەرقلەر ھەققىدىكى دەسلەپكى ئىزدىنىش ئوتتۇرىغا قويۇلدى. مېنىڭ قەدىمقى ئۇيغۇرچە يازما يادىكارلىقلاردىكى تۈرلۈك يېزىقلار، دىيالېكتلار ھەققىدە بىلىدىغانلىرىم شۇنچىدەك سېلىشتۇرما فونېتىكىنى ئۆگۈنۈشۈم يېتەرلىك بولمىغانلىقى، پايدىلىنىش ماتېرىياللىرىنىڭ كەمچىللىكى تۈپەيلىدىن بۇ ماقالىدا قەدىمقى ۋە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى فونېتىكىسى توغرىسىدا ئېيتىلغانلارنى پەقەت يۈزەكى بايان دەپ ئېيتىشقىلا بولىدۇ. ئەتراپلىق ۋە تامامەن توغرا بولۇپ كېتىشى ناتايىن. شۇڭا مۇناسىۋەتلىك يولداشلارنىڭ قاراپ چىقىشى ۋە تەنقىت قىلىپ تۈزۈتۈش بېرىشىنى ئۈمىت قىلىمەن.

1. سوزۇق تاۋۇش

قەدىمقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىكا سىستېمىسى بىلەن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىكا سىستېمىسى ئانچە ئوخشۇشۇپ كەتمەيدۇ، قەدىمقى ۋە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇش (ئۆ، ئو، ئۇ، ئۈ)لار ئۆزئارا پەرقلەنمەسىمۇ لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇشلار ئوخشاشمايدۇ. تۈرك يېزىقى، قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقى دەۋرىدە: [ئى Ï (ئې)ئە ئا]؛ ئەرەپ يېزىقى دەۋرىدە: (ئى، Ï ، (ئى) ئە، ئا) ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ؛ئا، ئە، ئې، ئى

بارلىق سوزۇق تاۋۇشلار (8، 9 — ئەسىردىن 15، 16 — ئەسىرگىچە) ئۇلارنىڭ ئوقۇلۇشىنىڭ ئۇزۇن — قىسقىلىقىغا قاراپ سوزۇلما سوزۇق تاۋۇش ۋە قىسقا سوزۇق تاۋۇش دەپ ئىككىگە بولۇنىدۇ. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا بۇ خىلدىكى ئەھۋال مەۋجۇت ئەمەس.

قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا بار بولغان بىر بوغۇملۇق سۆزلەردىكى سوزۇق تاۋۇش (ئا، ئە a، ə) بىلەن كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەرنىڭ ئەڭ ئاخىرقى بوغۇمىدىكى سوزۇق تاۋۇش ئا، ئە(a، ə)نىڭ ئاخىرىغا سۆز قوشۇلغاندا، (ئا، ئە) ئاجىزلاشمايدۇ. ھالبۇكى، ھازىرقى ئۇيغۇر تىلىدا ئاجىزلىشىپ (ئې، ئى،) گە ئۆزگىرىدۇ. بۇ خىل ھادىسە ھازىرقى زامان تۈركى تىللاردا كەمدىن كەم ئۇچرايدۇ.

مەسىلەن:

تىل	مىسال		
قەدىمقى زامان ئۇيغۇر تىلى	كالمادى	باشى	قالمادى
هازىرقى زامان قازاق تىلى	كېلمېدى	باسى	قالمادى
هازىرقى زامان قىرغىز تىلى	كېلمېدى	باشە	قالمادى
هازىرقى زامان ئۆزبېك تىلى	كېلمادى	باشى	قالمادى
هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى	كەلمىدى	بېشى	قالمىدى

هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى بۇ خىل هادىسە هازىرقى زامان تۈركى تىللار بىلەن ئوخشاشلىق هاسىل قىلغان رۇشەن ئالاھىدىكىلەرنىڭ بىرىدۇر.

قەدىمقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى سوزۇق تاۋۇش ï بىلەن i ئوزئارا قارمۇ — قارشى فونىما بولۇپ، ئۇ ئاساسەن تىل تۈۋى تاۋۇشى ق، غ تىڭ ئالدى — كەينىدە كېلىدۇ، ياكى ئارقا سوزۇق تاۋۇش ئا — (a)، o (ئو)، ئۇ (u) بىلەن ئوزئارا بىرىكىدۇ. تەخمىنەن 15، 16 — ئەسىردىن كېيىن ï بىلەن i بىرىكىپ بىر فونىمىنى شەكىللەندۈرگەن. هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا گەرچە بۇ فونىما بولمىسىمۇ لېكىن خېلى بىر قىسىم سوزلەر يەنىلا مۇشۇ ئاهاڭدا ئوقۇلۇپ كەلدى. مەسىلەن:

قىل	做，干
قىش	冬天
قىسقا	短
قىز	女

قەدىمقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى ئو، ئۆ غەيرى باش بوغۇم ئورنىدا كەلمەيدۇ. شۇڭا سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ سىنگارمونىزمىلىشىش قانۇنىنى تۈۋەندىكىچە ئىزاھلاش مۇمكىن:

باش بوغۇم	غەيرى باش بوغۇم
ئا، ئى، ئو، ئۇ	ئا، ئى، ئۇ

شۇنىڭ ئۈچۈن، قەدىمقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى قوش بوغۇملۇق سوزلەردە سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىش ئەھتىماللىقى مۇنداق:

ئا — ئا: ئاداق	脚	ئۇ — ئى: كۈنى	户忌
ئا — ئى: بالىق	城	ئۈ — ئۈ: كۈنتۈز	白天
ئا — ئۇ: ئالتۇن	金	ئى — ئا: ئىراق	远
ئى — ئى: قىلىچ	剑	ئا — ئى: سەمىز	肥
ئى — ئۇ: ئىدۇق	神圣的	ئا — ئۇ: ئادگۇ	好
ئو — ئا: ئوغلان	儿子	ئى — ئا: ئىلگەرۈ	向前
ئو — ئى: توقى	打	ئى — ئۇ: كىگۈر	使进入
ئو — ئۇ: ئولۇر	坐，住	ئى — ئى: كىسى	人
ئۇ — ئا: قۇلقاق	耳朵	ئۆ — ئا: بۆكا	英雄
ئۇ — ئى: بۇلىت	云	ئۆ — ئى: بۆرى	狼
ئۇ — ئۇ: ئۇزۇن	长	ئۆ — ئۇ: كۆڭۈل	心
ئا — ئا: ئەمگەك	痛苦	ئۆ — ئا: كۆزاد	看管

هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئاز ساندىكى قوبۇل قىلىنغان سوزلەر (م: ئاپتۇر — 作者، بالېت — 芭蕾舞، ئېلېكتىر — 电 قاتارلىقلار)دىن باشقا. ئو، ئۆ، ئې لار ئادەتتە غەيرى باش بوغۇمدا كەلمەيدۇ. ئۇنىڭدىن تاشقىرى i

بىلەن i نىڭ بىرىكىپ كېتىشى ۋە ئې نىڭ مەيدانغا كېلىشى ئارقىسىدا قەدىمقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆزلەردە سوزۇق تاۋۇشلار ئۆز ئارا بىرىكىپ كېتىدىغان ئەھۋال قىسمەن هالدا يوقۇلۇپ، سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ بىرىكىشىدە تۆۋەندىكىدەك يېڭىلىقلار كۆپەيگەن:

ئا — ئە: ئادەت	习惯	ئې — ئا: ئېلان	布告
ئو — ئە: بوزەك	受气	ئې — ئۇ: سېكۇنت	秒
ئۇ — ئە: خۇمپەر	混蛋	ئې — ئە: بېكەت	汽车站
ئە — ئا: دەزمال	熨斗	ئې — ئى: بېغىش	手腕
ئە — ئۇ: خەنزۇ	汉族	ئو — ئا: گۆزكار	掘墓人
ئۇ — ئا: گۈلباغ	花园	ئۇ — ئۇ: خۇنۇك	丑的

يۇقۇرىدىكى مىساللاردىن هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ سۆز ئۆزەكلىرى ئارىسىدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئۆزئارا ماسلىشىشى قەدىمقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكىدەك ئۇنداق رەتلىك ئەمەسلىگىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. يەنى قەدىمقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا بىر سۆزنىڭ باش بوغۇمى تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشتىن تەشكىل تاپسا، ئۇ هالدا، ئۇنىڭ كەينىدىكى بوغۇمىمۇ ئوخشاشلا تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشتىن تەشكىل تاپىدۇ. ئەكسىچە بولغاندىمۇ مۇشۇنداق بولىدۇ. شۇڭا ئېيتىمىزكى، هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى تاڭلاي سوزۇق تاۋۇشلىرىنىڭ سىنگارمونىزملىشىشى ئاجىزلىشىپ كەتكەن. بۇ خىل هادىسە سۆز ئۆزەكلىرى كەينىگە ئۇلانغان قوشۇمچىلاردىمۇ ئەكس ئەتكەن، مەسىلەن:

قەدىمقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا	هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا
ئات + ىم — ئاتىم	ئاتىم — ئېتىم
ئارسلان + نىڭ ——→ ئارسلانىنىڭ	ئارسلان + نىڭ ——→ ئارسلانىنىڭ

پەقەت قوشما (كوپلۇك) سان، يۆنىلىش كېلىش، ئورۇن كېلىش، هەركەت نامى قاتارلىق شەكىللەردە تاڭلاي سىنگارمونىزملاشقاندىلا ئاندىن ئۇ تامامەن ئىشقا ئاشىدۇ. مەسىلەن:

ئاراللار	岛	ئىشىكتە	在门上
كىشىلەر	人们	ئېلىمىزدە	在我们国家里
ئاتقا	马	باسماق	压，踩
پايپاقتا	在袜子里	سەتلىمەك	丑化，谩骂

لېكىن، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا تۆۋەندىكىدەك شەكىللەر مەيدانغا كەلدى:

ئىشلار	事情 (كوپلۇك)	يىللار	年 (كوپلۇك)
ئىتلار	狗 (كوپلۇك)	قىزدا	在女孩那里
تىلىدا	在语言里		

يۇقۇرىدا بىز ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ تاۋۇش ماسلىشىش قائىدىسىگە ئۇيغۇن كەلمەيدىغان مىساللاردىن بىر قانچىنى كۆرۈپ ئۆتتۇق. ئۇنىڭ مۇنداق بولۇشىدىكى سەۋەپ شۇكى، بۇ سۆزلەر ئارىسىدىكى سوزۇق تاۋۇشلار قەدىمقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇش ī ئىدى. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا گەرچە ī بىلەن i بىرىكىپ بىر فونېما تۈزگەن بولسىمۇ لېكىن يەنىلا قەدىمقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ تەسىرى بىلەن شۇنداق بولغان.

لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ سىنگارمونىز مىلىشىش قانۇنى مەسىلىگە كەلسەك، بۇ قەدىمقى زامان ئۇيغۇر تىلى بىلەن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئانچە كوپ پەرقلەنمەيدۇ. مەسىلەن:

قەدىمقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا		ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا	
بۇدۇنىم	我的人民	ئويۇنلار	节目
سۆڭۈش دىم	我打了仗	كۆمۈردە	在煤里

قەدىمقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ياكى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا بولسۇن. لەۋنىڭ ماسلىشىشى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىش قانۇنى بولۇش بىلەن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىش قانۇنى بولماسلىق ئوتتۇرىسىدىكى ئارىلىق ھالەتتە تۇرىدۇ. يەنە كېلىپ ھازىرقى زامان قىرغىز تىلى بىلەن لوپنۇر دىيالېكتىلىرىدىكى لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىش قانۇنىدەك ئۇنداق مۇكەممەل ئەمەس.

ھازىرقى زامان قىرغىز تىلىدا		لوپنۇر دىيالېكتى	
كۆل + دۆر	湖	ئۆي — لۆر	房子
جول + دوس	同志	كۆل + دۆ	湖
كۆر + ئۆمۈن	我看	جول + دو	路

پەقەت ئىسىم ياكى پېئىلنىڭ كەينىگە ئىگىلىك شەخس قوشۇمچىسى، ئۆتكەن زامان قوشۇمچىسى ئۇلانغاندا لەۋلىشىشنىڭ ماسلىشىشى ئاندىن تامامەن ئىشقا ئاشىدۇ. مەسىلەن:

كۆڭۈل + ۈم ——→ كۆڭلۈم　　我的心

我看了　　　　كۆر + دۈم — كۆردۈم

قەدىمقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى بەزى سوزلەر تەرەققى قىلىپ هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا كەلگەندە، باش بوغۇمدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ تەسىرى ياكى ئاياق بوغۇمدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ تەسىرى تۈپەيلىدىن تاۋۇش ئوزگىرىش يۈز بەردى. مەسىلەن:

1. ئى — ئۇ

	هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا	قەدىمقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا
云	بۇلۇت	بۇلىت
呕吐物	قۇسۇق	قۇسىغ
腋	قولتۇق	قولتىق

2. ئا — ئې

沟	ئېرىق	ئارىق
厩	ئېغىل	ئاغىل
黄	سېرىق	سارىغ
肝脏	بېغىر	باغىر

3. ئە — ئې

肥	سېمىز	سەمىز
来	كېلىپ	كەلىپ
给	بېرىپ	بەرىپ

4. ئا، ئە — ئو، ئۆ

ئاچۇق	ئوچۇق	清楚的
يارۇق	يورۇق	光
قاغۇن	قوغۇن	甜瓜
تەمۇر	تومۇر	铁
ئەتۈك	ئۆتۈك	靴

قەدىمقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى بەزى سوزلەرنىڭ سوزۇق تاۋۇشلىرى هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئوزگۇرۇش ياسىدى. مەسىلەن:

١. ئۆ — ئە

قەدىمقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا	هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا	
سۆگۈت	سوگەت	树
سۆگۈك	سوڭەك	骨头
ئۆتنۈ	ئۆتنە	借
سۈپۈرگۈ	سۈپۈرگە	扫帚

2. ئۇ — ئا

ئورتۇن — ئورتۇ	ئورتا	中间
ئوردۇ	ئوردا	宫殿
بالدۇ	پالتا	斧
قوشۇغ	قوشاق	民歌

3. ئە — ئې

كەچىك	كېچىك	渡
ئەشگەك	ئېشەك	驴
چەچەك	چېچەك	花

2. ئۈزۈك تاۋۇش

قەدىمقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى ئۈزۈك تاۋۇش فونېمىسى سوزۇق تاۋۇش فونېمىلىرىدىن كوپ مۇرەككەپ. قەدىمدىن تارتىپ هازىرغىچە بولغان ئارىلىقتا مەيدانغا كەلگەن 18 ئۈزۈك تاۋۇش فونېمىسى (ق. ك. غ. گ. ت. د. ب. پ. ل. م. ن. ر. س. ڭ. چ. ش. ز. ي) هەرقايسى دەۋرلەرگە ئورتاق بولغان فونېمىلاردۇر. ۋاقىتنىڭ ئوتۇشى، يېزىقلارنىڭ ئالمىشىشى، باشقا مىللەتلەر بىلەن ئالاقىنىڭ قويۇقلىشىشى، يات تىللارنىڭ سىڭىپ كىرىشىگە ئەگىشىپ هەرقايسى دەۋرلەردىكى ئۈزۈك تاۋۇش فونېمىلىرىدىمۇ بەزى پەرقلەر مەيدانغا كەلگەن. مەسىلەن تۈرك يېزىغى دەۋرىدىكى دىماق تاۋۇشى ny قاراخانىلار سۇلالىسى دەۋرىدە قاتاردىن چۈشۈپ قال—

غان. قەدىمقى تۈرك تىلىدا « 羊 »نى ئىپادىلەيدىغان بۇ سۆز قونىي (kony) دەپ يېزىلماي بەلكى قوي دەپ يېزىلغان.③ قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقى دەۋرىدە قوش لەۋ تاۋۇشلىرىدىن w، h، z دىگەن 3 ئۈزۈك فونېمىسى قوشۇلدى. قاراخانىلار سۇلالىسى دەۋرىدە يوقۇرىدىكى 3 ئۈزۈك تاۋۇشتىن باشقا يەنە 4 ئۈزۈك تاۋۇش فونېمىسى كۆپەيدى: ج. ف (بۇ ئىككى فونېما قارا خانىلار سۇلالىسى دەۋرىدە ناھايىتى ئاز قوللىنىلغان. 15 — ئەسىرگە كەلگەندە ئاندىن كەڭ دائىرىدە ئىشلىتىلىشكە باشلاندى) ھ، چىش ئارىلىقى تاۋۇشى ز 15 — ئەسىردىن كېيىن كالپۇك چىش تاۋۇشى « ۋ » قوش لەۋ تاۋۇشى w نىڭ ئورنىنى ئىگەللىدى. چىش ئارىلىقى تاۋۇشى ز يوقالدى. ئەنە شۇ ۋاقىتتىن باشلاپ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا كەلگەندە ئۇيغۇر تىلىدا ئۈزۈك تاۋۇش فونېمىسى جەمئى 24 گە يەتتى: ق. ك. غ. گ. ت. د. ب. ئى.م. ن. ر. س، ڭ. چ. ش. ر. ي. خ. ۋ. ج. ژ. ف. ھ.

قەدىمقى ۋە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ھەممىسى سۆزنىڭ ھەرقانداق جايلىرىدا (سۆز بېشى ياكى سۆز ئاخىرىدا) كېلىۋەرمەي دەۋرنىڭ ئالمىشىشىغا قاراپ ئۆزگەرگەن. مەسىلەن تۈرك يېزىقى دەۋرىدە، د. گ. غ. ڭ. ني. ر. ز قاتارلىق ئۈزۈك تاۋۇشلار سۆزنىڭ بېشىدا كەلمىگەن بولسا قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقى دەۋرىدە د. ر. ز لار سۆزنىڭ بېشىدا كېلىدىغان بولغان. باشقا ئۈزۈك تاۋۇشلار (ني — ny — دا ئۆزگۈرۈش پەيدا بولغاندىن باشقا) گ. غ. ڭ لاريەنىلار سۆزنىڭ بېشىدا كەلمىگەن. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا « ڭ »دىن باشقا ئۈزۈك تاۋۇشلار سۆزنىڭ بېشىدا كېلىۋاتىدۇ. ئۇنىڭدىن قالسا، تۈرك يېزىقى دەۋرىدە ب. د لار سۆزنىڭ ئاخىرىدا كەلسە بولاتتى، مەسىلەن: سۇب (水) ئۆد (时间). قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقى ۋە قاراخانىلار سۇلالىسى دەۋرىدە د يەنىلار سۆزنىڭ ئاخىرىدا كېلەۋەردى. [مەسىلەن: ئاند (誓言)، ئۆد (牛)] «ب» سۆزنىڭ ئاخىرىدا كەلمەي، ئۇنىڭ ئورنىدا w (ۋ) كېلىدىغان بولدى. مەسىلەن: سۇپ — سۇۋ، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا كەلگەندە ب، د دىگەن ئىككى فونېما سۆزنىڭ ئاخىرىدا كەلمەيدىغان بولدى. ئەگەر يات تىلدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەرب، د بىلەن ئاخىرلاشسا، پ. ت بىلەن ئورۇن ئالماشتۇرۇلىدىغان بولدى. مەسىلەن: كىتاب — كىتاپ، كولوب — كۇلۇپ، ئاند — ئانت، ۋە باشقىلار.

قەدىمقى ۋە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا ئىككى ئۈزۈك تاۋۇش سۆزنىڭ بېشىدا كەلمەي سۆزنىڭ ئاخىرىدا كېلىشى تامامەن ئوخشۇشۇپ كېتىدۇ.

قەدىمقى زامان ئۇيغۇر تىلى تەرەققى قىلىپ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا كەلگەندە، بەزى ئۈزۈك تاۋۇشلار ئۆزگۈرۈش ياسدي. مەسىلەن:

1. قەدىمقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى بەزى سۆزلەرنىڭ سوزۇق تاۋۇش ئارىلىغىدا كېلىدىغان ھەممە بوغۇم ئاخىرىدا كېلىدىغان ھ قاراخانىلار سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە «ز» (Ž) گە، 15 — ئەسىردىن كېيىن «ي»گە ئۆزگەردى.

تۈرك يېزىقى دەۋرى	قاراخانىلار سۇلالىسى دەۋرى	15-ئەسىردىن كېيىن	
ئاداغ	ئازاق	ئاياق	脚
ئادۇغ — ئادىغ	ئازىغ	ئېيىق	熊
بەدۈك	بەزۈك	بۈيۈك	大
بەدرەم	بەزرەم	بەيرەم-بايرام	节日
قود —	قوز —	ق-وي	放
قەد —	كەز —	كەي	穿

يۇقۇرىدا كۆرسىتىلگەن بىرىنچى سۆز «ئاداغ» قاراخانىلار سۇلالىسى دەۋرىدە «ئاياق»قا ئۆزگەرگەن بولسىمۇ لېكىن شۇنىڭ بىلەن بىرلا ۋاقىتتا «ئازاق» دىگەن سۆزمۇ ئىشلىتىلگەن. («تۈركى تىللار دىۋانى» ئۇيغۇرچە نەشرى 14 — بەتكە قارالسۇن).

2. قەدىمقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى بەزى سۆزلەردە سوزۇق تاۋۇش ئارىلىغىدا كېلىدىغان ھەممە بوغۇم ئارىلىغىدا كېلىدىغان ب قاراخانىلار سۇلالىسى دەۋرىدە «ۋ»گە ئۆزگەرگەن. 15-ئەسىردىن كېيىن بولسا «ي»گە ئۆزگەردى ياكى چۈشۈپ قالدى. مەسىلەن:

تۈرك يېزىقى دەۋرىدە	قاراخانىلار سۇلالىسى دەۋرىدە	15-ئەسىردىن كېيىن	
ئەب	ئەۋ	ئۆي	房子
سۇب	سۇۋ	سۇ	水

«سۇب» دىگەن سۆزدىكى ب ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا چۈشۈپ قېلىپ «ي»گە ئۆزگەرمىسىمۇ لېكىن ئۇنىڭ كەينىگە ئىگىلىك شەخس قوشۇمچىلىرى ئۇلانغاندا «ي» قوشۇلىدۇ. مەسىلەن: سۇ + ي + ى - سۈيى. باشقا ھازىرقى زامان تۈركى تىللاردا قەدىمقى تىلدىكى ب ياكى ۋ يەنىلا ساقلىنىپ قالدى. مەسىلەن:

قازاق تىلىدا	ئۆزبېك تىلىدا
سۇۋ	سۇب

3. قەدىمقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا سۆز ۋە سۆز قوشۇمچىلىرىنىڭ كەينىدە كېلىدىغان غ ۋە گ هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا (ئۇلۇغ بەگ .... دېگەن سۆزلەردىن باشقا) ئادەتتە «ق» ۋە «ك»گە ئالماشتى. مەسىلەن:

قەدىمقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا	هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا	
ئاغرىغ	ئاغرىق	病
ئانداغ	ئالداق	这样的
ئۇرۇغ	ئۇرۇق	种子
ئوتلۇغ	ئوتلۇق	有草的
تىرىگ	تىرىك	活的
سۈزۈگ	سۈزۈك	清彻的
تۈرلۈگ	تۈرلۈك	各种的
كۈچلۈگ	كۈچلۈك	有力的

4. س — چ

ساچ	چاچ	头发
ساچ	چاچ	"洒，撒种"

5. ت — چ

تۈش	چۈش	梦，午
تۈش	چۈش	落
تىش	چىش	牙

6. ڭ — ن

ئوتۇڭ	ئوتۇن	柴火
ئىنگەك	ئىنەك	奶牛
ئەڭدۈز	ئەندىز	(بىر خىل چۆپ ئۆسۈملۈكى)

7. قەدىمقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى بۇيرۇق پېئىل قوشۇمچىلىرى غۇر-، غۇر-، گۇر-، كۇر-،قار-، كەر-، ئىدى، هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا بولسا «ر» ھەرپى «ز»گە ئۆزگەرگەن: غۇز-، قۇز-، گۈز-، كۈز-، قاز-، كەز-...

مەسىلەن:

تۇرغۇر —	تۇرغۇز —	使站起来

AltunOq

كىگۈر —	كىرگۈز —	使进入
ئۇلغۇر —	ئولتۇرغۇز —	使坐下
تۈشكۈر —	چۈشكۈز —	使落下
قۇتقار —	قۇتقاز —، قۇتقۇز —	使救

هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا بۇ خىل قەدىمقى تىل شەكىللىرى يەنىلا نا‐هايىتى ئاز ساندا ساقلىنىپ كەلمەكتە.

ئۈرگۈر —	ئۈلگۈر	赶上
ئەسكىر —	ئەسكىر	变旧

ئۇنىڭدىن تاشقىرى، يەنە « سېمىز (肥)» دىگەن سۆزنى ئالساق، ئۇنى پىل‐غا تۇرلەندۇرگەندە «ز» ھەرپى «ر»گە ئۆزگ‐ۈرۈدۇ:

سېمىرمەك — سېمۇرمەك = سېمىزلىمەك 肥满, 肥大 (ب‐ۇرھان شەھىدى: «ئۇيغۇرچە — خەنسۇچە - رۇسچە لوغەت» 386 — بەتكە قارالسۇن.)

8. ق — خ

قەدىمقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا	هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا	
ياقشى	ياخشى	好
قوشنى	خوشنا	邻居
قان	خان	可汗
ئۇقتۇر	ئۇختۇر	使知道、通知

9. ت — د

تەڭىز	دېڭىز	海
تى —	دە —	说

10. ب — م

بەن	مەن	我
بەڭگۈ	مەڭگۈ	永久的
بىڭ	مىڭ	千
بۇڭ	مۇڭ	忧愁
بىن —	مىن —	骑

قەدىمقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىشى هازىرقى زا‐مان ئۇيغۇر تىلىدىكىدەك رەتلىك ئەمەس، قەدىمقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى ئورۇن كېلىش

«ـ تا/ته، «دا/ته» «ده/ته» نىلا ھىسالغا ئالساق، ـتا/تهئادهتتهل، ن، ر بىلەن ئاخىرـ لاشقان ئىسىملارنىڭ كەينىگە ئۇلىنىدۇ، ـ دا/ده سۈزۈق تاۋۇش ياكى ئۈزۈك تاـ ۋۇش (ل، ن، ردىن باشقا)لار بىلەن ئاخىرلاشقان ئىـسىملارنىڭ كەينىگە ئۇلىنىدۇ، ھالبۇكى، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى ـتا/ته جـاراڭسىز ئۈزۈك تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان ئىسىملارنىڭ كەينىگە، ـ دا/ده سۈزۈق تاۋۇش ياكى جاراڭلىق ئۈزۈك تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان ئىسىملارنىڭ كەيـنىگە ئۇلىنىدۇ. يەنە، قەدىمـقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى ت ياكى د بىلەن باشلانغان قوشۇمچىلار (ئۆتكەن زامان قوشۇمچىـسى ـدىم/تىم .... بۇيرۇق پىل قوشۇمچىسى ـ دۇر/تۇر)نىڭ ئـۇلىـنىشى ئورۇن كېلىش قوشۇمچىسى ـدا/ته نىڭ ئۇلىنىشى بىلەن ئوخشاش. قەدىمقى زامان ئۇيغۇر تىلـىدىكى بۇ ھادىسـەنىڭ يـۈز بېرىـشى ئېھتىـمال تـۈرك ئېلـىپبەسىدىكـى M(lt)، (nt) نىڭ تەسىر كـورسۇتۇشـىدىن بولۇشى مـۇمكىن. بۇ خىل ھاـ دىسە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا يەنىلا ساقلىنىپ كەلمەكتە. مەسىلەن: كەلتۇر، ئولتۇر، ئالته ......

3. تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى

1. سۈزۈق تاۋۇشنىڭ چۈشۈپ قېلىشى

قەدىمقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى بەزى قوش بوغۇملۇق سوزلەردە، ئەگەر ئىكـكىنچى بوغۇمىدىكى سۈزۈق تاۋۇش ئۇ، ئۆ. بۇنىڭ كەينىدىكى ئۈزۈك تاۋۇش يەنـىلا ل، ن، ر، ز بولسا، ئۇ ھالدا، ئۇنىڭ كەينىگە سۈزۈق تاۋۇش بىلەن باشلانغان ئىـگىلىك شەخس قوشۇمچىلىرى ئۇلانـغان سۈزۈق تاۋۇش ئى، ئۇ، ئۇ چۈشۈپ قالىدۇ، مەسلەن:

他的儿子 ئوغۇل + ى، ـــ ئوغلى

在那时候 ئوغۇر + ى + نتا ـــ ئوغرىنتا

我们的位置 ئورۇن + ىمىز ـــ ئورنىمىز

我们的心 كوڭۇل + ىمىز ـــ كوڭلىمىز

他的嘴 ئاغىز + ى ئاغزى

我的妹妹 سىڭىل + ىم ـــ سىڭلىم

他的咽喉 بوغۇز + ى ـــ بوغزى

بۇ خىل تاۋۇش چۈشۈپ قىلىش ھادىسى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا يەنە—لا ساقلىنىپ قالغان.

2. ئۈزۈك تاۋۇشنىڭ چۈشۈپ قىلىشى: قەدىمقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا بەزى سۆزلەردىكى ئۈزۈك تاۋۇشلار چۈشۈپ قالىدىغان ھادىسە بار، بۇلار تۆۋەندىكى بىر قانچە ھاللاردا كۆرۈلىدۇ:

(1) غ، گ نىڭ چۈشۈپ قىلىشى بىر قەدەر بۇرۇنراق بولۇپ، تەخمىنەن 11—، 12— ئەسىرلەرگە توغرا كېلىدۇ.

تۈرك يېزىقى دەۋرىدە	قاراخانىلار سۇلالىسى دەۋرىدە	
ئەشگەك	ئەشەك	驴
قاغار	قار	雪
تاغام	تام	墙
تامغاق	تاماق	咽喉

(2) شەرت رايى «—سار/—سەر» دىكى «ر» نىڭ چۈشۈپ قىلىشى. 11— ئەسىردىن 13— ئەسىرگىچە بولغان ئارىلىقتا «—سا/—سە» دېگەن بۇ شەكىل مەيدانغا كەلگەن ۋە «—سار/سەر» بىلەن بىرلا ۋاخىتتا مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان. مەسىلەن: «ئالتۇن يارۇق»، «شۆەنجۇاڭ (سامتسۇ ئاچارى) نىڭ تەرجىمە ھالى»، ئىدىقۇت قاغانىنىڭ تۆھپە يادنامىسى». «مائىترى سىمىت» دا يەنىلا «—سار/سەر» شەكلى قولۇنۇلغان. «تۈركى تىللار دىۋانى»، «قۇتادغۇ بىلىگ»، «ئەتەبەتۇلھايىق» دا «—سا/—سە» شەكلى قوللۇنۇلۇشقا باشلىغان، يوقۇرىدىكى يازما يادىكارلىقلاردا «—سا/سە» شەكلىنىڭ ئىشلىتىلىش ئەھۋالىدىن قارىغاندا، بۇنىڭ جەنۇبى شىنجاڭدا بالدۇرراق، شىمالى شىنجاڭدا كېيىنرەك قوللونۇلغانلىقى مەلۇم. 15— ئەسىرگە كەلگەندە «—سار/سەر» شەكلى قوللۇنۇلمايدىغان بولغان.

(3) ئۈزۈك تاۋۇش ئالدىكى ياكى سۆز ئاخىردىكى «ر» نىڭ چۈشۈپ قېلىشى

قەدىمقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا		ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا
ئوردەك	鸭	ئودەك
ئورغاق	镰刀	ئوغاق
قارغا	乌鸦	قاغا
تەرس	难	تەس
با(ر)	有	بار

(4) ئۈزۈك تاۋۇش «ت» نىڭ ئالدىدىكى «ل» نىڭ چۈشۈپ قىلىشى (بۇ پەقەت ئېغىز تىلىدا چەكلىنىدۇ.)

قەدىمقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا		ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا
كەلتۈر	拿米	كەتۈر
ئولتۇر	坐	ئوتۇر
ئۆلتۈر	杀	ئۆتۈر

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىغىز تىلىدا، «ل» بىلەن ئاخىرلاشقان پېئىل ئۇزەكلىرىنىڭ كەينىگە سۈپەت پېئىل قوشۇمچىلىرى «– غان – گەن» ئۇلانغاندا، ئۇزۇك تاۋۇش «ل» چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

كەل + گەن	كەگەن	来的
قال + غان	قاغان	乘下的

بۇ خىل چۈشۈپ قىلىش ھادىسىسىنىڭ يۈز بېرىشى ئەھتىمال يوقۇرىدىكى ھادىسە بىلەن باغلىنىشلىق بولۇشى مۇمكىن.

4. تاۋۇشلارنىڭ كۆپۈيىشى

قەدىمقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى يازما يادىكارلىقلاردىن بەزى سۆزلەرنىڭ ئارىلىغىدا بىرلا ئۇزۇك تاۋۇش بارلىقىنى، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا كەلگەندە ئەنە شۇنىڭغا ئوخشاش بىر ئۇزۇك تاۋۇش كۆپەيگەنلىكىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. مەسىلەن:

قەدىمقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا		ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا
ئىسىگ	热	ئىسسىق
ئىكى–ئەكى	二	ئىككى
ئۇشاق	细小的	ئۇششاق
سەكىز	八	سەككىز
توقۇز	九	توققۇز
يىتى–يەتى	七	يەتتە
پىشىغ	熟	پىششىق

بەزى تاۋۇشلا كۆپۈيۈش ھادىسىلىرى 11- ئەسىردە باشلانغان، بەزى تاۋۇش كۆپۈيۈش ھادىسىسى 15 – ئەسىرگە كەلگەندە ئاندىن باشلانغان ھەمدە ھەر ئىككىلا شەكىل بىرلا ۋاقىتتا مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان. مەسىلەن:

ئىكى – ئىككى؛ سەكىز – سەككىز ئوتتۇز

(JanosEckmann: «چاغاتاي تىلى قوللانمىسى» 105–بەتكە قارالسۇن.)

قەدىمقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا بەزى سۆزلەر سوزۇق تاۋۇش بىلەن باشلانغان، تەرەققى قىلىپ كېيىنكى ۋاقىتلارغا كەلگەندە سۆزنىڭ بېشىدا بىر ئۈزۈك تاۋۇش كۆپەيدى. مەسىلەن:

(1) «ي» قوشۇلغان سۆزلەر

ئەم	يەم	药
ئىغلا	يىغلا	哭
ئىر	يەر	北方
Ir	Yir	
ئىراق	يىراق	远
Irak	Yirak	
ئىر	يىر	歌
ئىنچكە	يىنچكە	细
ئىغاچ	يىغاچ	树
Iqaq	Yiqaq	

قەدىمقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا «ر» بىلەن باشلىنىدىغان سۆز بولمىغاچقا «ر» بىلەن باشلىنىدىغانلىقى قوبۇل قىلىنغان سۆزلەرگە سوزۇق تاۋۇش «ئا»، «ئە» قوشۇلغان. مەسىلەن:

ئەردەن	珍宝	(سانسكرت يېزىقىدا: راتنا)
ئەرۋاد	星	(سانسكرت يېزىقىدا: رۋاتى)
ئارشى	仙人	(سانسكرت يېزىقىدا: رىشى)

(5) «ھ» قوشۇلغان سۆزلەر.

ئالا	ھار	累
ئۇپۇپ	ھۇپۇپ	戴胜鸟，咘咘咘
ئارى	ھەرە	蜂

ئۇنىڭدىن باشقا، 8– ئەسىردىن 14– ئەسىرگىچە بولغان ئارىلىقتىكى يازما يادىكارلىقلاردىن شۇ نەرسە بىلىنىدىكى، 3–شەخس ئىگىلىك قوشۇمچىسى «s i /-si» «-i/-i» بىلەن كەلگەن ئىسىملارنىڭ كەينىگە كېلىش قوشۇمچىسى ئۇلانغاندا ئىگىلىك قوشۇمچىسى بىلەن كېلىش قوشۇمچىسىنىڭ ئارىلىقىغا كۆپۈنچە تاۋۇشى «ن» قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

在曲曼山里	كۆكمەن ئىچىنىدە
到其同盟处	ئىسىنىگە
在这霞光中	ئۇشبۇ يارۇقنىڭ ئاراسىندا
给哪个	قايۇسىنىڭا

چاغاتاي تىلى دەۋرىدە «-ن-» بىلەن كەلگەن ياكى «-ن-» بىلەن كەلمىگەن شەكىللەر بىرلاۋاقىتتا مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان، تەخمىنەن 15- ئەسىردىن كېيىن تاۋۇش «ن» ئاندىن يوقالغان. لېكىن بۇ خىل ھادىسەنىڭ قالدۇغى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ بەزى دىئالېكتىلىرىدا يەنىلا ساقلىنىپ كەلمەكتە. مەسىلەن: ئالدىنىدا......

5. ئورۇن ئالماشتۇرۇش

قەدىمقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى يازما يادىكارلىقلاردىن بەزى سوز ئارىلىغىدىكى ئۇزۇك تاۋۇش فونېمىلىرىدا ئورۇن ئالماشتۇرۇش ھادىسىلىرى بولۇدىغانلىقىنى بايقىۋېلىش مۇمكىن. مەسىلەن:

ياغمۇر	يامغۇر	雨
چاغمۇر	چامغۇر	蔓菁
ئاغدۇق	ئاھغۇق	稳匿的

تەرەققى قىلىپ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا كەلگەندە بەزى سوز ئارىلىغىدىكى سوزۇق تاۋۇش فونېمىلىرىدىمۇ ئورۇن ئالمىشىش ھادىسىلىرى يۈز بەردى. مەسىلەن:

ئاغۇ	ئوغا	毒物
ئەچكۈ	ئۆچكە	山羊

بەزى دىئالېكتىلاردا يەنە سوز ئارىلىغىدىكى ئۇزۇك تاۋۇش فونېمىلىرى ئۆز-ئارا ئورۇن ئىگىشىدىغان ھادىسىمۇ بار. مەسىلەن:

ئۇيغۇر	ئورغۇي

6. بوغۇم تۈزۈلۈشى.

قەدىمقى ۋە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ بوغۇم تۈزۈلۈشى (قوبۇل قىلىنغان سوزلەردىن باشقىلار) بىر-بىرىگە ئوخشاشتۇر. بۇنىڭدا تۆۋەندىكىدەك 6 خىل بوغۇم تۈزۈلۈش تىپى بار. بۇنىڭدىن ئالدىنقى ئىككى خىلى ئوچۇق بوغۇم، كېيىنكى تۆت خىلى يېپىق بوغۇمدۇر. مەسىلەن:

قەدىمقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا

سوزۇق تاۋۇش	ئى (I)	树
ئۇزۇك تاۋۇش + ئۇزۇك تاۋۇش	كۆ	消息
سوزۇق تاۋۇش + ئۇزۇك تاۋۇش	ئىل	国家人民
سوزۇق تاۋۇش + ئۇزۇك + ئۇزۇك تاۋۇش	ئانت	誓言
ئۇزۇك + سوزۇق + ئۇزۇك تاۋۇش	كۆز	眼睛
ئۇزۇك + سوزۇق + ئۇزۇك + ئۇزۇك تاۋۇش	بارس	虎

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا

سوزۇق تاۋۇش	ئۇ	他（她、它）
ئۇزۇك + سوزۇق (تاۋۇش)	يا	弓
سوزۇق + ئۇزۇك (تاۋۇش)	ئۈچ	三
سوزۇق + ئۇزۇك + ئۇزۇك (تاۋۇش)	ئالد	前面
ئۇزۇك + سوزۇق + ئۇزۇك (تاۋۇش)	بىل	知道
ئۇزۇك + سوزۇق + ئۇزۇك + ئۇزۇك (تاۋۇش)	تورت	四

7. ئۇرغۇ

قەدىمقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا سوز ئۇرغۇسىنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكىدەك، سوزنىڭ ئەڭ ئاخىرقى بوغۇمى ئۈستىگە چۈشىدىغان ــ چۈشمەيدىغانلىقى توغرىسىدا ئالىملارنىڭ قارشى ئوخشاش ئەمەس. بەزىلەر قەدىمقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ سوز ئۇرغۇسى سوزنىڭ ئاخىرقى بوغۇمغا چۈشىدۇ، دەپ قارىسا، يەنە بەزىلەر قەدىمقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ سوز ئۇرغۇسى سوزنىڭ بىرىنچى بوغۇمىغا چۈشىدۇ دەپ ھىساپلايدۇ. قىسقىسى بۇ ھەققىدىكى پارالاق ھەر خىل بولۇپ، بىر پىكىرگە كېلىنمىگىنى يوق. مېنىڭچە بىرىنچى خىل پىكىر بىر قەدەر ئورۇنلۇق. چۈنكى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دەل قەدىمقى زامان ئۇيغۇر تىلى ئاساسىدا راۋاجلانغان. شۇنىڭ بىلەن بىللە، تۈركىي تىللار تۈركۈمىدىكى ھازىرقى زامان تىللارغا ئاساسلىنىپ ئېيتقاندا، سوزنىڭ ئۇرغۇسى، ئومۇمەن، سوزنىڭ ئەڭ ئاخىرقى بوغۇمى ئۈستىگە چۈشىدۇ، بۇنىڭدىن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ قەدىمقى زامان ئۇيغۇر تىلى سوز ئۇرغۇسىنىڭ ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

× × × ×

قەدىمقى ۋە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى فونېتىكىسىنى تەتقىق قىلغاندىن كېيىن شۇنىداق دەپ ئېيتالايمىزكى،

هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىكا سىستېمىسى قەدىمقى زامان ئۇيغۇر تىلى فونېتىكا سىستېمىسىنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك تارىخى تەرەققىياتىنىڭ نەتىجىسىدۇر. گەرچە بۇ تىلنىڭ فونېتىكا سىستېمىسىدا نۇرغۇن ئۆزگۈرۈشلەر بولغان بولسىمۇ لېكىن فونېتىكا سىستېمىسىنىڭ ئاساسى تاكى هازىرغىچە يەنىلا ساقلىنىپ كەلمەكتە. يوقۇرىدا تىلغا ئېلىنغان قەدىمقى ۋە هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىكا پەرقى توغرىسىدىكى تەتقىقات ئەھۋالى بۇ نوقتىنى ئىسپاتلاپ بېرەلەيدۇ.

فونېتىكا سىستېمىسىدا يۈز بەرگەن بۇ ئۆزگۈرۈشلەر فونېتىكا سىستېمىسىنىڭ تارىخى تەرەققىيات جەريانىدا بارغانسېرى مۇكەممەللىشىۋاتقانلىقىنىڭ نەتىجىسىدۇر.

شۇنىمۇ تەكىتلەپ كورسۇتۇش لازىمكى، بو ئۆزگۈرۈشلەر پەيدىن - پەي، ئۇزاق دەۋرلەر مابەينىدە يۈز بەرگەن، بەزى كونا شەكىللەرنىڭ قالدۇقلىرى تا بوگۈنگىچە ساقلىنىپ كەلمەكتە.

قەدىمقى ۋە هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىكا جەھەتتىكى پەرقىنى تەتقىق قىلىش، بىزنى بەزى فونېتىكىلىق هادىسىلارنىڭ كېلىش مەنبەئى ھەققىدە تېخىمۇ چوڭقۇر ئىزدىنىش، بۇ فونېتىكا شەكىللىرىنى، بولۇپمۇ هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىكا قائىدىلىرى ئارقىلىق چۈشەندۈرگىلى بولمايدىغان شەكىللەرنى تېخىمۇ چوڭقۇر بىلىۋېلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىدۇ.

ناھايىتى كوپلىگەن تارىخى تاۋۇش ئۆزگۈرۈش هادىسىلىرى ئارقىلىق فونېتىكا جەھەتتە يۈز بەرگەن ئۆزگۈرۈشلەرنىڭ سەۋەبىنى تېپىپ چىقالايمىز. مەسىلەن، قەدىمقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا، قوش بوغۇملۇق سوزنىڭ ئىككىنچى سوزۇق تاۋۇشى ئورغۇلۇق ئوقۇلىدىغان تار سوزۇق تاۋۇش "ı" ئىدى، ئېنە شۇ تاۋۇشنىڭ تەسىرى ئاستىدا ئۇنىڭ ئالدىدىكى كەڭ سوزۇق تاۋۇش "ئا" ياكى "ئە" (ئۇلار ئىككىسى ئۇزۇك تاۋۇش تەۋرىنىپ پىدىن ئايرىۋېتىلمىسىلا: ئاغرىغ) هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا "ئې"غا ئۆزگەردى: سارىغ ~ سېرىق. بۇ بىر ئەھتىماللىق ـــ قانۇنىيەتلىك ئۆزگۈرۈشتۇر. بۇ خىل قانۇنىيەتلىك تاۋۇش ئۆزگۈرۈش هادىسىلىرى هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى بىر خىل فونېتىكىلىق قانۇنىيەت بولۇپ قالدى. لېكىن يەنە بەزى بىر تارىخى تاۋۇش ئۆزگۈرۈش هادىسىلىرىگە كەلسەك، فونېتىكا جەھەتتىن بىز ئۇنىڭ ئۆزگۈرۈش سەۋەبلىرىنى تاپالمىدۇق. مەسىلەن: قەدىمقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا غ/گ بىلەن ئاخىرلاشقان سوز ياكى سوز ياسىغۇچى قوشۇمچىلار هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا كەلگەندە كوپ قىسىملىرى جاراڭسىزلىشىپ "ق/ك"گە ئۆزگۈرۈپ كەتتى. مەسىلەن: سارىغ ~ سېرىق، ئاغرىغ ~ ئاغرىق، كىچىگ ~ كىچىك، سۆزۆگ ~ سۆزۆك

قاتارلىقلار. بۇ خىل تاۋۇش ئۆزگىرىش ھادىسىلىرىنىڭ فونېتىكا جەھەتتىكى ئۆزگىرىش سەۋەبلىرىنى تېپىش قىيىن بولسىمۇ لېكىن ۋاقىت، رايون، شارائىت جەھەتلەردىن ئۆتكەندىكى ئالاھىدە سەۋەبلەرنى تېپىپ چىقىشقا بولىدۇ. مەسىلەن قەدىمدىن تار- تىپ ھازىرقى زامانغىچە بولغان بۇ تارىخى دەۋردە، ئىلى، تۇرپان رايونلىرىدىكى ئۇيغۇر تىلىدا غ/گ بىلەن ئاخىرلاشقان سۆز ياكى ياسىغۇچى قوشۇمچىلار بىردەك جاراڭسىزلىشىپ «ق/ك» گە ئۆزگىرىپ كەتكەن:

ئىلىدا	تۇرپاندا	قەشقەردە	
قانداق	قانداق	قانداغ	怎么样
ئۇلاق	ئۇلاق	ئۇلاغ	耕畜
ئۇرۇق	ئۇرۇق	ئۇرۇغ	种子
كىچىك	كىچىك	كىچىك	小
كېرەكلىك	كېرەكلىك	كېرەكلىك	需要的

شۇنىڭ ئۈچۈن، بىز شۇنداق يەكۈن چىقىرالايمىزكى، قەدىمقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغىچە بولغان تارىخى تاۋۇش ئۆزگىرىشىدە جا- راڭلىق تاۋۇشلارنىڭ جاراڭسىزلىنىشىغا قاراپ يۈزلىنىش ئەھۋالى ماۋجۇت.

ئۇمۇمەن قىلغاندا، فونېتىكىنىڭ تارىخى ئۆزگىرىشى ئايرىمچە ئەمەس، بەلكى بىر پۈتۈن بولىدۇ؛ قالايمىقان ۋە تەرتىپسىز ئەمەس، بەلكى قانۇنىيەتلىك بولىدۇ.

ئىزاھلار:

(1) لېنىن: «ماركس، ئېنگېلس ۋە ماركسىزىم ھەققىدە»، سوۋېت ئىتتىپاقى چەتئەل يېزىقىدىكى كىتابلار نەشرىياتى ئىدارىسى. 1949 — يىل نەشرى. 407 — 408 — بەتلەرگە قارالسۇن.

(2) ئې (e) فونېمىسى مەسىلىسى توغرىسىدا تاكى ھازىرغا قەدەر تېخى ئىشەن- چىلىگرەك ماتېرىيال چېلىقتۇرمىدىم. بەزى ئالىملار «ä» فونېمىسىنى «e» گە ترانس- سىپرىكسىيەلەشتۇرۇپ يازغان، بەزى ئالىملار ä بىلەن e نى ئۆز - ئارا ئالماشتۇرۇپ يازغان. س. ئې. مالوۋ ئۆزىنىڭ سۆزلۈكلەر جەدۋىلىگە e تاۋۇشىنى كىرگۈزگەن. مەسىلەن «ec‹ku›» (p.94) بىراق ئەسلى نۇسخىنىڭ 7 - قۇرىدا «ئى (1)» دەپ ئېلىنغان. مالوۋ ئۆزى ئۇنى ترانسىپرىكسىيەلەشتۇرۇپ äc (εs) قىلىپ يازغان. (p.27). شۇنىڭ بىر ۋاقىتتا، مەيلى تۈرك يېزىقى ياكى قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقى ئالفاۋىت جەدۋىلىدە

بولسۇن، ئومۇمەن e تاۋۇشىنى بىلدۈرىدىغان ھەرىپ كۆرۈلمەيدۇ. مېنىڭچە سوزۇق تاۋۇش e نىڭ پەيدا بولۇشى كام دىگەندە 15 — ئەسىردىن كېيىن بولغان ئىش. ئۇ «اي» دىن پەيدا بولغان. (ي. ئىكمان «چاغاتاي تىلى قوللانمىسى» 37-بەت)

(3) mq — مۇيۇنچۇر يادنامىسى. رەقەم قۇر سانىنى كۆرسىتىدۇ. mk — «تۈركى تىللار دىۋانى» ئۇيغۇرچە نەشرى 1 — توم. رەقەم بەت سانىنى كۆرسىتىدۇ.

پايدىلانغان كىتاپلار:

(1) «قەدىمقى تۈرلۈك يازما يادىكارلىقلىرىدىن تاللانما... مەركىزى مىللەتلەر ئىنىستىتوتى ئاز سانلىق مىللەتلەر ئەدەبىياتى فاكولتېتى تەرىپىدىن تۈزۈلگەن.

(2) ئا. م. شىرداك، «شىنجاڭنىڭ 10 — 13 — ئەسىرگە تەئەللۇق تۈركچە يازما يادىكارلىقلار گىرامماتىكىسى»

4. مەھمۇت قەشقىرى: «تۈركى تىللار دىۋانى» ئۇيغۇرچە نەشرى. 1- توم.

5. س. ئې. مالوۋ: «قەدىمقى تۈركى يازما يادىكارلىقلار»

6. «قەدىمقى تۈرك تىلى لوغىتى»

7. ي. ئىكمان: «چاغاتاي تىلى قوللانمىسى»

8. گاۋمىڭكەي، شى ئەنشى: «تىلشۇناسلىق ھەققىدە ئومۇمى چۈشەنچە»

9. ماشوپلىپاك «تىلشۇناسلىق ھەققىدە ئومۇمى چۈشەنچە»

10. تىنشۇ: «تۈرك تىل تەتقىقاتىغا كىرىش سوز» خەنسۇچە.

11. گېلىڭشىمىن، ئۇيغۇر ئەدەبى تىلىنىڭ تەرەققىياتى توغرىسىدا»

ۋەتەن سۆيۈش - زوزۇڭتاڭنىڭ ئىدىيە يادروسى

لېنىن: ۋەتەنپەرۋەرلىك، «ئىنقىلاب يىللار جەريانىدا مۇستەھكەملىنىپ كەلگەن، ئۆز ۋەتىنىگە بولغان بىر خىل چوڭقۇر ھېسسىياتتۇر.» («لېنىن ئەسەرلىرى» 28- توم. خەنزۇچە نەشرى، 168- بەت) دەپ كۆرسەتتى. زوزۇڭتاڭنىڭ پۈتۈن ھاياتىدىكى سۆز ۋە ھەرىكەتلىرى ئەشۇنداق چوڭقۇر ھېسسىياتنى نامايان قىلىدۇ.

زوزۇڭتاڭ 3- ئەجدادىغىچە شىيۇسەي بولۇپ ئۆتكەن ئائىلىدە تۇغۇلغان. ئۇ كۇڭزى- دىچىلارنىڭ تەرىقەت كىتاپلىرىنى تويغىچە ئوقۇغان، شۇڭا «قەلەمدار بولۇش ئەلەمدار بولۇشتىن ئەۋزەل»، دىگەن ئېتىقادتا كۈچلۈك بېرىلگەن بولغاچقا، ئالدىن - كېيىن 3 قېتىم پايتەختكە بېرىپ ئىمتىھانغا قاتنىشىپ كېجۈي بولۇشقا ئۇرۇنغان بولسىمۇ ئۆتەلمەي، نىيىتىدىن ۋاز كەچكەن. ئەمما، چۈشكۈنلىشىپ كەتمىگەن. ئۇ ھېسسىياتىنى ئىپادىلەپ مۇنداق يازىدۇ:

يوق قولۇمدا يېرىم مو يەر، كۆڭلۈمدە بار چەكسىز ئاسمان.
ئوقۇپ چىقتىم تۈمەن كىتاپ مەلۇم بولدى قەدىم ئىنسان.
(«زوزۇڭتاڭ تۆرەمىنىڭ تەزكىرىسى» 1- توم. 11- بەت)

بۇ مىسرالاردىن ئۇنىڭ چۈشەنچىسىنىڭ ئايدىڭ، ئىنتىلىشچان ئىكەنلىكىنى كۆرگىلى بولىدۇ. ئۇ ئاكا - ئۇكا خېچاڭلىڭ، خېشىڭلىڭلارنىڭ تەربىيىسى ۋە تەسىرى بىلەن 17 يېشىدىن باشلاپلا يەر ناملىرى، جۇغراپىيىگە ئائىت ئىلىم ۋە لەشكىرى ئىلىمگە ئائىت - كىلاسسىك پەنلەر بىلەن تونۇشۇپ، تەتقىق قىلىشنى باشلىغان. ئۇ «تارىخى خاتىرىلەرنى ئوقۇش ۋە خاتىرىلەر»، «ھەر قايسى خانلىقلاردىكى كەسەللىكلەر ھەققىدىكى كىتاپ»، «توققۇمچىلىق توغرىسىدىكى ئىزمۇس تەزكىرە»، «غەربى دىيار جۇغراپىيىسى» قاتارلىق كىتاپلار بىلەن تونۇشۇپ چىققان. «كىتاپلار جۇغلانمىسى» ئىچىدىكى كاڭشى خان ماتېرىياللىرى ۋە چيەنلۇڭ خان ئوردىسى ئىچىدىكى مەھكىمىسىنىڭ ھۆججەتلىرى ھەمدە «دۆلەت ئوردىسى» قانۇنلىرىغا ئائىت ماتېرىياللارنى ئوقۇپ چىققان. ئۇنىڭ ۋەتەنىنىڭ چېگرىلىرى، تاغ - دەريالىرى ۋە مۇھىم قورۇللار، لەشكىرى قورغانلار قاتارلىقلار-

نىڭ ھەممىسىنى بەش قولدەك بىلىشى تۈپەيلىدىن چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئۆز ۋاقىتتىكى ۋە تارىختىكى مۇھىم خەرىتىلەرنى ئىخلاس بىلەن سىزىپ، ئىشلەپ چىققان. ئۇنىڭدىن باشقا تارىختىكى ھەنزۇ لەشكىرى ۋەقەلەرنى تەپسىلىي، ماددىلارغا بولۇپ رەتلەپ چىققان. ئۇنىڭ تاغ - ئېدىرلاردىكى خەتەرلىك قورۇل - ئېغىزلار، قاتناش تۈگۈنلىرى قاتارلىقلارنى باپ، پاراگىراپلارغا ئايرىپ يېزىپ رەتلەپ چىققان كىتاۋىلا نەچچە ئون چوڭ توم كىتاپ بولۇپ، بۇنىڭ ئۆز ۋاقتىدا مول ئىلمىي قىممىتى بار ئىدى. مانا بۇلار ئۇنىڭ ۋەتەننى قىزغىن سۆيۈشتەك چوڭقۇر ھېسسىياتىنى تولۇق ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ.

ئەمەلىيەتتە، بۇخىل يوكسەك ئىدىيەۋى ھېسسىيات خېلى بالدۇرلا، يەنى ئۇ بىرىنچى قېتىم پايتەختكە بېرىپ ئىمتىھاندىن ئۆتەلمىگەن چاغدىلا مەلۇم بولغان ئىدى. ئۇ شۇچاغدىلا بىر شېئىر يېزىپ مۇنداق دىگەن:

يىلمۇ - يىللار غەربى قاسناقتا يۈرەر لەشكەر ھېرىپ،
مۇددىئاسى دولىتىمگە شان قوچۇش، غەرپنى ئېچىش.
مىڭ تۈمەن توگە قاتار بولۇپ ئۇ ياققا ئاش توشار،
بەك قېيىن مىڭ يىل بويى ياتقان باياۋاندا مېڭىش.
قۇرۇلسا ئۇلكە ئازىياتتى ئۇنىدىكى ئاۋارىلىق،
بوز ئېچىلسا ھېچ زودۇر بولماس ئىدى ئاقچا چېچىش.
لەشكەرى سەردار بىلىپ يەتسە ئىدى بۇ ئىشلىنى،
ئوتتۇرا تۈزلەڭ ئۇچۇن ھاجەت ئەمەس ئالۋاڭ سېلىش.

يۇقارقى مىسرالار ئىمتىھاندىن ئۆتەلمىگەن بولسىمۇ كۆڭلىگە پۈككەن ئارمىنىنىڭ كوپ ئىكەنلىگىنى ۋە ۋەتەن سويۈش ھېسسىياتىنى كورسىتىپ بېرىدۇ. بۇ شۇنداقلا ئۇنىڭ كېيىنكى ۋاقىتلاردا شىنجاڭنى قەتئى قايتۇرۇۋېلىش ئۇچۇنمۇ ئىدىيەۋى ئاساس بولۇپ ھېساپلىنىدۇ.

1840- يىل ئەپيون ئۇرۇشى پارتلىدى. زوزۇڭتاڭ بۇچاغدا ئەنخۇا تاغلىق يېزىسىدا تۇرۇۋاتقان بولسىمۇ، ئۇرۇش ۋەزىيىتىنىڭ تەرەققىياتىغا يېقىندىن كوڭۇل بولۇپ تۇرغان. ئۇ چەتئەللەرگە ئائىت يېزىلغان قەدىمى ۋە شۇ ۋاقىتتىكى ماتېرىياللارنى قېتىرقىنىپ تەتقىق قىلىپ، ئۇرۇش قىلىش، مۇداپىئەلىنىش مەسىلىلىرىنى مۇھاكىمە قىلغان. ئۇ ئەنگىلىيىگە قارشى تۇرۇپ ۋەتەننى قۇتقۇزۇشنى تەشەببۇس قىلاتتى ۋە ئالدىنقى سەپتە قارشىلىق كورسىتىۋاتقان لىن زېشۈي قاتارلىقلار بىلەن ئوخشاش نەپەس ئالاتتى. كېيىن، چىشەن خائىنلىق قىلىپ دولەتكە نومۇس كەلتۈرگەندە ئۇ ئىنتايىن قاتتىق غەزەپلەنگەن. ئۇ بۇ مۇناسىۋەت بىلەن:

رۆۋلار بىلەن بولغان ھېساپ قىلىنمىدى،
چىلبۆرىلەر كەلدى يەنە ئەدەپ يىمەي.
(«زوزۇڭتاڭ تورەمنىڭ تولۇق ئەسەرلىرى» 1- توم، 4- بەت.)

دەپ يېزىپ كۆچلۈك ھەسرىتىنى بىلدۈردى. ئۇ ئازاپلانغان بولسىمۇ قولىدا تىغ يوق- لىقىنى، دۆلەتنى قوغداي دېسە ئىشكى يوقلىقىنى ھېس غەزىۋى تېشىپ مۇنداق شېئىر يېزىپ غەيرەت - جاسارىتىنى ئىپادىلىدى:

موللا - تالىپ بولغاندا قاراپ تۇرماي چارە يوق،
قانداق قىلىپ ئەل - يۇرتنى ئامان - ئېسەن قىلغۇلۇق؟
(«زوزۇڭتاڭ شېئىرلىرى» 4- بەت)

1842- يىلى، ۋېيۈەن ئەنگلىيەنىڭ تاجاۋۇزىغا قارشى ھېسسىياتى بىلەن غەزەپلىنىپ «مۇقەددەس جەڭنامە» دېگەن كىتاپنى يازدى. كېيىن لىن زېشۈي مەسئۇ- لىقىدا «تۆت تەرەپ قەۋملەر تەزكىرىسى» دېگەن كىتاپ تەرجىمە قىلىنىپ پۈتكەندىن كېيىن كېڭەيتىلىپ «دېڭىز ئەتراپىدىكى دۆلەتلەرنىڭ جۇغراپىيىلىك تەزكىرىسى» دېگەن 100 جىلدلىق كىتاپ قىلىپ ئىشلەندى. زوزۇڭتاڭ بۇ كىتاپلارنى ئوقۇغاندىن كېيىن ۋەتەنپەرۋەرلىك قىزغىنلىقى تېخىمۇ ئۇرغۇپ تاشقان. 1865- يىلى ئۇ باش مە- ھكىمىگە يازغان خېتىدە: «جۇڭگو ئۆزىنى كۈچەيتىش سىياسىتى يۈرگۈزىشى لازىم. با- شقۇرۇش ئىشلىرىنى ئىسلاھ قىلىپ، ئەسكەرلەرنى ۋاقتىدا مەشىق قىلدۇرۇپلا قالماي، پاراخوتلارنى ياساش كېرەك. شۇنداق قىلغاندىلا ياتلارغا تاقابىل تۇرغىلى بولىدۇ.» دەپ يازغان. («جۇڭگونىڭ يېقىنقى زامان تارىخىدىكى سانائەت تارىخى ماتېرىياللىرى» 1- بۆلۈم، 1- قىسىم 267- بەت) كېيىنچە ئۇ، فۇجۇ كېمىسازلىق مەمۇرى ئىدارىسى قۇرۇش توغرىسىدىكى مەخسىدىنى شەرھلىگەندە: «غەرپتىكى ھەرقايسى دۆلەتلەر پاراخو- تتىكى زەمبىرەكلىرىگە تايىنىپ دېڭىزدا زومىگەرلىك قىلىۋاتىدۇ. ئۇلارنىڭ بىساتىدا بار نەرسىلىرى بىزدە يوق. شۇڭا، بىزمۇ ئۇلاردىن ئۈستۈنرەك تۇرىدىغان تېخنىكا بىلەن ئۇلارنى توسۇشىمىز كېرەك.» («زوزۇڭتاڭ لىن ۋېي ئىشلىرىنىڭ ۋارىسى» دە كەلتۈ- رۈلگەن نەقىل. «ئۆگىنىش» نىڭ 1982- يىل 6- ئۆكتەبىر سانى) دەپ يازغان. بۇن- داق باشقىلارنىڭ تۇتقان يولى بىلەن باشقىلارنىڭ ئۆزىنى باپلاش روھى، شۇ چاغدىكى تارىخ ئېقىمىغا ئۇيغۇن بولغان ۋەتەنپەرۋەرلىكتۇر.

19- ئەسىرنىڭ 60- يىللىرىدا، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قوقان خانلىقى رۇسىيە، ئە- نگلىيە جاھانگىرلىكى بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ شىنجاڭغا تاجاۋۇز قىلىپ كىردى ھەمدە ياقۇپبەگنى قوللاپ ئەكسىيەتچى ھاكىمىيەت تۇرۇپ، شىنجاڭنى بۆلۈۋېلىش خام خىيا- لىدا بولدى. بۇ ۋاقىتتا شەنشى گەنسۇ ئۆلكىلىرىنىڭ باش نازارەتچىسى ۋەزىپىسىنى

ئۆتكەن ئەۋاتقان زوزۇڭتاڭ شىنجاڭنى قايتۇرۇۋېلىش كېرەكمۇ ياكى كارى بولماسلىق كېرەكمۇ دېگەن مەسىلىدە، شىنجاڭنى قايتۇرۇۋېلىشنى نەشەببۇس قىلدى. 1875- يىلى ئۇ ئالاھىدە ئەۋەتىلگەن ۋەزىر مەنسىۋى بىلەن شىنجاڭنىڭ ھەربىي ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا تەيىنلەندي. قورۇلدىن چىقىش ئالدىدىلا ئۇ ئۆزىنىڭ قەلبىنى مۇنداق ئىزھار قىلغان: «پەقىر ۋەزىر بولساممۇ، ئەسلىمىدىن پىرمۇللا - تالىپ ...... پۇ مەرتىۋە كەمىنىلىرىگە بەك يۇقۇرى ئىنئام ...... ئۆزۈمدىن بۇيان تىنچ - خاتىرجەم ئوتتۇشنى چۈشۈمدىمۇ خىيال قىلىپ ئارزۇ يۇمغا يەتەلمىدىم. ئەندى چېگرىدىن چىقىپ توھپە كۆرسىتەلمىدىغان ئىمكانىيەت بەرگەن شەپقەتلىرىگە جاۋاپ بېرىشىم بەسى مۇشكۇل. كەمىنە ۋەزىرلىرى، يېشىم 65 دىن ئاشتى، ئەندىلىكتە مۇشەققەتلىك سەپەرنىڭ رىيازىتىگە بەرداشلىق بېرەلمەسمەنمىكىن، دەپ ئەنسىرەيمەن. شۇنداقتىمۇ، چېگرىدىكى جاپا - مۇشەققەت ۋە قاقاسلىقلاردا ئىشلەشنى، كام ئېقىل بولساممۇ، قىلماي بولمايدۇ دەپ ئويلاپ، مېنى كۈتۈپ تۇرغان مىڭلىغان قىيىن ئىشلارغا ئۆزەمنى ئاتىدىم ...... ئىلى ھازىر رۇسىيىلىكلەرنىڭ ئىگەللىۋېلىشىدا تۇرۇپتۇ. قەشقەردىكى ھەرقايسى شەھەرلەرنى ئەنجانلىقلار ئىگەللىۋالدى. ئىش مۇشۇ يەرگە يەتكەندە سوئال سوراپ قويىمىساق كېلىپ چىقىدىغان ئاقىۋەتتىن كۆڭۈلسىزلىكلەر تۇغۇلغۇسى. بۇ ئىشلا مېنى نەچچە يۈز چاقىرىم يول ئۈستىدە تەشۋىشلەندۈردۇ، ئۇيقۇمنى قاچۇردۇ. شۇڭا كۆڭلۈمدىكىنى مەلۇم قىلماي تۇرالمىدىم». («گۇاڭشۈي ئوردىسى. سەپەر خاتىرىلىرى» ئومۇمى بەتلەرنىڭ 200 ۋارىقى) ئۇ يەنە مۇنداق دېگەن: «بۇ جايلارنى قايتۇرۇۋېلىش، ئونىڭ چاقىرىم كېلىدىغان رۇڭلارنىڭ كونا ماكانىدا تەرتىپنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش، ھەممە مىللەت پۇقرالىرىغا ئامانلىق بېرىش دېمەكتۇر. ئۇلارنىڭ ئۆرپى - ئادىتى، دىنى ئۆز بۇيىچە بولسۇن. ئۇ يەرنىڭ باشقۇرۇلىشنى ئوڭشاش، مالىيە كۆچىدىكى ئۆزۈمدىن بۇيانقى يېتىشىسزلىكنى ھەل قىلىش لازىم. ئىچكى بالايى - ئاپەتنى تىنجىتىش، پۇقرالارنى ئەمگەك قىلىشقا ئۈيۈشتۇرۇش شىنجاڭنى ئاچقۇچلار ئۆچۈن تولىمۇ قىيىن ئىش. كەمىنە ۋەزىر كام ئېقىل، ئىختىدارسىز، ئۆزىنىڭ ئۈستىگە ياشىنىپ كۈچتىن قالدىم. ئىرادەمنىڭ ۋە ئارزۇ يۈمىنىڭ كەيىنگە كىرىپ ئۆزەمنىڭ كۈچىنى چوڭ ساناپ بۇ ئىشقا ھودە قىلىپ قالدىم. مۇبادا، ئويلىسام، بۇ ئىش ۋۇجۇتقا چىقماي قالسا، جاۋاپكارلىققا ئۆزگىلەر تارتىلىپ قالمىغاي.» («زوزۇڭتاڭ تورەمىنىڭ تولۇق ئەسەلىرى» 15 - توم) زوزۇڭتاڭ ئەنە شۇنداق قايناق ۋەتەنپەرۋەرلىك روھىنىڭ تۈرتكىلىگىدە ھېرىپ - چارچاپ مۇشەققەت چېكىشتىن قورقماي، چېدىر - بارگاھلارنى توشۇپ، قوشۇن باشلاپ چىقىپ شىددەت بىلەن جەڭ قىلىپ ياقوپبەگنىڭ ئەكسىيەتچى ھاكىمىيىتىنى بىراقلا سۈپۈرۈپ تاشلىدى. شۇنىڭ بىلەن رۇسىيە، ئەنگلىيىنىڭ شىنجاڭنى ئىلىمىزدىن پار-

چىلاپ، ئايرىۋېتىش سۈيىقەستىنى بىت-چىت قىلدى.

جۇڭگو-فىرانسىيە ئۇرۇشى پارتلىغاندا، زوزۇڭتاڭ قاتارلىقلار ئەرزناما سۇنۇپ ۋەتەن ساتقۇچ تەسلىمچى لى خۇڭجاڭنى ئەيىپلىگەن ئىدى. ئۇ بۇچاغدا 70 ياشقا كىرىپ قالغان بولسىمۇ، ئىلتىماس قىلىپ يۇننەنگە ئەسكەر باشلاپ بېرىشنى تەلەپ قىلدى. ماۋىدا بولغان ئۇرۇشتىن كېيىن، ئۇ فۇجيەننىڭ ھەربىي ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا تەيىنلىنىپ، فوجيەنگە لەشكەر باشلاپ باردى ۋە دۆلەتكە سادىق بولۇپ يالغۇز ئۆزى ۋەزىپە ئۆتەش قىيىنچىلىقىدىن قورقمىدى. ئۇ لى خۇڭجاڭ تەرەپدارلىرىدىن بولغان دېڭىز بويىدىكى باج ئېلىش ئامبىلىجىن دىگچىيەننىڭ فىرانسىيە بىلەن شەرتنامە ئىمزالاپ ئۇرۇش توختىتىش كېلىشىمى تۈزگەنلىكىنى بىلگەندىن كېيىن، ئورىدىغا نامە يوللاپ قارشى تۇرىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. ئۇزۇن ئۆتمەي، فىرانسىيىگە قارشى ئۇرۇشنىڭ ئالدىنقى سېپىدە، ئۇ كېسەل بولۇپ ئۆلدى. سەكراتتىكى چېغىدا ئۇ ئۆزىنىڭ ئىرادىسىنىڭ ئەمەلگە ئاشمىغانلىقىغا چوڭقۇر ئېچىنىپ: «بۇ قېتىمقى ئىشتا بىر نوۋەت ئۇرۇش قىلىش ياكى يارىشىش، جۇڭگونىڭ كۈچلۈك ياكى ئاجىزلىقىنى كۆرسىتىدىغان چوڭ ئاچقۇچ ئىدى. كەمىنە ۋەزىر لەشكەر تارتىپ جەنۇپقا كەلگەن بولسامۇ، تېخى ئەدەپ بىرەلىگىدەك جەڭ قىلىپ دۆلىتىمىزنىڭ ھەيۋىسىنى ئۇستۇرەلمىدىم، ئۆتكەن پۈتۈن ئۆمرۈمگە ئەپسۇسلىنىمەن، كۆزۈممۇ يۇمۇلماي كېتىدىغان بولدى.» («چىڭ سۇلالىسى تارىخىغا ئائىت ئارگىنالار»، 12034-بەت) دېگەن. بۇ ھەيۋەتلىك ۋەسىيەت «ئەپلىشىپ يارىشىشنى سۆزلەيدىغان ئېغىز يۇمۇلسۇن» دەيدىغان ۋەتەنپەرۋەرلىكنىڭ زوزۇڭتاڭ ئىدىيىسىنىڭ يادروسى ئىكەنلىكىنى تولۇق چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

(جوشۇيشۈن)

زوزۇڭتاڭغا باھا بېرىشتە مىتودولوگىيە نۇقتىسىدىن سۆزلەش لازىم

زوزۇڭتاڭ جۇڭگو يېقىنقى زامان تارىخىدىكى ئاتاغلىق شەخس. ئۇنىڭغا بېرىلگەن باھا تارىختىن بۇيان بىردەك ئەمەس. بۇ ماقالا تارىخى مىتودولوگىيە نۇقتىسىدىن قاراپ بۇ مەسىلە توغرىسىدا سۆزلەپ ئۆتمەكچى.

1840-يىلدىكى ئەپيۇن ئۇرۇشىدىن كېيىن، جۇڭگودا بۇرژۇئازىيە تۇغۇلۇشتىن ئىلگىرىكىچە بولغا ئارىلىقتا، جۇڭگونىڭ قالاقلىقتىن، بوزەك بولۇشتىن، ئاجىزلىق ۋە نامراتلىقتىن قۇتۇلۇشى ئۈچۈن بىرلا چىقىش يولى بار ئىدى. ئۇ بولسىمۇ چەتئەل كاپىتالىستىك جاھانگىر دۆلەتلەرنىڭ تاجاۋۇزىغا قەتئىي قارشىلىق كۆرسىتىش، شۇنداقلا، يەنە غەرپتىن ئۆگىنىپ ئۆزىنىڭ تەرەققىيات يولىدا مېڭىش. شۇنداق بولغانلىقى

AltunOq

ئۇچۇن، مۇشۇ دەۋردىكى تارىخى شەخسلەر ۋەتەننى سويۇش يـاكى ۋەتەن سېتىش،
غەرىپتىن ئۈگىنىپ، ئۆز قىياپىتىنى ئىسلاھ قىلىش ياكى بـۇرۇققىغا ئېسىلىۋېلىپ. فىـ
ئودالىزىم قالدۇق ئىسكىلىتلىرىغا ئولگىدەك يېپىشۋېلىشتىن ئىبارەت مـۇشـۇ ئىككى
خىل ئوبكىتىپ ئولچەمنىڭ سىنىغىنى قـوبۇل قىلىشى كېرەك ئىدى. زوزۇڭتاڭ دەل
مۇشۇ دەۋردە ياشىدى. بىز يۇزلىگەن، مىڭلىغان قېتىم ئۆزگىرىپ تـۇرغـان، شىددەت
بىلەن پىقىراپ تۇرغان مۇشۇ تارىخ قايىنىمىدا زوزۇڭتاڭنىڭ قانداق ئويۇنلارنى قويـ
غانلىقىغا قاراپ باقايلى.

تۆگچىز، گۋاڭشۈي يىللىرىدا ،جۇڭگو ئېغىر مىللى بوھرانغا دۇچ كـەلگەن ئىدى.
شەرقى جەنۇبى دېڭىز ياقىلىرىدا، ئەنگىلىيە، فىرانسىيە قاتارلىق دۆلەتلەر تـوپچى
پاراخوتلىرىنى ئىشقا سېلىپ، جۇڭگونىڭ دەرۋازىلىرىنى توپقا تۇتۇش ئارقىلىق ئاـ
چقاندىن كېيىن، ياپونىيەمۇ ئەسكەر ئەۋەتىپ تەيۋەنگە تاجاۋۇز قىلدى. غەربى شىـ
مال چېگرىسىدا، چاررۇسىيە 1871ـــ يىلى ئـۇشتۇمتۇت ئەسكەر چىقىرىپ ئىلىنى تاـــ
جاۋۇز ئارقىلىق بېسۋالدى. ئەنگىلىيەمۇ پـۈتۈن كۆچى بىلەن جەنۇبى شىنجاڭنى تاـ
جاۋۇز قىلىش ئارقىلىق بېسۋالغان ياقوپبەگ ھـاكىمىيىتىنى قوللىدى. غـەربى شىمال
چېگرىسى ئېغىر خەۋپ ئىچىدە قىلىپ، ئـەنگىلىيە رۇسىيەلەرنىڭ بىزنىڭ شىنجاڭنىڭ
چوڭ بىر پارچە زېمىنىنى يۇتۇپ كېتىش ۋەزىيىتى شەكىللىنىپ قالدى. مانا شۇنداق
خەتەرلىك ۋاختىدا زوزۇڭتاڭ «چېگرىدىكى مـۇشەققەتلىك ۋەزىپىنى ئۈستىگە ئېلىپ،»
لى خۇڭجاڭ قـاتارلىق كىشىلەرنىڭ شىنجاڭدىن ۋازكېچىشنى تـەشەببۇس قىلغىنىـەك
جۆيلۈشلىرىنى چۇرۇپ تاشلاپ، لەشكەر باشلاپ غەرپكە سەپەر قىلىپ ئىككى يىلغا يەـ
تمىگە ۋاخىت ئىچىدە ئىلى رايونىدىن باشقا شىنجاڭنىڭ پۈتۈن زېمىنىنى قايتۇرۇۋالـ
دى. ئۇنىڭغا ئۇلاپلا، ئۇ پۇختا، ئاكتىپ ئۇرۇش تەييارلىقى كـۆرۈپ زىڭ جىزېنىڭ
دىپلو ماتىيە كۆرىشىگە ياردەم بەردى. ئەگەر سوھبەت بۇزۇلىدىغانلا ئىش بولسا، ئىلىـ
نى قورال كۈچى بىلەن قايتۇرۇۋالماققا تەييارتۇرۇپ، ھەقىقى ۋەتەن سويۇش قىزغىنـ
لىقىنى ئىپادىلىدى. مۇبادا زوزۇڭتاڭ كـۆكرەك كېرىپ چىقىپ چەتئەل تاجاۋۇزچىلىرى
بىلەن جان تىكىپ كۆرەش قىلمىغان بولسا، ۋەتىنىمىزنىڭ ئەشۇ بىر بولەك يـاخشى
زېمىنى بىزگە يات بولغان زېمىنگە ئايلىنىپ قـالغان، چاررۇسيە بالدۇرلا يـۈيمىن
قورۇلىنىڭ ئالدىغا كېلىپ ئاچكوزلۇك بىلەن شالىنى ئېقىتىپ قاراپ تـۇرغان بولار
ئىدى. جاھانگىرلارنىڭ جۇڭگوغا تاجاۋۇز قىلىشتىكى مـەخسىدى، جۇڭگونى ئۆزلىرىنىڭ
مۇستەملىكىسىگە ئايلاندۇرۇۋېلىشتىن، جۇڭگونىڭ تارىخىنى ئارقىغا قايتۇرۇۋېتىشتىن ئىـ
بارەت. زوزۇڭتاڭنىڭ، ۋەتەن زېمىنلىرىنىڭ پـۈتۈنلىكىنى ۋە بىرلىكىنى قـوغدىشى،
«قورقۇتۇشقا قارىتامدىرلىماي، ھىيلىگەرلىك بىلەن ئالدىشىغا بوزەك بولماي تۇرىشى»،

جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقى ۋە مۇستەقىللىقى ئۈچۈن ئۇچمەس تۆھپە كۆرسەتكەنلىك بولىدۇ. بۇ ئوبېكتىپ جەھەتتە تارىخنى ئىلگىرىلىتىشتە چوڭ رول ئوينايدۇ

شۇنىمۇ كۆرۈش كېرەككى، يېقىنقى زامان دەۋرىدىكى جۇڭگودا، ۋەتەنپەرۋەرلىكنىڭ مەزمۇنى بۇرۇنقىغا نىسبەتەن خېلى زور دەرىجىدە ئوخشاشماسلىققا ئىگە. يېقىنقى زاماندىكى جۇڭگو، چەتئەل كاپىتالىزمىنىڭ تاجاۋۇزچىلىقىغا ئۇچرىغانلىقتىن، زېمىن پۈتۈنلىكى ۋە بىرلىكىنى قوغداشلا كۇپايە قىلمايتتى. چەتئەلنىڭ بوزەك ئېتىشىگە ئېگىزىدىن قارشىلىق كۆرسىتىش بىلەن پاسسىپ ۋە خورلىنىش ۋەزىيىتىنى تۈپتىن بۇراش ئۈچۈن غەربتىن ئۆگىنىشكە، يېڭىلاش، تەرەققىي قىلدۇرۇش يولىغا مېڭىشقا توغرا كېلەتتى. 19- ئەسىرنىڭ 60- يىللىرىدا نوقۇل دىنخانلار ئۇرۇشى قىلىش ۋاختى ئۆتۈپ كەتكەن، مىللىي بۇرژۇئازىيە تېخى باش كۆتەرمىگەن بولغاچقا، غەربتىن ئۆگىنىش، يېڭىلاش، تەرەققىي قىلىش يولىدا مېڭىشتىن ئىبارەت ئېغىر مەسئۇلىيەت «چەتئەلپەرەس» لەرنىڭ زىممىسىگە چۈشكەن ئىدى. بۇنداق چەتئەللىكلەر بىلەن ئارىلىشىدىغان كىشىلەرنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشى، جۇڭگودىكى پومېشچىكلار سىنىپىنى 1- قېتىم پارچىلاپ تاشلىدى. شۇنداق قىلىپ، جۇڭگونىڭ يېقىنقى زامان سىياسى، ئىقتىسادىي ئىسلاھاتىنى ئېلىپ بېرىشتا ئۇلار ھەممىدىن ئىلگىرى باشلامچىلىق قىلدى. زوزۇڭتاڭ دەل ئەشۇنداق ھەممىدىن ئاۋال چەتئەللىكلەر بىلەن بىرلىشىپ ئىش ئېلىپ بېرىش ھەركىتىنى تەشەببۇس قىلغۇچىلارنىڭ مۇھىم ۋەكىللىرىدىن بىرسى ئىدى. ئۇ دۆلەتنىڭ ئاجىز، قالاق ھالەتتە قېلىشىغا تەن بەرمىگەن، چەتئەل تاجاۋۇزچىلىرىنىڭ ئىلغار قوراللاردىن پايدىلىنىپ كۆز ئالدىدا خالىغانچە زوراۋانلىق قىلىۋاتقىنىغا رازى بولۇشنى خالىمىغان. شۇنىڭ ئۈچۈن، جۇڭگو غەربكە يەتمەيدۇ، غەربتىن ئۆگىنىشكە بولىدۇ» («ئارخىپلاردىكى يازما» 107- جىلد 35- بەت) دەپ قارىغان. ئۇ، لىن زېشۈي، ۋېي يۈەنلەرنىڭ «ياتلارنىڭ قوشۇنىدىكى ئارتۇقچىلىقلاردىن پايدىلىنىپ ياتلارنى چەكلەش» ئىدىيىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ ئۇنى ئەمەلىيەتتە ئىزچىلاشتۇرغان، يەنى فوجۇدا كېمىسازلىق مەمۇرى ئىدارىسى، گەنسۇدا ياساپ ئىشلەش ئىدارىسى، لەنجۇدا توقۇمىچىلىق ئىدارىسى قاتارلىق ھەربىي ۋە خەلق لازىمەتلىك بويۇملىرى كارخانىلىرىنى قۇرغان. لى خۇڭجاڭ قاتارلىقلارنىڭ ھىمايىسىدىكى چەتئەل بىلەن شېرىك ئىش ئېلىپ بارغۇچى تۈركۈملەرنىڭ بارلىق چارە- تەدبىر بىلەن مىللىي سانائەتنىڭ تەرەققىياتىنى چەتكە قېقىش ۋە چەكلىشىگە ئوخشىمايدىغىنى شۇكى، زوزۇڭتاڭ سودا ئىشلىرىنى دۆلەت باشقۇرسا، دولەت نازارەت قىلسا بولىدۇ، لېكىن ۋاقىتلىق شۇنداق باشقۇرۇش، ئۇزۇن داۋاملاشتۇرماسلىق كېرەك، دەپ قارىغان، ھۆكۈمەت تەرەپ «ئادەم ئەۋەتىپ

زاۋۇتلارنى ئىدارە قىلالىشى كېرەك» («رەتلەنگەن يازمىلار» 63-توم، 55-بەت) دەپ ئوتتۇرىغا قويغان. زوزۇكتاك گەنسۇدا چەتئەل بىلەن شېرىكلىشىپ كارخانا باشقۇرۇۋاتقاندا ھېمىشە «سىناق» تەرىقىسىدە ئىشلەشنى تەكىتلىگەن. «ئەگەر ئۈنۈمى كۆرۈلسە، كېڭەيتىشنى كېڭىشىپ بېقىش» («ئارخىپلاردىكى يازما» 23-توم، 24-بەت) كېرەك دەپ ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇنىڭ دىمەكچى بولغىنى، ھۆكۈمەت باشقۇرۇپ سىناق قىلىپ بېقىش، ئۆلگە كۆرسىتىش ئارقىلىق سودىگەرلەرنىڭ باشقۇرۇشىغا يول ئېچىش بىلەن يېقىنقى زامان پەن تېخنىكىسىنى كېڭەيتىپ ئۈنۈم ھاسىل قىلىش رولىنى جارى قىلدۇرۇشتىن ئىبارەت. شۇنىڭ بىلەن بىر چاغدا، زوزۇكتاك غەرپنىڭ يېقىنقى زامان سانائىتىنى باشقۇرۇش ئۇسۇلىنى قوغداش ۋە ئىلگىرى سۈرۈش تەدبىرلىرىمۇ ئىنتايىن قىزىققان. ئۇ: «ئاڭلىشىمچە، فرانسىيىدە سودىگەرلەر ئىگىلىك باشقۇرىدىكەن، دولەت باج ئالىدىكەن. ئىشلەپچىقىرىش ئەھۋالىنى دولەت ئەنگە ئېلىپ تۇرىدىكەن. ئەگەر دۆلەت باشتىلا مەبلەغ سالسا، سودىدىن پايدا چىقمىسىمۇ مەيلى، پايدا چىقمايدىغان بولسا ئەڭ ئاۋال زىيان تارتىدىغىنى دولەت بولىدۇ. سودىدا، ئىش باشقۇرغۇچىلەر ئىگىلىك باشقۇرۇپ، دۆلەت چارە ئىزدىگەندىن كۆرە، ئۆزى باشقۇرۇپ ئۆزى چارە ئىزدىگىنى ئەۋزەل. ئۆزى چارە تاپقاندا، دولەت چارە تېپىپ بەرگەندىن ئۈنۈملۈكرەك بولىدۇ.» («ئارخىپلاردىكى يازما» 19-توم، 7-بەت) دىگەن. بۇ شۇنداق دىگەنلىككى، غەرپ دۆلەتلىرىنىڭ كۈچلۈك بولۇشىدىكى سەۋەپ، ئۇلارنىڭ قوللانغان ئۇسۇلى «سودىگەرلەر ئىگىلىك باشقۇرۇپ، دۆلەت باج ئالغان» لىقتىن ئىبارەت، جۇڭگو غەرپتىن كۈچلۈك بولۇش يولىنى ئۆگىنىش ئۈچۈن «ئۆزى چارە تېپىش» يولىدا مېڭىش لازىم. ھالبۇكى بۇ يول كاپىتالىزىمغا ئېلىپ بارىدۇ. زوزۇكتاكنىڭ چەتئەل بىلەن شېرىكلىشىپ ئىش ئېلىپ بېرىشتىكى يېتەكچى ئىدىيىسى ۋە ئۇ ئاچقان شىرىكچىلىك كارخانىلارنىڭ ئىشلىرى، شۇ چاغدىكى جۇڭگونىڭ تارىخى تەرەققىياتىدىكى ئوبىكتىپ ۋەزىيەتكە ئۇيغۇن ئىدى. ھەمدە بۇ ئوبىكتىپ ۋەزىيەتمۇ ئىلغار، تۈرتكىلىك رول ئوينىغان ئىدى.

تارىخى ماتېرىيالىزىم شۇنداق قارايدۇكى، تارىخنىڭ تەرەققىياتىدا قايسى خىل رول ئوينىشى بىر كىشىنىڭ تۆھپە-گۇناھى، ھەق-ناھەقلىغىنى ئۆلچەشتىكى ئەڭ توپ كەمچەن. ئەگەر بىز ئەستايىدىللىق بىلەن مۇشۇ كەمچەن ئارقىلىق تارىخى شەخسلەرگە باھا بېرىدىغان بولساق، تۆۋەندىكىدەك خۇلاسە چىقارمىغىمىز قىيىنغا توختىمايدۇ: زوزۇكتاك جۇڭگو يېقىنقى زامان تارىخىدا جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇپ ۋەتەننى سۆيىدىغان، ئىسلاھات ئېلىپ بېرىپ قىياپەتنى يېڭىلايدىغان جاسارەتكە بايى بىر پەرسە-پەردىلىك دىرامىمىغا رىژىسسۇرلۇق قىلدى. ئۇ، لىن زېشۈي بىلەن بىر سەپتە تۇرالى-

شى تامامەن مۇمكىن بولغان ئاتاغلىق ۋەتەنپەرۋەر. ئەلۋەتتە، زوزۇڭتاڭنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىكىمۇ ئېغىر سىنىپى چەكلىمىلىككە ئىگە ئىدى. ئۇ ۋەتەننى سۆيىدۇ، چىڭ سۇلالىسىنىمۇ سۆيىدۇ; ئۇ ۋەتەننىڭ تەقدىرىگە كۆڭۈل بولىدۇ، چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئۇزۇن مەۋجۇت بولىشى ۋە ئەمىنلىكىنىمۇ ئارزۇ قىلىدۇ. شۇڭلاشقا، چەت دۈشمەنلەر تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەندە، پۈتۈن كۈچى بىلەن قارشىلىق قىلدى. دىخانلار قوزغىلاڭ كۆتەرگەندە بولسا، غالجىرلارچە باستۇردى. ماركسىزىم بىزدىن تارىخى ۋەقەلەر ۋە تارىخى شەخسلەرگە باھا بەرگەندە، ئۇلارنى ئۆز ۋاقتىدىكى تارىخى شارائىت ئىچىگە قويۇپ تەكشۈرۈشنى تەلەپ قىلىدۇ. فېئودالىزىم جەمئىيىتىدە، پومېششىكلار سىنىپىنىڭ ۋەكىللىك خاراكتېرىدىكى شەخسلىرى ئىچىدە دىخانلار قوزغىلىڭىنى باستۇرمىغىنى يوق. ھالبۇكى، مىللەت مۇقەررەز بولىدىغان ئاچچىقلۇق پەيتلەردە تاجاۋۇزچىلار بىلەن قەتئىي كۆرەش قىلالىغانلىرى بولسا بىر نەچچىگىلا يىتىدۇ. بىز يوبېيىنىڭ جۇڭشىياڭ، ياڭ ياۋ باشچىلىغىدىكى دىخانلار قوزغىلىڭىنى باستۇرغانلىغى ئۈچۈنلا، ئۇنىڭ مىللىي قەھرىمانلىغىنى ئىنكار قىلالمايمىز. شۇنداقلا لىن زېشۈي يۈننەندىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ چىڭ سۇلالىسىغا قارشى كۈرەشنى باستۇردى، دەپلا ئۇنىڭ يېقىنقى زامان تارىخىدىكى باشلامچىلىق ئورنىنى ئىنكار قىلالمايمىز. ئۇنداق ئىكەن، زوزۇڭتاڭغا باشقىچە تەلەپ قويۇپ، ئۇنى دىخانلار قوزغىلىڭىنى باستۇرغان جاللات دەپ، ئۇنىڭ ئاتاغلىق تارىخى تۆھپىلىرىنى تەكىتلىمەيمىزمۇ؟

تارىخى ھادىسىلەر ئاجايىپ، مۇرەككەپ بولىدۇ. زوزۇڭتاڭنىڭ جۇڭگو يېقىنقى زامان تارىخىدىكى ئورنىغا نىسبەتەن، بىز ئۇنى پەقەت ئۆز ۋاقتىدىكى كونكىرىت تارىخى مۇھىت ئىچىگە قويۇپ، ئۇنىڭ پۈتكۈل پائالىيەتلىرىدىن پەيدا بولغان ئوبيېكتىپ ئىجتىمائىي ئۈنۈمىنى تەكشۈرۈپ كۆرۈشىمىز، يەنى ئۇ، تارىخ تەرەققىياتىدا ئىلگىرىلىتىش رولىنى ئوينىغان ياكى توسالغۇلۇق قىلغانلىغىنى تەكشۈرۈپ كۆرۈشىمىز لازىم. شۇ چاغدىلا تارىخ چىنلىغىغا ئەڭ مۇۋاپىق كېلىدىغان توغرى باھا چىقارغىلى بولىدۇ.

«خۇنەن پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمى ژورنالى»
83-يىل 3-سانىدىن سەمەت دۈگايىلى تەرجىمىسى.

هونلار جۇڭگودا ※

تۇرغۇن ئالماس

1 - هونلارنىڭ جۇڭگوغا كۆچۈپ كىرىشى

غەربى خەن دەۋرىدىكى كۆچۈش

مىلادىدىن 121 يىل بۇرۇن هونلار بىلەن خەن سۇلالىسى ئارىسىدا بولغان ئۇرۇشتا، هونلار مەغلۇپ بولۇپ، شۇ ئۇرۇشتا خەن سۇلالىسىنىڭ مەشھۇر سانغۇنى خۇچۈبىڭ كەڭسۇنىڭ خېشى كارىدورىدىن هونلارنى قوغلاپ چىقارغان. شۇ چاغدا هونلارنىڭ تۇنيى خان ئاتلىق خانى 50 مىڭ هوننى ئەگەشتۈرۈپ كېلىپ خەن سۇلالىسىغا تەسلىم بولغان. يۇقۇرىدا ئېيتىپ ئۆتۈلگەندەك تەسلىم بولغان هونلار سەددىچىن سېپىلىنى ئىچىگە كۆچۈرۈلۈپ، گەنسۇ(كەڭسۇ)، شەنشى، سەنشى قاتارلىق ئۆلكىلەرنىڭ شىمالى قىسمىدىكى ۋىلايەتلەرگە ئورۇنلاشتۇرۇلغان.

قوغۇشار تەڭرىقۇت هاكىمىيەت تالىشىش يۈزىسىدىن بولغان ئۇرۇشتا قېرىندىشى قۇتىئۇشۇ تەڭرىقۇت تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنغاندىن كېيىن، ئۇ مىلادىدىن 52 يىل بۇرۇن بىر نەچچە تۈمەن ئادەمنى باشلاپ (بۇنىڭ 50 مىڭى ئاتلىق قوشۇن ئىدى.) خەن سۇلالىسىغا بېقىنغان. قوغۇشار مىلادىدىن 49 يىل بۇرۇن قۇتىئۇشۇ تەڭرىقۇت مۇڭغۇلىيەدىكى هونلا پايتەختىنى تاشلاپ كەتكەندىن كېيىن، مىلادىدىن 43 يىل بۇرۇن هونلار پايتەختىگە قايتىقان. قوغۇشار هونلار پايتەختىگە قايتىقاندا ئۆزىگە ئەگىشىپ جۇڭگوغا كەلگەن هونلارنى باشلاپ كەتكەن بولسىمۇ، بىر قىسىم هونلار جۇڭگودا قېپ قالغان.

شەرقى خەن دەۋرىدىكى كۆچۈش

مىلادىنىڭ 48 — يىلى هون تەڭرىقۇتلىقى، شەرقى (ياكى جەنۇبى) . شىمالى (ياكى غەربى) هوندىن ئىبارەت ئىككى قىسىمغا بولۇنۇپ كەتكەن. ئۇلارنىڭ شەرقى

※ بېشى ئۆتكەن سانلاردا

AltunOq

ھون دەپ ئاتالغان قىسمى بەي تەڭرىقۇتنىڭ (خوخەينى 2 — نىڭ) يېتەكچىلىكىدە جۇڭگوغا بېقىنغان. مانا شۇ شەرقى ھونلار، سەددىچىن سېپىلىنىڭ ئىچىگە كوچۇپ كىرىپ، چېگرا بويىغا يېقىن بولغان ۋىلايەت، ناھىيىلەرگە ئورۇنلاشقان، شۇ چاغدا ئۇلارنىڭ سانى 200 مىڭ بولسىمۇ كېيىن كوپىيىپ ئاۋۇپ كەتكەن.

شەرقى ھونلار مىلادىنىڭ 48 — يىلىدىن 216 — يىلغىچە (خەن سۇلالىسىغا قارام بولسىمۇ) ھەر ھالدا مۇستەقىل دولەت سۈپىتىدە ياشىغان. شەرقى ھونلار دولىتى يوقۇردا ئېيتىپ ئوتۇلگەندەك، مىلادىنىڭ 220 — يىلى ساۋساۋتەرىپىدىن يوقۇتۇلغان بولسىمۇ بەش قىسىمغا (سول، ئوڭ، شىمال، جەنۇپ، ئورتا،) بولۇنگەن ھونلارغا قوغۇشار، (خۇخەينى 1—) نىڭ نەۋرە — ئەۋرىلىرى يېتەكچىلىككە قويۇلغان. ئۇلارغا خەن ئەمەلدارلىرى نازارەت قىلىپ تۇرغانلىقى، خەن سۇلالىسى بىلەن ئارىلىشىپ ئولتۇرغانلىقى ئۇچۇن ھون بەگلىرى فامىلىسىنى ليۇغا ئوزگەرتكەن. مەسىلەن: سول قانات ھونلارنىڭ يېتەكچىسى تىجىشى سوغۇ تەڭرىقۇت (195 — 188) نىڭ ئوغلى ليۇباۋ (216 — 279) ئىدى. ليۇباۋنىڭ ئوغلى ليۇيەنمۇ سول قانات ھونلارغا 30 يىل (279 — 310) يېتەكچى بولغان.

سەددىچىن سېپىلىنىڭ ئىچىگە كوچۇپ كىرگەن ھونلار 19 ئۇرۇغدىن ئىبارەت ئىدى. ھەر بىر ئۇرۇغ ئوز ئالدىغا بىر قەبىلە ئىدى. مانا شۇ ئۇرۇغلار ئىچىدە توغا ئۇرۇغى ئەڭ ئىسىل ئۇرۇغ ھىساپلىناتتى. توغالار نۇرغۇن ئۇرۇغلارغا يېتەكچىلىك قىلاتتى.

فامىلىسىنى خەنسۇچە ليوغا ئوزگەرتكەنلەر توغا ئۇرۇغى ئىچىدىكى ئەڭ ئىسىل ئۇرۇغ ئىدى. ئۇلار ئەزەلدىن تارتىپ ئەنئەنىۋى ئابرۇيغا ئىگە بولۇپ، ئۇلارنىڭ چاقىرىق كۈچى ناھايىتى چوڭ ئىدى. مىلادىنىڭ 280 — يىللىرى جۇڭگودىكى ھونلار ئاھالىسى بىرنەچچە يۈز مىڭ كىشىدىن ئاشقان.

2 — ھونلارنىڭ جۇڭگودا قۇرغان دولەتلىرى

جۇڭگو ئىچكىرىسىدە ئولتۇراقلاشقان ھونلار 4 — ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن تارتىپ، 5 — ئەسىرنىڭ 50 — يىللىرىغىچە ئىلگىرى ئاخىرى بولۇپ، ھون — توغا دولىتى (304 — 329)، ھون دولىتى (319 — 350)، توبا ھون دولىتى (407 — 431) ھون قۇتقۇ دولىتى (397 — 460) قاتارلىق 4 دولەت قۇرغان. تۆۋەندە بۇ دولەتلەرنى قىسقىچە بايان قىلىمىز.

ھون - توغا دولىتى

مىلادىنىڭ 220 — يىلى، 427 يىل ھوكۇم سۇرگەن خەن سۇلالىسى تارىخ سەھنە

سىدىن غايىپ بولدى. شۇندىن باشلاپ جۇڭگودا ۋېي پادىشالىقى(265 — 220)، چۇ (265 — 221)، ۋۇپادىشالىقى (280 — 222) دىن ئىبارەت ئۈچ دولەت پەيدا بولدى.

مىلادىنىڭ 280 — يىلىغا كەلگەندە ۋېي پادىشالىقىدىكى سىما ئۇرۇغىدىن بولغان سىمايەن ئىگىرى — ئاخىرى بولۇپ 3 دولەتنى يوقۇتۇپ جىن (420 — 265) سۇلالىسىنى قۇردى .

مىلادىنىڭ 291 — يىلى جىن سۇلالىسى ھوكۇمران گوروھى ئوز — ئارا تەخت تالىشىپ ئىچكى ئۇرۇش باشلىدى. بۇ ئۇرۇش 16 يىل (306 — 291) داۋام قىلدى. سەككىز خان بىر — بىرى بىلەن ھايات — ماماتلىق ئۇرۇشلارنى قىلىپ، نۇرغۇن قانىنىڭ توكۇلىشىگە سەۋەپ بولدى.

مىلادىنىڭ 304 — يىلى ھون خانزادىسى ليۇيەن جىن سۇلالىسىدىكى ئىچكى قالايمىقانچىلىقتىن پايدىلىنىپ قوشۇن تارتىپ چىقىپ باش كوتەردى. ئۇ ئوزىنى خان دەپ جاكالىدى. ليۇيەن جىن سۇلالىسىغا قارشى ئېلىپ بارغان ئۇرۇشلاردا غەلبەقىلدى. مىلادىنىڭ 308 — يىلى ئوزىنى پادىشا دەپ جاكالىدى. فىڭ ياڭ (سەنشىدىكى لىنفىن ناھىيىسى) شەھرىنى پايتەخت قىلدى. ليۇيەن مىلادىنىڭ 309 — يىلى لىۇجىڭ باشچىلىقىدىكى ھون قوشۇنلىرىنى ئىۋەتىپ لوياڭغا ھۇجۇم قىلدى. ھونلار يەنجىڭ ناھىسىدە ئەر — ئايال بولۇپ ئۈچ تۇمەندىن ئارتۇق ئادەمنى ئولتۇردى.

مىلادىنىڭ 310 — يىلى لىۇيەن ئالەمدىن ئوتتى. ئۇنىڭ ئورنىغا ليۇسۇڭپادىشا بولدى. لىيۇسۇڭ مىلادىنىڭ 311 — يىلى لوياڭنى، 316 — يىلى چاڭ ئەننى بېسىپ ئالدى. جىن سۇلالىسى ھونلار تەرىپىدىن ئاغدۇرۇلدى. جىن سۇلالىسىنىڭ خان جەمەتىدىكى بىر قىسىم خانزادىلار جەنۇپقا قاراپ قاچتى. ئۇلار مىلادىنىڭ 317 — يىلى جىنلىڭ (ھازىرقى نەنجىڭ) نى پايتەخت قىلىپ، تارىختا «شەرقى جىن» دەپ ئاتالغان دولەتنى قۇردى. باشتا ھونلار ئاغدۇرۇپ تاشلىغان جىن دولىتى تارىختا «غەربى جىن» دەپ ئاتالدى. غەربى جىن 52 يىل (316 — 265)، «شەرقى جىن» 104 يىل (420 — 317) ھوكۇم سۇرگەن.

لىيۇسۇڭ مىلادىنىڭ 316 — يىلى پايتەختىنى فىڭياڭدىن چاڭئەنگە يوتكىدى.ئۇ چاڭئەنگەكېلىپ ئىككىيىلدىن كېيىن (مىلادىنىڭ 318 — يىلى)ئالەمدىن ئوتتى. ئۇنىڭ ئورنىغا لىيۇتىسەن پادىشا بولدى.

ھونلار قۇرغان مانا شۇ دولەت 26 يىل ھوكۇم سۇرگەن. بۇ دولەتنى ھونلارنىڭ تۇغا ئۇرۇغى باش بولۇپ قۇرغانلىقى ئۇچۇن ئۇنى «ھون - تۇغا دولىتى» دەپ ئاتىسا بولىدۇ. بۇ دولەتنى قېدىمقى چاغدىكى جۇڭگو تارىخچىلىرى ھەر خىل نام بىلەن «خەن»، «ئالدىنقى جاۋ» دەپ ئاتاشقان.

ھون دولىتى

سەددىچىن سېپىلىنىڭ ئىچىگە كوچۇپ كىرگەن ھونلارنىڭ ئون توققۇز ئۇرۇقتا بولۇنىدىغانلىقى باشتا ئېيتىپ ئۆتۈلگەن ئىدى. مانا شۇ ئۇرۇغلارنىڭ ئىچىدە قانقۇي دەپ ئاتىلىدىغان بىر ئۇروغ بار ئىدى. بۇ ئۇرۇغنى قەدىمقى چاغدىكى جۇڭگو تارىخچىلىرى «جىيەن» دەپ يېزىشقان.

«جىيەن» لار ئۇزىنىڭ تالانتلىق باتۇر يېتەكچىسى غىجۇ باشچىلىقىدا كۈچلۈك دولەت قۇرغان. بۇ ھون دولىتى يوقۇرىدا بايان قىلىنغان ھون — توغا دولىتى ئىچىدىن ئايرىلىپ ۋۇجۇتقا كەلگەن.

غىجۇ باشتا ھون — توغا دولىتىنىڭ سانغۇنلىرىنىڭ بىرى ئىدى. ئۇ لىيۇيەن قۇرغان ھون دولىتىنىڭ كۈچۈيۈپ بېرىشىغا كوپ ھەسسە قوشقان. مىلادىنىڭ 318 — يىلى لىيوتىسەن پادىشا بولغان چاغدا غىجۇ ئىسيان كوتۈرۈپ ھازىرقى خېبەيدىكى شۈندىنى پايتەخت قىلىپ مۇستەقىل بولىۋالدى. غىجۇ 319 — يىلى ئوزىنى خان دەپ جاكالىدى. غىجۇ بىلەن لىيۇتىسەن ئارىسىدا قاتتىق ئۇرۇشلار يۈز بەردى. غىجۇ مىلادىنىڭ 328 — يىلى ھون — تۇغا دولىتىنىڭ خانى لىۇتىسەنىنى ئولتۇردى. غىجۇ بۇددىست بولۇپ، جۇڭگودا بۇددا دىنىنىڭ تېخىمۇ كەڭ تارقىلىشىغا كوڭۈل بولدى. ئۇنىڭ يېنىدا ھىندىستاندىن كەلگەن بۇدداچىن ئاتلىق بۇددا «ئەۋلىياسى» بار ئىدى. غىجۇ بۇدداچىنىنىڭ تەشەببۇسى بىلەن ئاجايىپ ھەيۋەتلىك بۇددا ئىبادەتخانىلىرىنى سالدۇرغان.

غىجۇ مىلادىنىڭ 333 - يىلى ئالەمدىن ئوتتى. ئۇنىڭ جىيەنى شىخو غىجۇنىڭ ھەممە ئوغۇللىرىنى ئولتۇرۇپ، ئوزى خان بولدى. ئۇ مىلادىنىڭ 349-يىلى ئالەمدىن ئوتتى. شىخۇنىڭ ئاسىراندى ئوغلى رۋەنمىن (خەنسۇ) ھون دولىتىنى يوقاتتى. جۇڭگو تارىخچىلىرى بۇ دولەتنى «كېيىنكى جاۋ دولىتى» دەپ ئاتىغان.

توبا - ھون دولىتى

مىلادى 3 — ئەسىردىن باشلاپ 5 — ئەسىرگىچە بولغان ئۇزۇن بىر مەزگىلدە ھونلار بىلەن باشقا مىللەتلەرنىڭ چېتىشىپ كېتىشىدىن «توباھون» دەپ ئاتىلىدىغان ھونلار كېلىپ چىققان. تارىختا؛ «دادىسى ھون، ئانىسى سايىبىلاردىن تۇرۇلگەن» لەرنى، شىمالىقلار «تۇبا ھون» دەيدۇ؛ دېيىلگەن.

تۇبا ھونلارنىڭ خانزادىلىرىدىن بىرى غىران بور— بور مىلادىنىڭ 407 — يىلى

تۇبا خۇن دۆلىتىنى قۇرغان. بۇ دۆلەتنى جۇڭگو تارىخىدا؛ «شىيا دۆلىتى» دەپ ئاتايدۇ. غىران بور — بور ناھايىتى شەپقەتسىز بىر زالىم ئىدى. ئۇ خەنسۇ تۆرەزادىلىرىنىڭ ياردىمىگە تايىنىپ، ئۆز دۈشمەنلىرىگە قارشى قىلغان ئۇرۇشلاردا دايىم دېگۈدەك غەلىبە قىلغان. مىلادىنىڭ 410 — يىللىرى تۇبا خۇن دۆلىتى قۇدرەتلىك بىر دۆلەتكە ئايلانغان. غىران بور— بور مىلادىنىڭ 413 — يىلى خەلقتىن 600مىڭ ئادەمنى ئىشلىتىپ، تۇڭۋەنچېڭ (ھازىرقى شەنشىنىڭ خېڭشەن ناھىيىسىدە) شەھرىنى سالدۇرۇپ، بۇ يەرنى پايتەخت قىلغان بۇ يېڭى پايتەختنىڭ سېپىل ھولىنىڭ قېلىنلىقى 30 قەدەم، ئېگىزلىكى 15 مېتىر كېلەتتى. شەھەر سېپىلىنى ياساشتا ئىشلەتكەن تۇپا پىشۇرۇلغان، سېپىل قوپۇرۇلۇپ بولغاندىن كېيىن سېپىل تېمىغا تۆمۈر بىگىزنى تىقىپ كۆرۈشكەن. ئەگەر سانچىلغان تۆمۈر بىگىز تامغا بىر سۈك كىرگەنلا بولسا سېپىلنى قوپارغانلا ئۆلتۈرۈلگەن. بىگىزنى تامغا سانچىغۇچىلار بىگىزنى تامغا كىرگۈزەلمىسە ئۇلارمۇ ئۆلتۈرۈلگەن. شەھەر ئىچىدىكى ئوردا سېپىلىنىڭ قېلىنلىقى 8 مېتىر كېلەتتى. ئوردا سېپىلىنىڭ پۇختا، چىڭلىقىدىن قېلىچ، پالتا قاتارلىق نەرسىلەرنى بولەشكىمۇ بولاتتى. غىران بور—بور پايتەختنى قۇرۇپ چىققۇچى ئىشچى ۋە ئۇستىلاردىن بولۇپ ئاز دېگەندە بىر نەچچە مىڭ كىشىنى ئۆلتۈرگەن. ①

مىلادىنىڭ 417 — يىلى شەرقىي جىن سۇلالىسىنىڭ مەشھۇر سانغۇنى لىيۇيۇ «كېيىنكى چىن دۆلىتى» (بۇ دۆلەتنى تىبەتلەر قۇرغان) نىڭ پايتەختى چاڭئەنگە بېسىپ كىرىپ «كېيىنكى چىن دۆلىتى» نى يوقاتقان. ئۇ 12 ياشلىق ئوغلى لىيۇيىجېڭنى نۇرغۇن قوشۇنغا باش قىلىپ چاڭئەننى ساقلاشقا قالدۇرۇپ، ئۆزى شەرقىي جىن سۇلالىسىنىڭ خانلىق تەختىنى تارتىپ ئېلىش ئۈچۈن نەنجىڭگە كەتكەن. بۇ ئەھۋالنى بايقاپ يۈرگەن غىران بور—بور مىلادىنىڭ 418 — يىلى چوڭ قوشۇننى باشلاپ چاڭئەنگە ھوجۇم قىلغان. لىيۇيۇنىڭ چاڭئەننى قوغداشقا قالدۇرغان سانغۇنلىرى ئۆز — ئارا بىر — بىرىنى قىرىشقا كىرىشىپ كەتكەن. بۇنداق ئەھۋالدا قالغان لىيۇيۇجېڭ چاڭئەندىكى دۇنيا — دەپىنىلەرنى، چىرايلىق قىزلارنى بىر نەچچە مىڭ ھارۋىغا يۈكلەپ ۋە ئولتۇرغۇزۇپ، تۇڭگۇەنگە قاراپ قاچقان، غىران بور — بورنىڭ قوشۇنلىرى لىيۇيۇجېڭنى قوغلاپ كېلىپ ئۇنىڭ قوشۇنلىرىنى پۈتۈنلەي يوقاتقان. لىيۇيۇجېڭ قېچىپ قۇتۇلغان.

غىران بور — بور چاڭئەننى ئالغاندىن كېيىن ئۆزىنى پادىشا دەپ جاكالىغان. ئۇ مىلادىنىڭ 425 — يىلى ئالەمدىن ئۆتكەن. ئورنىغا ئوغلى غىرانچان پادىشا بولغان. غىرانچان (425 — 427) ، غىرانتىن (427 — 431) لار پادىشا بولغان مەزگىلدە، تۇبا خۇن دۆلىتى بىلەن شىمالىي ۋېي پادىشالىقى (386 — 534) ئارىسىدا

ئۆزلۈكسىز ئۇرۇشلار بولغان. 426 — يىلى شىمالى ۋېي قوشۇنلىرى تۇڭۋەن شەھرىگە ھۇجۇم قىلغان. چاڭئەننى بېسىپ ئالغان. 427 — يىلى تۇڭۋەننىمۇ بېسىپ ئالغان. غىرانچان گەنسۇدىكى تېيەنشۈي ناھىيىسىنىڭ غەربى، جەنۇبىغا قېچىپ كەتكەن. 428 — يىلى شىمالى ۋېي قوشۇنلىرى غىراننى ئەسىر قىلغان. غىرانچان ئەسىر چۈشۈپ كەتكەندىن كېيىن غىرانتىن پادىشا بولۇپ، ئۇ گەنسۇدىكى پىڭياڭغا جايلىشىپ ئالغان. ھۇجۇم قىلىپ كەلگەن شىمالى ۋېي قوشۇنلىرى تارمار قىلىنغان، غىرانتىن شىمالى ۋېي پادىشالىقى بىلەن بىر نەچچە يىل ئۇرۇشقان. ئۇ 431 — يىلى غەربى چىن دولىتى (بۇ دولەتنى سايىبىلار قۇرغان) نى يوقاتقان. ئۇ شۇ يىلى بىر نەچچە مىڭ ئادەمنى باشلاپ خېشى كارىدورىغا كەتمەكچى بولغان. ئۇ خېشى كارىدورىغا كېتىش ئۈچۈن دەريادىن ئۆتۈۋاتقاندا شىمالى ۋېي پادىشالىقىغا بېقىنىدىغان تۇيغۇتلار تەرىپىدىن يوقۇتۇلغان. ②

ھون قۇتقۇ دولىتى

تارىخى سەۋەپلەرگە كورە، ھازىرقى گەنسۇنىڭ بەزى جايلىرىدا قەدىمقى چاغلاردىن باشلاپ ھونلار ياشاپ كەلگەن. مىلادىنىڭ 90 — يىللىرى غەربى ھونلارنىڭ ناھايىتى نۇرغۇن قىسمى ئورتا ئاسىيا، غەربى ئاسىيانىڭ شىمالىغا كوچۈپ كەتكەندىن كېيىنمۇ يەنە شەرقىدە بىر قىسىم ھونلار تۇرۇپ قالغان. مانا شۇ شەرقىدە قالغان ھونلارنىڭ «لۇشۈي ھونلىرى» دەپ ئاتىلىدىغان قىسمى گەنسۇدا؛ «ھون قۇتقۇ دولىتى» نى قۇرغان.

قەدىمقى چاغلاردا ھونلارنىڭ دولەتتەشكىلىدىكى قائىدە بويىچە سول قول، ئوڭ قول قۇتقۇ دەپ ئاتىلىدىغان مەنسەپدارلار بولاتتى. لۇشۈي ھونلىرىنىڭ ئاتا — بوۋىلىرى سول قۇتقۇ مەنسىپىدە بولۇشقان ئىكەن. شۇڭا لۇشۈي ھونلىرىنىڭ خانلىرى «قۇتقۇ» دىگەن مەنسەپ ئاتالغۇسىنى ئۆزلىرىگە فامىلە قىلىپ ئېلىشقان. لۇشۈي — ھازىرقى كوكنۇر (چىڭخەي) دىكى شىنىڭ شەھرىنىڭ غەربىدىكى بىر دەريانىڭ نامى، تارىخچىلار مانا شۇ دەريانىڭ ئەتراپىدا ياشىغان ھونلارنى «لۇشۈي ھونلىرى» دەپ ئاتاشقان.

لۇشۈي ھونلىرىنىڭ مەشھۇر خانى قۇتقۇ مۇنسۇن، مىلادىنىڭ 400 — يىلى گەنسۇدا ھوكۇمرانلىق قىلىدىغان دەنيە ئاتلىق سانغۇننى ئۆلتۈرۈپ، جاڭيېنى بېسىپ ئالىدۇ. قۇتقۇ مۇنسۇن خانلىق قىلغان مەزگىلدە (432 — 400) ھون قۇتقۇ دولىتى تازا كۈچىيىدۇ. ئۇنىڭ تېرتورىيەسى دائىرىسىگە گەنسۇنىڭ خېشى كارىدورى، كوكنۇرنىڭ بىر قىسمى، تارىم ۋادىسىنىڭ بىر قىسمى (لوپنۇر، تۇرپان ئويمانلىقى) كىرگەن.

قۇتقۇ مۇنسۇن مىلادىنىڭ 414 — يىلى گوزاڭ شەھرىنى بېسىپ ئالىدۇ. ئۇ

AltunOq

420 — يىلى غەربى لىياڭ خانلىغى (گەنسۇنىڭغەربىدە) نى يوقۇتۇپ، ئۇنىڭغا قاراشلىق 7 ۋىلايەتنى بېسىپ ئالىدۇ. شۇنىڭ بىلەن هون قۇتقۇ دولىتى غەربىي ئەللىرى ئارىسىدىكى قاتناش راۋانلىشىپ كېتىدۇ. قۇتقۇ مونسۇن قۇرغان ذولەت بايلىغى مول بىر دولەتكە ئايلىنىدۇ. ئۇرۇش ھادىسلىرى ئازىيىدۇ. دولەتتە بۇددا دىنى ئەۋىج ئالىدۇ. قۇتقۇ مونسۇن گوزاڭ شەھرىنىڭ جەنۇبىدىن يۇز يول يىراقلىقتىكى تاغ قىيالىرىغا (بوگۇنكى ئۈۋىدىكى تىيەن تىشەن تېغى قىياسىغا) بۇددا ئەۋلىياسى ساكىيا مونىنىڭ چوڭ بۇتلىرىنى ياساتقۇزىدۇ. بۇنداق بۇتلار ناھايىتى ھەيۋەتلىك بولۇپ كىشىنى ھەيران قالدۇراتتى. قۇتقۇ مونسۇنىنىڭ بۇددا دىنىغا ئېتىقادى كۈچلۈكلىگىنى ئاڭلىغان ھىندىستانلىق مەشھۇر بۇددىست دھارماراكشا هون قۇتقۇ دولىتىگەكېلىدۇ. ئۇ باشتا كەشمىر، كۇچار قاتارلىق دولەتلەردە تۇرغان، كېيىن لوپنۇر ئەتىراپىدىكى اولان خانلىغىغا كەلگەن. بۇددا مۇخلىسى بولغان اولان خانىدھارماراكشانىناھايىتى قىزغىن قارشى ئېلىپ، ئىززەت — هورمەت بىلدۇردۇ.

تارىخى خاتىرلەرگە قارىغاندا دھارماراكشا اولاندا تۇرغان مەزگىلدە خانىنىڭ سىڭلىسى بىلەن ناتوغرا مۇناسىۋەتتە بولغان ئىكەن. بۇ ئىش ئاشكارلىنىپ قالغاندا، دھارماراكشا اولاندىن ئوغۇرلۇقچە قېچىپ، قۇتقۇ مونسۇنىنىڭ قېشىغا كەلگەن. دھارماراكشا قۇتقۇ مونسۇنىنىڭ ئىشەنچىسىگە ۋە هورمىتىگە سازا ۋەربولغىنى ئۇچۇن ئوزىنى سىرلىق كورسۇتۇپ، جىن - ئالۋاستىلارنى ئىشقا سېلىپ، خىلمۇ - خىل كىسەللەرنى داۋالاش ھەمكوپ ئوغۇل تۇغدۇرۇشنىڭ ھىكمەتلىرىنى بىلىمەن دەپ تونۇشتۇرغان. قۇتقۇمونسۇن دھارماراكشاغا، قىزلىرى، كېلىنلىرىگە، ئەر بىلەن ئايال ئارىسىدا بولىدىغان ئالاقىنىڭ سەنئىتىنى ئوگۇتۇشنى تاپشۇرغان. ئوزىنى ئەۋلىيا قىلىپ كورسەتكەن دھارماراكشا پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ قۇتقۇ مونسۇنىنىڭ قىزلىرى، كېلىنلىرىنىڭ ھەممىسى بىلەن ناتوغرى مۇناسىۋەتتە بولغان. دەل شۇ مەزگىلدە شىمالى ۋي پادىشاسى توباتاۋ (424 — 451) هون قۇتقۇ دولىتىدە دھارماراكشا ئاتلىق ئەۋلىيانىڭ بارلىغىنى ئاڭلاپ قۇتقۇمونسۇنغا ئەلچى ئەۋەتىپ ئەلچىلەر يېتىپ بارغان ھامان دھارماراكشانى ئۇلارغا قوشۇپ شىمالى ۋي پادىشالىغىغا ئەۋەتىپ بېرىشنى تەلەپ قىلىدۇ. ئەگەر تەلەپ ئورۇندالمىسا توباتاۋ ئوزى قوشۇن تارتىپ قۇتقۇ مونسۇن ئۇستىگە بېسىپ بارىدىغانلىغىنى ئۇختۇرۇلىدۇ. لېكىن قۇتقۇ مونسۇن توباتاۋنىڭ تەلەپلىرىگە پىسەنت قىلماي ئۇنى قەتئى رەت قىلىدۇ. شىمالى ۋي ئەلچىلىرى قورۇق قول قايتىدۇ. ئانچە ئوزۇن ئوتمەي دھارماراكشانىڭ ئىپلاسلىغى ئاشكارلىنىپ قالىدۇ. بونىڭدىن ناھايىتى غەزەپلەنگەن قۇتقۇ مونسۇن، يوغان كالتەك بىلەن دھار ماراكشانى ئۇرۇپ قىيناپ ئولتۇردۇ.

قۇتقۇ مونسۇن مىلادىنىڭ 433 — يىلى ئالەمدىن ئۆتىدۇ. ئورنىغا ئوغلى قۇتقۇ-مۇقان پادىشا بولىدۇ. قۇتقۇ موقان 7 يىل خانلىق تەختىدە ئولتۇرىدۇ. شىمالى ۋېي پادىشاسى مىلادىنىڭ 439 — يىلى ناھايىتى چوڭ كولەملىك قوشۇننى باشلاپ هون قوتقۇ دولىتىگە هۇجۇم قىلىدۇ. قۇتقۇ مۇقان باشچىلىقىدىكى هون قوشۇنلىرى گوزاڭ شەهرىنىڭ سىرتىدا بولغان ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولىدۇ. قۇتقۇ مۇقان ئەسىر چۈشىدۇ. تۇباۋتاۋ 100 مىڭدىن ئارتۇق هوننى ئەسىر قىلىپ ئېلىپ كېتىدۇ. قۇتقۇ مۇقان تۇباتاۋغا ئەسىرگە چۈشكەندە قۇتقۇ مونسۇننىڭ ئوغوي، ئارگۇ ئاتلىق ئوغۇللىرى بىر قىسىم هونلارنى باشلاپ دۈڭخۇاڭغا چېكىنىدۇ. ئاندىن ئۇلار 12 مىڭ كىشىنى باشلاپ دۈڭخۇاڭدىن غەربكە قاراپ يولغا چىقىپ، قۇم چۆللىرىدىن ئۆتۈپ لولانغا كەلگىچە 6000 كىشى ئۇسسۇزلۇقتىن ئۆلىدۇ. هونلارنىڭ كېلىۋاتقانلىقىنى ئاڭلىغان لولان خانى بىر قىسىم ئاهالىنى باشلاپ چەرچەنگە قېچىپ كېتىدۇ. ئوغوي بىلەن ئارگۇ لولاندا بىر ئاز تۇرغاندىن كېيىن تۇرپانغا كېلىدۇ. تۇرپان هون قۇتقۇ دولىتىنىڭ بىر ۋىلايىتى بولۇپ ئۇ يەردە قۇتقۇ مونسۇننىڭ ئوغلى قۇتقۇپانتاي ۋالىلىق قىلاتتى. مىلادىنىڭ 440 — يىلىدىن باشلاپ هون قۇتقۇ دولىتىنىڭ پايتەختى تۇرپان بولىدۇ.

هون قۇتقۇ دولىتى تۇرپاننى پايتەخت قىلغاندىن باشلاپ ئاۋارلار بىلەن ئۇرۇشۇپ تۇردى. ئاخىرى هون قۇتقۇ دولىتى مىلادىنىڭ 460 — يىلى ئاۋارلار تەرىپىدىن يوقۇتۇلدى.

هون قۇتقۇ دولىتىگە 440 — يىلىدىن 460 — يىلغىچە ئوغوي، ئارگۇلار خان بولغان. ئارگۇ مىلادىنىڭ 460 — يىلى ئاۋارلار بىلەن بولغان ئۇرۇشتا ئۆلگەن. جۇڭگونىڭ قەدىمقى تارىخچىلىرى 60 يىل (400—460) هوكۇم سۈرگەن هون قۇتقۇ دولىتىنى „شىمالى لىياڭ“ دەپ ئاتاشقان.

هونلار، جىيەلەر، سايىبىلار، چاڭلار، دىيلار (دۇ ئىككىسى تىبەت) نىڭ جۇڭگودا دولەت قۇرۇپ، هوكۈمرانلىق قىلغانلىقىنى جۇڭگونىڭ قەدىمقى تارىخچىلىرى „بەش خۇلارنىڭ جۇڭگونى قالايمىقان قىلغانلىقى“ دەپ ئاتاشقان.

تۆۋەندە هونلارنىڭ جۇڭگودا قۇرغان دولەتلىرىنىڭ ئەهۋالىنى قىسقىچە چۈشەندۈرىدىغان بىر جەدۋەلنى قوشۇمچە قىلىمەن.

دۆلەت نامى	دۆلەتنى قۇرغۇچى	مىللىتى	پايتەختى	تېررىتورىيەسى	هۆكۈم سۈرگەن ۋاقتى	قايسى دۆلەت يوقاتقان
هون — تۇغا دۆلىتى	لىيۇيۈەن	هون	چاڭئەن	هازىرقى خېبېي، شەنشى، خېنەن، شەنشىلەرنىڭ بىر قىسمى	304 — 329	هون دۆلىتى
هون دۆلىتى	شىجۇ	هون	يې	هازىرقى خېنەن، خېبېي، شەنشى، شەندۇڭ شەنشى، جاڭسۇ، ئەنخۇي، گەنسۇ، لىياۋنىڭ، خۇبېي، قاتارلىق ئۆلكىلەرنىڭ بىر قىسمى	319 — 350	رۇەنۇي
تۇبا هون دۆلىتى	غېرانبور — بور	هون	تۇڭۋەن	هازىرقى شەنشىنىڭ شىمالى ۋە ئىچكى موڭغۇلنىڭ بىر قىسمى	407 — 431	تۇيغۇنلار
هون قۇتقۇز دۆلىتى	قۇتقۇ مۇنسۇن	هون	جاڭيې	گەنسۇنىڭ غەربىي كارىدورى كوكنۇرنىڭ بىر قىسمى، لوپنۇر، تۇرپان.	400 — 460	ئاۋارلار

يوقۇرىدىكى 4 دولەت خانلىرىنىڭ نەسەبنامىسى

هون توغا خانلىرى

1	لىيۈيۈەن	304 — 309 — يىللار
2	لىيوسۇڭ	410 — 417 — يىللار
3	لىيوتىسەن	418 — يىلى
4	لىيوباۋ	418 — 428 — يىللار
5	لىيوشى	429 — يىلى

هون دولىتىنىڭ خانلىرى

1	غىجۇ (شىل)	319 — 333 — يىللار
2	شىخۇڭ	334 — يىلى
3	شىخۇ	335 — 349 - يىللار
4	شىزۇن	449 — يىلى
5	شىجەن	450 — يىلى

هون تۇبا دولىتىنىڭ خانلىرى

1	غىران بور—بور	407 — 424 - يىللار
2	غىرانچان	425 — 427 — يىللار
3	غىرانتىن	428 — 431 — يىللار

هون قۇتقۇ دۆلىتىنىڭ خانلىرى

1	قۇتقۇمونسۇن	432 — 400 — يىلار
2	قۇتقۇموقان	439 — 433 - يىللار
3	قۇتقۇئۇغۇي	؟ — 440 — يىللار
4	قۇتقۇئارگۇ	460 — ؟ يىللار

هونلارنىڭ بىر قىسمى تۈرلۈك سەۋەپلەرگە كۆرە سەددىچىن سىپىلى ئىچىگە كۆچۈپ كىرىپ، جۇڭگودا يوقۇرىدا بايان قىلىنغان دۆلەتلەرنى قۇرۇپ بىر مەزگىل ھۆكۈمرانلىق قىلغان بولسىمۇ، ئاخىرىغا كېلىپ خەنسۇلار تەرىپىدىن ئاسسىمىلاتسىيە قىلىنىپ كەتكەن.

ھۇنلارنىڭ ھاكىمىيەت تەشكىلى ۋەھەربى تۈزۈمى

مىلادىدىن 3 ئەسىر بۇرۇن ۋۇجۇتقا كەلگەن ئۇلۇق هون تەڭرىقۇتلىغى (ئىمپىراتۇرلىغى) ۋاقتىدا ھونلارنىڭ ئىجتىمائى تۈزۈمىنىڭ قانداقلىغى ھەققىدە ھېلىغىچە تالاش — تارتىش مەۋجۇت. بەزى تارىخچىلار: ھونلار قۇللۇق جەمىيەتتە ئىدى، دېيىشسە، يەنە بەزى تارىخچىلار: ھونلار فىئوداللىق جەمىيەتتە ئىدى، دېيىشىدۇ. ھونلارنىڭ جەمىيەت خاراكتىرى زادى قانداق؟ مېنىڭچە ئۇ ھەرگىزمۇ قۇللۇق تۈزۈمىدىكى جەمىيەت ئەمەس، ئىپتىدائى جەمىيەت تېخىمۇ ئەمەس، بەلكى يېرىم پاتىرىيارخاللىق تۈزۈمىدىكى يېرىم فىئوداللىق جەمىيەت......! «تەڭرىقۇت- پۈتكۈل دۆلەت بويىچە ئەڭ ئالى ھۆكۈمران بولۇپ، ئۇنىڭ ئاستىدا فىئوداللىق، سۇيۇرغاللىق تۈزۈمى يۈرگۈزۈلگەن». ③

ھونلارنىڭ ھاكىمىيەت تەشكىلى ۋە ھەربى تۈزۈمىنىڭ خېلى موكەممەللىگىگە قارىغاندىمۇ، ھونلارنىڭ ئىجتىمائى تۈزۈمى بەزى تارىخچىلار ئېيتقاندەك قۇللۇق تۈزۈمدە بولماستىن فىئوداللىق تۈزۈمدە ئىدى. بۇنداق ئەھۋاللارنى ھونلارنىڭ ئۆز زامانىسىغا يارىشا خېلى مۇكەممەل بولغان ھاكىمىيەت تەشكىلى ۋە ھەربى تۈزۈمى ئارقىلىق كۆرۈش مۇمكىن.

AltunOq

1 - ھونلارنىڭ ھاكىمىيەت تەشكىلى

تەڭرىقۇتلۇق تەختىكە ۋارىسلىق تۈزۈمى

ھونلاردا تەڭرىقۇتلۇق تەختىگە تەڭرىقۇتنىڭ بىر تۇغقانلىرى ئەمەس، ئوغۇللىرى ۋارىسلىق قىلاتتى.

مىلادىيىدىن 210 يىل بۇرۇن باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ ئۆز ئاتىسى تۈمەن تەڭرىقۇتنى ئۆلتۈرۈشى، ھون ئۇرۇغچىلىق جەمئىيىتىنىڭ دېموكراتىك سىياسىي تۈزۈمىنىڭ ئاخىرلاشقانلىقى ۋە پادىشا مۇستەبىتلىك سىياسىي تۈزۈمىنىڭ ۋۇجۇتقا كەلگەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىپلا قالماستىن، ھونلارنىڭ ئىجتىمائىي ئىقتىسادىنىڭ تەرەققىي قىلغانلىقىنىمۇ كۆرسىتىدۇ. باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ ئۆز ئاتىسى، ئۆگەي ئانىلىرىنى، ئۇكىلىرىنى، بويسۇنمىغان ھون ۋەزىرلىرىنى... ئۆلتۈرۈشى يېڭى تۈزۈم بىلەن كونا تۈزۈم ئارىسىدىكى كەسكىن كۆرەشنىڭ ئىنكاسى، باتۇرنىڭ تەڭرىقۇت بولۇشى، ئۇرۇغ ئەزالىرىنىڭ سايلاپ چىقىشى بىلەن ئەمەس، زورلۇق كۈچ بىلەن ھاكىمىيەت تارتىۋېلىپ، كونا تۈزۈمنى يوقۇتۇش ئارقىلىق بولغان. باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ ئاتىسى تۈمەن تەڭرىقۇتنى ئۆلتۈرۈپ، تەڭرىقۇت بولۇشى؛ ھونلارنىڭ جەمئىيىتى، سىياسىيسىنىڭ ئالغا باسقانلىقى، ئىقتىسادىنىڭ تەرەققىي قىلغانلىقىنىڭ روشەن بەلگىسى ئىدى. جەمئىيەت ئىقتىسادىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ ھاكىمىيەت تەشكىلى، ئەمەلدارلىق تۈزۈمى مۇكەممەللىشىپ، قانۇن يۈرگۈزۈلۈپ، دۆلەت ھاكىمىيىتى مۇستەھكەم بىر ھالغا كەلگەن. (④)

ھونلاردا تەڭرىقۇتلۇق تەختىگە ۋارىسلىق قىلىش تۈزۈمىدە ئاتا ئورنىغا ئوغۇلنىڭ تەڭرىقۇت بولۇشى باتۇر تەڭرىقۇتتىن باشلاپ مۇقىملاشقان. تارىخىي پاكىتلارنىڭ ئىسپاتلىشىچە؛ تۈمەن تەڭرىقۇتتىن (210 — 174) تارتىپ، باتۇر تەڭرىقۇت (210-174) كىيوك تەڭرىقۇت (174—161)، كۇنچىن تەڭرىقۇت (161 -126)، ئىل چىمىسى تەڭرىقۇت (126—114) ئۇۋىي تەڭرىقۇت (114—105)، ئۇيىشىلۇر تەڭرىقۇت (105—108)، قولىغۇ تەڭرىقۇت (102 — 101) غىچە بولغان سەككىز تەڭرىقۇتنىڭ ئىچىدە قولىغۇ تەڭرىقۇتتىن باشقا

(ئۇيشۇنلارنىڭ تاغىسى ئىدى) ھەممىسى ئاتىسىنىڭ ئورنىغا تەڭرىقۇت بولۇش تۈزۈمى بويىچە تەڭرىقۇت بولغان. كېيىنكى چاغلاردا ھونلار ئىچىدە يۈز بەرگەن ھاكىمىيەت تالىشىشتىكى ئاساسى سەۋەپ ئاتا ئورنىغا ئوغۇلنىڭ تەڭرىقۇت بولۇش تۈزۈمىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن كۈرەش قىلىشتىن ئىبارەت ئىدى. مىلادىدىن 60 يىل بۇرۇن شۇلۇي قانقۇي تەڭرىقۇت (60 — 68) ئاللەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن باشلانغان ئىچكى ئۇرۇشلار يەنە شۇنىڭغا ناھايىتى ئوبدان مىسال بولىدۇ. چۈنكى شۇ چاغدا چۇڭ ئالچى جانقۇي ئوكىسى تاۋۇنچى بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، ئوڭ قول بىلگە خان توجۇتانىنى ئويانغۇتى تەڭرىقۇت نامىدا تەختىكە چىقارغان. ئەسلىدە ھونلارنىڭ ھاكىمىيەت تەشكىلى قائىدىسى بويىچە شۇلۇي قانقۇي تەڭرىقۇتنىڭ ئورنىغا، ئۇنىڭ ئوغۇللىرىدىن بىرى تەڭرىقۇت بولۇشى لازىم ئىدى.

ئەمەلدارلىق تۈزۈمى

باتۇر تەڭرىقۇت بولغاندا ئەڭ ئەۋۋەل دۆلەتنىڭ ھاكىمىيەت تەشكىلىنى تېخىمۇ مۇكەممەللەشتۈرۈشكە كىرىشكەن. ئۇ دۆلەتنى باشقۇرۇشتا يىگىرمە تۆت خىل دەرىجىگە بۆلۈنگەن ئەمەلدارلىق تۈزۈمىنى ئورناتتى.

تەڭرىقۇت ھونلاردا ئەڭ ئالى ھۆكۈمران ئىدى. تەڭرىقۇت دىگەن سۆز «خۇدانىڭ ئوغلى» ياكى «خۇدانىڭ بەختى» دىگەن مەنانى بىرەتتى. تارىخى مەلۇماتلار («تارىخى خاتىرلەر» ۋە «خەن يىلنامىسى») ئاساسلانغاندا، مىلادىدىن 265 يىل بۇرۇن «ھون تەڭرىقۇتى» دىگەن نام تىلغا ئېلىنىدۇ. ئىسمى نامەلۇم بولغان بۇ تەڭرىقۇتنىڭ تىلغا ئېلىنىشى ھونلارنىڭ ئەڭ قەدىمقى چاغدىن تارتىپ ئۆز خانلىرىنى «تەڭرىقۇت» دەپ ئاتىغانلىقى مەلۇم. سىماچيەن ھونلارنىڭ چوڭقۇي ئاتلىق خانى ئۈستىدە توختۇلۇپ، ئۇنى «ھونلارنىڭ بوۋىسى» دەيدۇ. تارىخى مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، چوڭقۇي مىلادىدىن 1766 يىل بۇرۇن ئۆتكەن. [5] شۇنداق بولغاندا؛ ھونلارنىڭ بوۋىسى ھېساپلانغان چوڭقۇي بۈگۈنكىدىن 4000 مىڭ يىل بۇرۇن ياشىغان ئىكەن. بىر قەدەر ئىشەنچىلىك تارىخى خاتىرلەردە ھون تەڭرىقۇتلىرىنىڭ نامى تۇمەن تەڭرىقۇت (220 — 240) دىن باشلاپ تىلغا ئېلىنىشقا باشلىغان.

باتۇر تەڭرىقۇت (ئوغۇزخان) تەڭرىقۇتتىن باشقا يەنە 24 خىل دەرىجىگە بۆلۈنگەن ئەمەلدارلىق تۈزۈمىنى ئورنىتىپ، دۆلەتنى باشقۇرۇش ئۈچۈن خانلار، بەگلەرنى تەيىنلىگەن. مەسىلەن:

1) سولقول بىلگە خان. 2) ئوڭ قول بىلگە خان. 3) يابغۇ (باشۋەزىر).

4) سولقول قۇتىغۇ.

5) ئوڭ قول قۇتىغۇ

6) سولقول خان.

7) ئوڭقول خان.

8) سولقول ئۇلۇغ سانغۇن.

9) ئوڭقول ئولۇغ سانغۇن.

10) سولقول ئولۇغ تۇتۇق بەگ.

11) ئوڭقول ئولۇغ تۇتۇق بەگ.

12) سولقول ئولۇغ غەزنە بېگى.

13) ئوڭقول ئولۇغ غەزنە بېگى.

14) باتىس خان.

15) تۈمەن بېشى.

16) مىڭبېشى.

17) يۈز بېشى.

18) ئون بېشى ... قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

تەڭرىقۇت ئالى ھوكومران سۈپىتىدە دولەتنىڭ ھەربى، مەمۇرى ۋە تاشقى سىياسىتىدىكى بارلىق چوڭ ھوقۇقلىرىنى يابغۇ (باش ۋەزىر) سولقول قۇتىغۇ، ئوڭقول قۇتىغۇ (ۋەزىرلەر) ئاتلىق ۋەزىرنىڭ ياردەمچىلىكىدە يۈرگۈزەتتى. قۇتىغۇلار بولسا ھونلاردا ئىسىل ئۇرۇغ ھېساپلىنىدىغان غۈيان، لان، شابۇ قاتارلىق ئۈچ ئۇرۇغدىن تەيىنلىنەتتى. ھون تەڭرىقۇتلىرى ئوغۇللىرىنى مانا شۇ ئۈچ ئۇرۇغنىڭ قىزلىرىغا ئويلەندۈرەتتى.

غۈيان ئۇرۇغىدىن تەيىنلەنگەن قۇتىغۇلار تەڭرىقۇتنىڭ سول تەرىپىدە، لان، شابۇ ئۇرۇغىدىن تەيىنلەنگەن قۇتىغۇلار تەڭرىقۇتنىڭ ئوڭ تەرىپىدە ئولتۇراتتى.

باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ ۋاقتىدا ھون تەڭرىقۇتلىقىنىڭ پايتەختى ھازىرقى كوكخوت شەھەرى (ئىچكى موڭغۇلدا) نىڭ شەرقى جەنۇبىدىكى تەگرى بالىق ئىدى. كېيىنچە ھونلار پايتەختىنى ئورخۇن دەرياسىنىڭ شەرقى قىرغىقىدىكى خوشو سايدام كولىنىڭ بويىغا يوتكەپ كەتكەن. تەڭرىقۇت، ئالچى (خانىش) پايتەختتىكى ئوردىدا تۇراتتى.

باتۇر تەڭرىقۇت ھون تەڭرىقۇتلىقىنىڭ تېررىتورىيەسىنى 4 قىسىمغا بولۈپ باشقۇرۇشنى يولغا قويغان. تەڭرىقۇت ھونلار تېررىتورىيەسىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىنى ئۆزى بىۋاستە باشقۇراتتى. تەڭرىقۇتنىڭ ئوز ئوغۇللىرىدىن تەيىنلەنگەن سولقول بىلگە خان ھونلار تېررىتورىيەسىنىڭ شەرق قىسمىنى باشقۇراتتى. ئۇنىڭ ئايرىم ئوردىسى بولۇپ ئورنى قورۇلۇن دەرياسى (ھازىرقى تاشقى موڭغۇلىيەدە) نىڭ يوقۇرقى ئېقىمىدا ئىدى. سول-

قول بىلگە خان باشقۇرىدىغان ئىرتوردىيەنىڭ شەرقى ئولۇق ئوكيان قىرغاقلىرىغا سوزۇل-غان ئىدى. ئۇ ئاساسەن بويسۇندۇرۇلغان توڭگۇسلار ئۇستىدە هوكۇمرانلىق قىلاتتى.

ئوڭقول بىلگە خان (بۇمۇ تەڭرىقۇتنىڭ ئوغۇللىرىدىن تەيىنلىنەتتى.) هونلار ئىرتوردىيەسىنىڭ غەربى قىسمىنىڭ شەرقى رايونلىرىنى باشقۇراتتى. ئۇنىڭ ئوردىسى ئۇلاستايدىكى خاڭگەي (تاشقى مۇڭغۇلىيەنىڭ غەربىدە) تاغلىرىنىڭ ئىچىدە ئىدى. ئۇ باشقۇرىدىغان جايلارنىڭ ئىچىگە هازىرقى ئىچكى مۇڭغۇلىيەنىڭ ئالاسەن ئايمىغى، ئىرسىن ئايمىغى، تەڭرى تېغىنىڭ شىمالىدىكى جۇڭغار دالىسى، تارىم ۋادىسىنىڭ شىمالى قىسمى، سىلىنغا دەرياسى (تاشقى مۇڭغۇلىيەدە) نىڭ غەربى قىسمىدىكى توبىدۇ قاتارلىق جايلار كىرەتتى.

سولقول، ئوڭقول بىلگە خانلاردىن قالسا، باتىس خان دەپ ئاتىلىدىغان خانلار ناهايىتى چوڭ هوقۇققا ئىگە ئىدى. باتىس خان هونلار ئىرتوردىيەسىنىڭ غەربى رايونلىرىنى (شەرقى تارىم ۋادىسىنىڭ ئوتتۇرا جەنۇبى قىسمىدىن تارتىپ غەربى كاسپى دېڭىزىنىڭ بويلىرىغىچە) باشقۇراتتى. ئۇنىڭ ئوردىسى هازىرقى كورلا ئەتىراپىدا ئىدى. ئۇ تەڭرىقۇتقا ۋاكالىتەن هوكۇم يۈرگۈزەتتى.

ئۇرۇش ۋاقىتلىرىدا بولسا تەڭرىقۇتتىن تارتىپ، ئولۇغ غەزىنە بېگىگىچە بولغانلارنىڭ هەممىسى قوشۇنلارغا يېتەكچىلىك قىلىپ ئۇرۇشقا قاتنىشاتتى. تۈمەن بېشى، مىڭ بېشى، يۈز بېشىلار بولسا نۇقۇل هەربى ئىشلارغا يېتەكچىلىك قىلاتتى.

هونلارنىڭ قانۇن تۈزۈمى

دونيادا قانداق تۈزۈمدىكى دولەت بولمىسۇن ئۇنىڭ ئۆز هوكۇمرانلىقىنى يۈر-گۈزۈش ئۈچۈن لازىم بولىدىغان قوراللار ئىچىدە مۇهىم قوراللىنىڭ بىرى قانۇندۇر. قەدىمقى چاغلاردا دولەت پەيدا بولغاندىن تارتىپ، قانۇن — تۈزۈملەر ئورنۇتۇلۇپ ئىجرا قىلىنىشقا باشلىغان. ئېنگېلس مۇنداق دەپ يازىدۇ: „ئۇنىڭ ئورگانلىرى خەلق ئىرادىسى قوراللىرىدىن مۇستەقىل ئورگانلارغا هوكۇمرانلىق ۋە زۇلۇم ئور-گانلىرىغا، خەلقنىڭ ئۆزىگە قارشى قارىتىلغان ئورگانلارغا — ئايلىنىدۇ.“⑥ چۈنكى دولەت تۈپ ماهىيىتى جەههەتتىن بىر سىنىپ يەنە بىر سىنىپنى ئىزىش قورالىدىن باشقا نەرسە ئەمەس. هونلار مىلادىدىن بىر نەچچە ئەسىر بۇرۇنلا سىنىپى جەمئىيەتكە كىرگەن. ئۇلاردا سىنىپى پەرقلەر ناهايىتى روشەن شەكىللەنگەن. 1924 — يىلى سېۋېت ئارخىلوگى كوزلوۋ تاشقى مۇڭغۇلىيەدىكى هون خانلىرىنىڭ قەۋرىستانلىقىنى تاپقان. شۇ قەۋرىلەرنىڭ بىرىدىن، هون خانى بىللەن بىللە كۆمۈلگەن قۇللارنىڭ جەسەتلىرى چىققان. بۇ پاكىت مىلادىدىن نەچچە ئەسىر بۇرۇنلا هونلاردا سىنىپلار

نىڭ مەۋجۇتلىغىنى كۈچلۈك ھالدا ئىسپاتلايدۇ.

سىنپى جەمئىيەتتە، ھۆكۈمران سىنىپ ئۆزىگە قارشى چىققانلارنى تۈرلۈك ئۇسۇللار بىلەن چەكلەش ئۈچۈن ئەلۋەتتە قانۇن تۈزۈملەرنى بەلگىلەپ، ئۇنى ئىجرا قىلىدۇ.

سىماچيەننىڭ «تارىخى خاتىرىلەر، ھونلار ھەققىدە قىسسە» ۋە يەنىشىگو (7 ـ ئەسىردە ئۆتكەن) نىڭ «خەن يىلنامىسى» غا بەرگەن ئىزاھاتىدىكى خاتىرىلەرگە قارىغاندا، ھونلارنىڭ قانۇنى بويىچە:

① پىچاق كۆتۈرۈپ ئادەم ئۆلتۈرگەنلەرگە ئۆلۈم جازاسى بېرىلەتتى.

② ئوغۇرلۇق قىلغانلارنىڭ ئائىلىسىدىكى مال ـ مۈلۈك مۇسادىرە قىلىناتتى

③ جىنايەتچىلەرنىڭ جىنايەتلىرىگە (ئېغىر ـ يەڭگىللىكىگە) قاراپ جازا بېرىلەتتى. مەسىلەن: يەڭگىلرەك جىنايەت قىلغانلارنى (ئادەم ئۆلتۈرگەنلەردىن باشقىلارنى) باغلاپ، تاش ئۈستىدە يۇمىلىتىپ، ئۆگە سۆڭەكلىرىنى غۇچ ـ غۇچ قىلىۋەتتى. ياكى ھوشۇقىنى چېقىپ تاشلايتتى.

④ ھونلارنىڭ قاماقخانىسىغا قامالغانلار 10 كۈندىن ئارتۇق ياتمايتتى. دۆلەتتىكى قاماقخانىلارنىڭ بىردىكى جىنايەتچى بىر نەچچە ئوندىن ئاشمايتتى ⑦ بۇنىڭغا قارىغاندا، ھونلاردا جىنايەتچىلەر ناھايىتى تىز بىر تەرەپ قىلىنىدىكەن.

Altun04

تارىخى يىلنامىلاردا هونلارنىڭ قانۇن تۈزۈمىگە دائىر ماتېرىياللار ئاز بولسىمۇ، يوقۇرىدىكى خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا هونلار قاماقخانىلارنى سالدۇرۇپ جىنايەتچىلەرنى قامىغان. هونلارنىڭ جازا قانۇنلىرىغا دائىر بەزى بىر پاكىتلارنى ياۋروپا هون ئىمپېرىيىسى (465 — 375) دەۋرىدە تولا قوللانغان بەزى بىر جازالاش تەدبىرلىرىدىنمۇ كۆرۈش مۇمكىن. ياۋروپا هون ئىمپېرىيىسىنىڭ ئىمپېراتورى ئاتتىلا روما ئىمپېرىيىسىگە ئەۋەتكەن ئەلچىسى ئىدىقۇن روما ئىمپېراتورغا يالغاندىن سېتىلىپ ئاتتىلانى ئۆلتۈرمەكچى بولىدۇ. ئۇ ئۆز ئەلىگە قايتىشىدا، ئۆزى بىلەن بىللە بىر نەچچە نەپەر رومالىق سۈيىقەستچى دىپلوماتلارنى بىللە ئېلىپ كېلىدۇ. ئىدىقۇن ئاتتىلانىڭ هوزۇرىغا يېتىپ كەلگەن زامان سۈيىقەستنى ئاتتىلاغا مەلۇم قىلىدۇ. روما ئىمپېراتورىنىڭ بۇنداق سۈيىقەستىدىن غەزەپلەنگەن ئاتتىلا ئۇزۇن بىر نوتۇق سوزلىگەندىن كېيىن: «ئەگەر كەچۈرمەيدىغان بولسام سىلەرنى (رومالىق سۈيىقەستچىلەرنى دېمەكچى — ئا) هون ئادىتى بويىچە دالىغا ئىگىز موما ياغاچ تىكىپ موما ياغاچنىڭ ئۇچىغا سىلەرنى يالىڭاچلاپ باغلا قويۇپ، ياۋايى يىرتقۇچ قۇشلارغا يەم قىلىپ بېرىپ جازالايتتىم.» دېگەن. شۇنىڭغا قارىغاندا، هونلاردا ئېغىر جىنايەت ئۆتكۈزگەنلەرنى ئەنە شۇنداق ئۇسۇل بىلەن ئۆلتۈرىدىكەن.

يوقۇرىدىكى پاكىتلارغا قارىغاندا هونلاردا ملادىدىن بىر نەچچە ئەسىر بۇرۇنلا مۇكەممەل دولەت تەشكىلى تۈزۈمى بولغانلىقتىن قانۇن تۈزۈم ئورنىتۇلغان قاماقخانىلارمۇ بولغان. ئېنگېلس مۇنداق دەپ يازىدۇ: «دولەتنى كونا ئۇرۇقداشلىق تۈزۈمى بىلەن سېلىشتۇرۇپ كۆرگىنىمىزدە، دولەتنىڭ بىرىنچى خۇسۇسىيىتى — ئۇنىڭ پۇقرالىرىنىڭ تېررىتورىيىگە قاراپ بولۇنۇشىدىن ئىبارەت ئىكەنلىكى مەلۇم بولىدۇ . . . . دولەتنىڭ ئىككىنچى خۇسۇسىيىتى — ئۆزىنى ئۆزى قوراللىق كۈچ قىلىپ ئۇيۇشتۇرىدىغان ئاھالىدىن ئىبارەت بولمىغان ئىجتىمائى هاكىمىيەتنىڭ تەسىس قىلىنىشىدۇر....... ئۇ پەقەت قوراللىق كىشىلەردىنلا ئىبارەت ئەمەس، بەلكى ئۇرۇقداشلىق جەمئىيىتىگە مەلۇم بولمىغان ماددى قوشۇمچىلار - قاماقخانىلار، ۋە خىلمۇ — خىل مەجبۇرى قىلغۇچى ئورگانلاردىن ئىبارەت.» ⑧ هونلار دولىتى مانا شۇ ئىككى خىل خۇسۇسىيەتكە تولۇق ئىگە بولغان دولەت ئىدى.

هونلارنىڭ دۆلەت كېڭىشى

هونلاردا زۆرۈر تېپىلغاندا دۆلەت كېڭىشى ئۆتكۈزۈلەتتى. باتۇر تەڭرىقۇت قەدىمقى چاغدىن تارتىپ بار بولغان دۆلەت كېڭىشىنىڭ رولىغا ناھايىتى چوڭ ئېتىۋار بەرگەن ئىدى. دۆلەت كېڭىشى ئاساسەن ناھايىتى چوڭ ۋە جىددى ئىشلارنى ھەل قىلىش زۆرۈرىيىتى تۇغۇلغاندا ئۆتكۈزۈلەتتى. مەسىلەن:

(1) تەڭرىقۇت ئالەمدىن ئۆتكەن چاغدا، ئۇنىڭ ئورنىغا كىمنىڭ تەڭرىقۇت بولۇش مەسىلىسىدە تالاش ــ تارتىش بولۇپ قالغاندا، دۆلەت كېڭىشىنى ئۆتكۈزۈپ، ھەل قىلىشقا توغرا كېلەتتى. بۇنداق چاغدا ھون خانلىرى پايتەختكە چاقىرىلىپ، ھون تەڭرىقۇتىنىڭ ئوردىسىدا بىرنەچچە كۈن كەسكىن تالاش ــ تارتىش ئارقىلىق يېڭى تەڭرىقۇت تەختكە چىقىرىلاتتى.

(2) دۆلەت جىددى ۋە ناھايىتى خەتەرلىك ئەھۋالغا ئۇچرىغاندا (بىرەر دۆلەت بىلەن ئۇرۇشىدىغان چاغدا) دەرھال دۆلەت كېڭىشى ئۆتكۈزۈلەتتى. كېڭەشتە ھون خانلىرى بىرلىكتە كېڭىشىپ، دۆلەتنىڭ سىياسىتى، ئومۇمى ھەربى سەپەرۋەرلىكىدىن تارتىپ ئۇرۇشنىڭ ستراتېگىيىسى، تاكتىكىلىرىغىچە بولغان مۇھىم مەسىلىلەرنى بەلگۈلىشەتتى.

(3) ھونلار دۆلىتى باشقا بىر دۆلەت بىلەن ئەھدىنامە تۈزۈدىغان چاغدا دۆلەت كېڭىشى ئۆتكۈزۈلۈپ، تۈزۈلىدىغان ئەھدىنامىنىڭ مەزمۇنى، شەرتلىرى بەلگۈلىنەتتى. بۇنداق كېڭەشنى ئۆتكۈزۈشنىڭ مۇقىم بەلگۈلەنگەن ۋاقتى يوق ئىدى. قاچانىكى زۆرۈر تېپىلسا شۇ چاغدا ئۆتكۈزۈلەتتى.

بۇنىڭدىن تاشقىرى، ھونلار يەنە ھەر يىلى بەلگۈلەنگەن ۋاقىتتا ئۈچ قېتىم كېڭەش ئۆتكۈزۈپ تۇراتتى. بۇنداق كېڭەشنىڭ بىرىنچىسى، بىرىنچى ئايدا ئۆتكۈزۈلۈپ، ھون خانلىرى، بەگلىرى تەڭرىقۇت ئوردىسىغا يىغىلىپ، ئاتا-بوۋىلىرى ئەرۋاھىغا ئاتاپ ئەتىيازلىق نەزىر قىلىشاتتى. ئىككىنچى قېتىملىق كېڭەش 5-ئايدا ھونلار پايتەختىدە ئۆتكۈزۈلەتتى. بۇنىڭدىمۇ ھونلار كۆك تەڭرىگە، يەر تەڭرىگە، قۇياش ئاي تەڭرىگە سېغىنىپ ئىبادەت قىلىشاتتى، نەزىر قىلىشاتتى. ئۈچۈنچى قېتىملىق كېڭەش كۈزدە چارۋا-ماللار سەمىرگەن چاغدا ئۇرخۇن دەرياسىنىڭ تامىر دەپ ئاتىلىدىغان بىر ئېرىقىنىڭ بويىدا ئۆتكۈزۈلەتتى. بۇ كېڭەشتە ھونلار ئاھالە سانىنى، چارۋا ــ ماللار سانىنى ھېساپلاپ كۆزدىن كەچۈرۈشەتتى. مانا شۇ ھەر يىلى ئۆتكۈزۈلىدىغان ئۈچ قېتىملىق كېڭەش ئىچىدە كۈزدە ئۆتكۈزۈلىدىغىنى ناھايىتى مۇھىم ئىدى. چۈنكى كۈزدىكى كېڭەشتە ھون ئاھالىسىنىڭ نوپۇسى، چارۋا ماللارنىڭ سانى تەكشۈرۈلۈپ كۆپەيگەن ياكى كېمەيگەنلىكى، چارۋا ــ ماللارنىڭ ئاۋۇغان ياكى ئاۋۇمىغانلىقى مەلۇم بولاتتى. بۇ كېڭەشلەرنىڭ ھەممىسىدە ھونلار يۇقۇرىدىكى ئىشلارنى قىلغاندىن تاشقىرى ئات چاپتۇرۇپ (بەيگە بولسا كېرەك) تۆگەسىز قاشتۇرۇپ كۆڭۈل ئېچىش قىلاتتى.

يىغىپ ئېيتقاندا، هونلاردا ھەربىي دېموكراتىيە تۈزۈمى خېلى مۇكەممەل ۋە كۈچلۈك ئىدى.

2. هونلارنىڭ ھەربىي تۈزۈمى

هون قوشۇنلىرىنىڭ خىللىرى

باتۇر تەڭرىقۇت تەرىپىدىن تېخىمۇ مۇنتىزىملاشتۇرۇلغان ھەربىي تۈزۈم بويىچە، هون قوشۇنلىرى ئاساسەن ئاتلىق، قىسمەن پىيادە قوشۇنلاردىن تەشكىللەنگەن ئىدى. هونلارنىڭ ياشلىرى ۋە يىگىتلىرىنىڭ مۇتلەق كۆپچۈلىكى ئاتلىق قوشۇنغا كىرەتتى. هون ئاتلىقلىرى ئاتلارنىڭ رەڭلىرى بويىچە تۈمەنلىككە بۆلۈنۈپ تەشكىللەنگەن. باتۇر تەڭرىقۇت تەشكىللىگەن 400 ئاتلىق قوشۇن كۆك، ئاق بوز، قارا، قىزىل تورۇقتىن ئىبارەت 4 خىل رەڭدىكى ئاتلارغا (ھەر بىر رەڭدىكىسى 100 مىڭدىن) مىندۈرۈلگەن. بۇ 400 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇننىڭ قوماندانلىق تەركىۋىدە 44440 كىشى بار ئىدى. ئۇنىڭ ئىچىدىن 40 نەپىرى تۈمەن بېشى، 400 نەپىرى مىڭبېشى، 4000 نەپىرى يۈز بېشى، 40000 نەپىرى ئون بېشى ئىدى. چۈنكى هونلارنىڭ ھەربىي تۈزۈمى بويىچە قوماندانلىق ۋەزىپىسىنى ئوتتەشتە 4خىل دەرىجە (تۈمەن بېشى، مىڭ بېشى، يۈز بېشى، ئون بېشى) لىك يېتەكچىلەر ئاساسىي گەۋدە ئىدى.

هون ئاتلىقلىرى ناھايىتى باتۇر، چىداملىق (ئىسسىق — سوغۇققا، ئاچلىققا بوران — يامغۇرغا) ئىدى. چۈنكى هونلار قەدىمدىن تارتىپ ئۆزى ياشىغان جايلارنىڭ تەبىئىي ئەھۋالىدىكى قىيىن شارائىتلارنى (قۇملۇق، سوغاق، ۋاھاكازالار) نى يېڭىش ئۈچۈن ئۇلاردا باتۇرلۇق ۋە قەيسەرلىك روھى بولۇشى زۆرۈر ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە هونلار ئۆزىنىڭ كۈچلۈك خوشنىلىرىنىڭ هۇجۇمىدىن ئۆزىنى مۇداپىيە قىلىشلا ئەمەس بەلكى ئۇلارنى باش ئەگدۈرۈش ئۈچۈنمۇ ئەسىرلەر بويى ئۇرۇشۇپ كەلگەن. مانا شۇنداق تەبىئىي ۋە تارىخىي شارائىتلار هونلارنىڭ باتۇر ۋە قەيسەر، چىداملىق بولۇشتەك ئالاھىدىلىكلىرىنى ۋۇجۇتقا كەلتۈرگەن. هون ئاتلىقلىرىغا جەڭچى بولۇپ كىرگەنلەر كىچىكىدىن تارتىپ (قوشۇنغا كىرمەستىن بۇرۇن) ئوقيا ئېتىش مەشىقىنى قىلىشتا ئىشنى توشقان ئوۋلاشتىن باشلىسا، ئات مىنىش مەشىقىنى، قويغا مىنىشتىن باشلايتتى. ياشلار ۋە يىگىتلەر قوشۇنغا كىرگەندىكىدىن ناھايىتى قاتتىق جاپالىق ھەربىي مەشىق ئارقىلىق تەربىيلىنەتتى. بۇنداق مەشىقلارنىڭ بىرى ئوۋ ئولاش ئىدى. ئوۋدا كوكتە

ئوقتەك ئۇچۇپ كېتىۋاتقان شۇڭقارنى ئېتىپ چۈشۈرگەنلەر جەڭچى ھىساپلانسا، ئادەتتىكى مەشقتە ئۇچقۇر ئاتنى چاپتۇرۇپ كېتىۋېتىپ ئوقيانى نىشانغا تەككۈزگەنلەر جەڭچى ھىساپلىناتتى. ھون ئاتلىقلىرى ئۇستىگە ساۋۇت (زەنجىر چاپان)، بېشىغا دۇبۇلغا (تومۇر قالپاق) كېيىشەتتى. ئۇلار نەيزە، ئەگرى قىلىچ، قالقان، ئوقيا بىلەن قوراللىناتتى.

ھون قوشۇنلىرىدا ئاتلىقلاردىن باشقا مەلۇم ساندا پىيادە قىسىملار بولاتتى. ئۇلار ئۇرۇش ھارۋىلىرىغا ئوندىن، ئوندىن ئولتۇرۇپ، ھەربى يۈرۈشلەرگە باراتتى. ئولار ئوقيا، قىلىچ، نەيزە، قالقان بىلەن قوراللىناتتى.

ھون قوشۇنلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى

ھون قوشۇنلىرى بىر نەچچە ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە ئىدى. ئۇلار ئۇرۇش ۋاقتىدا ئۇرۇش قوشۇنى بولسا، تىنچلىق مەزگىلدە ئىشلەپچىقىرىش قوشۇنى ئىدى. ھونلارنىڭ ھەربى تۈزۈمى بويىچە ئىشلەپچىقىرىش تەشكىلى بىلەن ھەربى تەشكىلى بىر تۇتاش گەۋدە ئىدى. ھەربى قوشۇن ئەزاسى بولغان جەڭچى ئەينى ۋاقىتتا ئىشلەپچىقىرىش ئەمگەكچىسى ئىدى. ھون قوشۇنلىرى ئۇرۇشقا كەتكەن چاغلاردا ھون ئاھالىسىدىن ياشانغانلار، ئاياللار يول ياساش، كۆۋرۈك سېلىش، چارۋا — ماللارنى بېقىش، دېخانچىلىق قىلىش ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىناتتى.

ھونلاردا باتۇرغا ھورمەت قىلىش ئومۇملاشقان ئادەت ئىدى. ھون جەڭچىلىرى باتۇرلۇق كورسەتسە، پۈتكۈل ئەلنىڭ ھورمىتىگە سازاۋەر بولاتتى. ئۇندىن باشقا قولغا چۈشۈرگەن غەنىمەت باتۇر جەڭچىلەرگە ھەدىيە ئورنىدا بېرىلەتتى. 5-ئەسىردە شەرقى ئۇيغۇرلار ئوزىنىڭ باتۇر خانى بەگ قۇلى ھەققىدە مۇنداق قوشاق توقۇغان:

ۋاي كەلدى بەگ قۇلى دىگەندە ئانا،
توختايدۇ بوۋاقنىڭ يىغىسى شۇ ئان.
دىيىشەر ياش قىزلار ئېيتقاندا ناخشا،
«يېگىتىم بولسىدى بەگ قۇلى سىمان.»

يوقۇرىدىكى قوشاقمۇ بىزنىڭ ئەجداتلىرىمىزنىڭ باتۇرلۇقىنى ناھايىتى يۈكسەك ھالدا قەدىرلەيدىغانلىقىنى بىلدۈرۈدۇ. ھونلارنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى ئىچىدە، ئالى جاناپ بىر خىسلەت بار ئىدى. ئۇ بولسىمۇ ئۇرۇشتا قۇربان بولغانلارنىڭ جەسىدىنى ئۇرۇش مەيدانىدا قالدۇرماي ئېلىپ كېتىش ھەر بىر جەڭچىنىڭ مۇقەددەس بورچى ئىدى. شۇنىڭغا كورە ئۇرۇشتا قۇربان بولغانلارنىڭ جەسىدىنى مەرھوم تۇرغان قىسىمدىكى جەڭچىلەر ئۇرۇش مەيدانىدىن كوتۇرۇپ، ئوز يۇرتلىرىغا ئېلىپ كىلەتتى.

شۇنىڭ ئۈچۈن ھونلار جەمئىيىتىدە بىر كىشىنى ئۆلچەشتە، ئۇنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكى بىلەن ئۇرۇشتا (بولۇپمۇ ئۇرۇشتا) ئوينىغان رولىنى ئۆلچەم قىلاتتى. (9)

ھون قوشۇنلىرىنىڭ جەڭگىۋارلىقى ھەققىدە خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن مەشھۇر سىياسى ئەنزارچى جاۋسۇ غەمكىنلىك بىلەن ھەسرەتلىنىپ: ھون ئاتلىقلىرى بوراندەك بېسىپ كېلىدۇ، قويۇندەك غايىپ بولىدۇ. خەن قوشۇنلىرى ئۇلارغا يېتىشەلمەيدۇ، دېگەن. (10) ھونلار ئەسىرلەر بويى ئېلىپ بارغان ئۇرۇشلىرىنىڭ تەجرىبىسىدىن، يەرنى تىڭشاپ تۇرۇپ، دۈشمەن قوشۇنلىرى كېلىۋاتقان جاي بىلەن ئۆزلىرى تۇرغان جاينىڭ ئارىسىدىكى مۇساپىنىڭ قانچىلىكلىكىنى، كۆتۈرۈلگەن چاڭ ــ تۇزاڭغا قاراپ دۈشمەن قوشۇنلىرىنىڭ سانى قانچە ئىكەنلىكىنى بىلىش سەنئىتىنى ئىگەللەپ ئالغان ئىدى. (11)

ھونلارنىڭ ئىقتىسادي ۋە مەدنىيىتى

1 . ھونلارنىڭ ئىقتىسادي ئەھۋالى

چارۋىچىلىق

ھونلارنىڭ ئىقتىسادي تۇرمۇشىدا چارۋىچىلىق، دىخانچىلىق، ھۈنەرۋەنچىلىك، سودا، ئوۋچىلىقتىن ئىبارەت ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە رول ئوينايتتى.

ھونلار تىرىتورىيىسىدىكى قىدىرقان تاغلىرى (ھازىرقى ھىنگان تاغلىرى)، نۇيان تاغلىرى، خاڭگەي تاغلىرى (بۇ تاغلار ھازىر تاشقى موڭغۇلىيىدە) ئالتاي تاغلىرى، تەڭرى تاغلىرى، كەڭسۇ (گەنسۇ) دىكى تەڭرى تاغلىرى، ئالچى تاغلىرى قاتارلىق تاغلار ۋە شۇ تاغلارنىڭ ئېتەكلىرىدىكى يايلاقلار، سىبىرىيىدىكى لېنا دەرياسى، ئانغارا دەرياسى، يەنسەي دەرياسى، موڭغۇلىيەدىكى سېلېنغا دەرياسى، كېرۇلون دەرياسى، ئالتۇن ئۆزۈن دەرياسى، ئورخۇن دەرياسى، توغلا دەرياسى، ئالتايدىكى ئېرتىش دەرياسى بويلىرىدىكى ياپيېشىل يايلاقلار، خۇسۇسەن تاشقى موڭغۇلىيەدىكى ئوتوكەن يايلىقى، ئىچكى موڭغۇلىيەدىكى چوغاي تاغلىرىنىڭ (يىڭشەن تاغلىرى) جەنۇبىدىكى ئوردۇس يايلىقى، كوكنۇر يايلىقى، (چىڭخەي كۆلىنىڭ بويلىرى)

Altun0q

ئىرتىش يايلىقى، (تاشقى موڭغۇلىيەنىڭ غەربى جەنۇبىدا)، باركۆل يايلىقى (قۇمۇلدا) قاتارلىق يايلاقلار چارۋىچىلىق ئىگىلىكىنى تەرەققى قىلدۇرۇشقا ناھايىتى ئوبدان ئىمكانىيەت يارىتىپ بېرەتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن ھونلاردا چارۋىچىلىق ناھايىتى تەرەققى قىلغان بولۇپ، مىليونلىغان ئاتلار، نەچچە ئون مىليون كالا — قوي، تۆگىلەر يوقۇرىدا تىلغا ئېلىنغان تاغلار، يايلاقلار، داللارنى رەڭمۇ — رەڭ بولۇتتەك قاپلاپ تۇراتتى.

چارۋىچىلىق ئىگىلىكى ھونلارنىڭ ئاساسى بايلىقى بولۇپ، چارۋىچىلىق ئۇلار ئۈچۈن تۇرمۇش ۋاستىسى ھەم ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىسى ھېساپلىناتتى. چارۋىچىلىق ئىگىلىكىدە ئەڭ تايىن كۆپ سانىنى ئات، كالا، قوي، تۆگە ئىگەللەيتتى. ھونلارنىڭ يېمەك — ئىچمىكى، كېيىم — كېچىكى، كۈندىلىك تۇرمۇشتا كېرەك بولىدىغان نەرسىلەرنىڭ بىر قىسمىنى چارۋىچىلىق ئىگىلىكى تەمىنلەپ بېرەتتى، ھونلار ئات، كالا، قوي، تۆگىلەرنىڭ گۆشى بىلەن ئوزۇقلىناتتى. سۈت، قىمىز ئىچەتتى. قايماق، ئىرىمچىك چىقىراتتى. قوينىڭ تېرىسىنى ئاشلاپ جۇۋا كېيەتتى. تۆگە يۇڭلىرىنى ئىگىرىپ يۇڭ چەكمەن توقۇيتتى. قوي يۇڭلىرىنى ھەر خىل بوياپ يىپ ئىگىرىپ گىلەم توقۇيتتى. قوي يۇڭلىرىدىن چىرايلىق شىرداقلار، كىگىزلەرنى بېسىپ تۇرمۇشتا ئىشلىتەتتى. چېدىرلارنى ياسايتتى. كالا تېرىسىدىن كون (بۇلغارى) ئىشلەپ ئۇنىڭدىن ئۆتۈك تىكەتتى. ئات جابدۇقلىرىنى (قامچا، ئۈزەڭگى بېغى، قوشقۇن، نوقتا، يوگەن، بەلتاسما) قاتارلىقلارنى ياسايتتى.

ھونلار چارۋىچىلىق ئىگىلىكىدە، ئات ئۇستۇرۇشكە ناھايىتى ئەھمىيەت بېرەتتى. چۈنكى ئاتنىڭ رولى ناھايىتى چوڭ بولۇپ، ئىقتىسادىي جەھەتلەرگە ياكى ھەربى ئىشلاردا بولمىسۇن ئات ھونلارنىڭ قاتناش ۋە ھەربى ساھەسىدىكى ئاساسى قورالى ئىدى. ئات مىنىش، ھارۋىغا قوشۇش، يۈك ئارتىش جەھەتلەرگە ئىشلىتىلگەندىن تاشقىرى ئەڭ موھىمى ئۇرۇشتا ئىنتايىن موھىم رول ئوينايتتى. ھونلار يۈز مىليونلىغان ئاتلىق قوشۇنغا تايىنىپ، ھون تەڭرىقۇتلىغىنىڭ قۇدرىتىنى، ھەيۋىسىنى ئۆزىنىڭ كۈچلۈك خوشنىسى ئالدىدا نامايىش قىلاتتى. ھونلار ئات ئۇستۇرۇشكە شۇنچىلىك ئەھمىيەت بەرگەنكى ئاتنىڭ خىللىرىمۇ ئۆز جايىدا ئىدى. مىلادىدىن 200 يىللار ئىلگىرى باتۇر تەڭرىقۇت 400 مىڭ كىشىلىك مۇنتىزىم ئاتلىق قوشۇن تەشكىل قىلغان ئىدى. يوقۇرىدا بايان قىلىپ ئۆتكۈنىمىزدەك 4 خىل رەڭدىكى 400 مىڭ ئاتنى بىر نەچچە مىليون ئاتنىڭ ئىچىدىن تاللاپ ئېلىش مۇمكىن ئىدى. مانا شۇ پاكىت ھونلاردا چارۋىچىلىقنىڭ ناھايىتى تەرەققى قىلغانلىقىنى، بولۇپمۇ ئات ئۇستۇرۇشكە تولىمۇ ئەھمىيەت بېرىلگەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

ھونلارنىڭ فېئودالىق تۈزۈمىدىكى چارۋىچىلىق ئىگىلىكىدە سۈيۇرغاللىق (ئىكتا)

تۈزۈمى يولغا قويۇلغان ئىدى. هون خانلىرى تەڭرىقۇت تەرىپىدىن باشقۇرۇشقا بېرىلگەن رايونلاردا ئۆزى بەگ ئۆزى خان بولۇپ هۆكۈم سۈرۈپ، سۆيۈرغال قىلىنغان تېرىتورىيەدە ئۆز چارۋىلىرىنى ئۆستۈرەتتى. سولقۇل، ئوڭقول بىلگە خانلاردىن تارتىپ ئون بېشىغىچە بولغان 24 خىل دەرىجىدىكى خانلار، بەگلەرنىڭ هەممىسىنىڭ سۆيۈرغاللىرى بار ئىدى. ئۇلار ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت بېقىندىنىڭ بېقىندىسى ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت ئىدى. مۇنداق بېقىندىلىق مۇناسىۋىتىدە ھەر قايسىسىنىڭ ئۆز ئالدىغا سۆيۈرغال قىلىنغان تەۋەلىكىنىڭ بولۇشى فېئوداللىق جەمئىيەتتە بېكىتىلگەن ئالاھىدىلىكتىن ئىبارەت ئىدى.

بەزى تارىخچىلارنىڭ هونلار جەمئىيىتىنى قۇللۇق تۈزۈمدىكى جەمئىيەت دېيىشى پۇت تىرەپ تۇرالمايدۇ. چۈنكى ئۇلارنىڭ كۆتەرگەن دەلىلى هون خانلىرىنىڭ قەۋرىسىدىن تېپىلغان قۇللارنىڭ جەسەتلىرى. هون خانلىرى ئۆلگەندە بۇرۇنقى قۇللۇق تۈزۈمنىڭ تەسىرىدىنمۇ ياكى قامان دىنىنىڭ تەسىرىدىنمۇ ئەسىر چۈشكەنلەردىن نەچچە ئوننى ياكى بىر نەچچە يۈزنى مەرھۇم خان بىلەن بىللە دەپنە قىلىش ئادىتى بار ئىدى. لېكىن هونلار جەمئىيىتىدىكى ئىشلەپچىقىرىش ساھەلىرىدە قۇللار ئەمگىكى ھېچقانداق رول ئوينىمىغان. ئۇرۇشتا ئەسىر چۈشۈپ قۇل قىلىنغانلار ناھايىتى ئاز بولۇپ، ئۇلار ئائىلە قۇللىرىلا بولغان. هونلارنىڭ چارۋىچىلىق ئىگىلىكىدە قۇللارنىڭ ئىشلىتىلىشى ئەقىلگە سىغىدىغان ئىش ئەمەس. چۈنكى بۇنى چارۋىچىلىقنىڭ ئالاھىدە بولغان ئىككى تۈرلۈك خۇسۇسىيىتى بەلگىلىگەن. بىرىنچى خۇسۇسىيەت: چارۋىچىلىق ئىگىلىكىنىڭ كۆچمە خاراكتېردە ئىكەنلىكى، يايلاق هاياتىنى كەچۈرىدىغان هون چارۋىچىلىرىنىڭ ' ئىشلەپچىقىرىشى كۆچمە خاراكتېردە بولۇپ، «پۈتۈنلەي مۇقىم، تۇراقلىق بولغان ئەمەس. بولۇشىمۇ مۇمكىن ئەمەس ئىدى. بۇنداق كۆچمە خاراكتېردىكى ئىشلەپچىقىرىشنى قۇللار ئەمگىكى بىلەن چەكلەپ قويۇش ئاسان ئەمەس ئىدى. چۈنكى قۇللار ئاسانلا قېچىپ كېتەتتى. بۇ ئەمەلى ئەھۋال بولۇپ، بۇنى ئىنكار» قىلىشقا بولمايدۇ. ئىككىنچى خۇسۇسىيەت: ئىشلەپچىقىرىشنىڭ كوللېكتىپلىقى؛ يايلاقتىكى چارۋىچىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىشى، دېخانچىلىق، سودا ئەمگىكىگە ئوخشاش ئۇنداق يەككە - يېگانە (يالغۇز) ئېلىپ بارىدىغان ئىشلەپچىقىرىش بولماستىن، ناھايىتى چوڭ كوللېكتىپ ھەرىكەت ئارقىلىق ئېلىپ بېرىلاتتى. بىر توپ كىشىلەر بىرلىكتە تۇرۇپ، پادا-پادا قويلارنى ھەيدەپ يۈرۈپ باقاتتى. مانا شۇنداق كوللېكتىپ ئىشلەپچىقىرىشتا ئەگەر بىر توپ قۇللارنى يىغىپ ئۇلارنى ئەمگەككە سالىدىغان بولسا، قۇللار ناھايىتى ئاسانلا قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشى مۇمكىن . . . . . . ئەگەر قۇللارنىڭ قولىغا تۆمۈر چېتىق، پۇتىغا كىشەن سېلىپ، ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكىگە سالماقچى بولسا ئۇ،

سۇ قوغلۇشۇپ كوچۇپ يۈرۈيدىغان چارۋىچىلىقنى قىلىش زادى مۇمكىن ئەمەس. (11) شۇڭا هونلار جەمئىيىتى «قۇللۇق تۈزۈمدە» دېيىشكە ھېچقانداق ئاساس يوق. ئىلگىلەنمەستىن تۇرۇپ فېئوداللىق تۈزۈمدىكى جەمئىيەت ئىدى دېيىش ئەقىلگە ۋە تارىخى پاكىتلارغا ئەڭ مۇۋاپىق كېلىدۇ.

هونلارنىڭ چارۋىچىلىق ئىگىلىگى، تەبىئى شەرت — شارائىتلارنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچۇرغاندىن تاشقىرى شۇ چاغدىكى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ ئاجىزلىقىدىن تەبىئى ئاپەتلەرگە قارشى تۇرۇش قابىلىيىتى يېتەرلىك ئەمەس ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن بەزى چاغلاردا بوران، يامغۇر، قار شىۋىرغان ۋە قۇرغاقچىلىققا ئوخشاش تەبىئى ئاپەتلەر يۈز بېرىپ چارۋا - ماللار كوپ ئۆلۈپ كېتەتتى. ئىشلەپچىقىرىش ۋەيران بولاتتى. ئىقتىسادىي خاراپلىق پەيدا بولۇپ، خەلق ئاچارچىلىققا يولۇقۇپ، ئۆلۈپ كېتەتتى. «تارىخى خاتىرلەر. هونلار ھەققىدە قىسسە»، «خەن يىلنامىسى. هونلار ھەققىدە قىسسە»، «كېيىنكى خەن يىلنامىسى، جەنۇبى هونلار ھەققىدە قىسسە» باپلىرىدىكى خاتىرلەرگە ئاساسلانغاندا مىلادىيدىن 104 يىل بۇرۇن، قىش مەزگىلىدە، مىلادىيدىن 89 — 71 يىل بۇرۇن قىش مەزگىلىدە، مىلادىيدىن 68 يىل بۇرۇن ۋە مىلادىينىڭ 46 — يىللىرى ئىلگىرى — ئاخىرى بولۇپ، يوقۇرىدا تىلغا ئېلىنغان ئەھۋاللار (تەبىئى ئاپەتلەر، ئاچارچىلىق، ئۆلۈم — يېتىم — ئا) يۈز بەرگەن. بەزىدە شۇنداق يامان ئەھۋاللار يۈز بەرسىمۇ مۇتلەق كوپ چاغلاردا چارۋىچىلىق ئىگىلىگىدە گۈللەپ ياشناش مەنزىرىسى ئاساسى ئورۇندا تۇرىدۇ.

دېخانچىلىق

ئەڭ قەدىمقى چاغلاردا «هونلارنىڭ بۇغداي ئامبىرى» دېپ نام ئالغان تارىم ۋادىسىدىكى ئەجداتلىرىمىز هازىرقى كۈندىن تەخمىنەن 7000 يىل بۇرۇن دېخانچىلىق بىلەن شوغۇللانغان.

9981 — يىلى 2 — ئاينىڭ 24 — كۈنى ئۇيغۇرچە شىنجاڭ گېزىتىدە بىرپارچە تارىخى ماقالە بېسىلغان. ماقالىدا شىنجاڭ ئىجتىمائى پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنىنىڭ كونچى دەرياسىنىڭ بويىدىكى بىر ئىپتىدائى قەۋرىستانلىقتىن ئىككى جەسەت تاپقانلىقىنى ئېيتقان. جەسەتلەرنىڭ بىرى ياش ئايال، يەنە بىرى كىچىك بالا بولۇپ، زەنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى جۇغراپىيە پاكولتېتىنىڭ كاربون 14 — تەجرىبە خانىسى قەۋرىستانلىقتىن قېزىپ ئېلىنغان ياغاچلارنى تەھلىل قىلىش ئارقىلىق، جەسەتلەرنىڭ بۇندىن 6412 يىل بۇرۇنقى جەسەتلەر ئىكەنلىكىنى

ئىسپاتلىمان. بۇ جەسەتلەر دەپنە قىلىنغان قەبرىدىن چىقىش سېۋەت ئىچىدە ئۆز پېتى بۇيىچە ساقلانغان بۇغداي چىققان.

لوپنۇردىن تېپىلغان جەسەتلەرنىڭ دەپنە قىلىنغان ۋاقتى، قەبرىدىن ئۆز پېتى ساقلىنىپ قالغان بۇغدايلارنىڭ چىقىشى، تارىم ۋادىسىدا بۇندىن تەخمىنەن 7000 يىل بۇرۇن ئەجدادلىرىمىزنىڭ دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ.

هونلار ئەڭ قەدىمقى چاغلاردىن تارتىپ ئۆزىنىڭ ئاشلىققا بولغان ئېھتىياجىنى مەلۇم جەھەتتىن قامداش ئۈچۈن تارىم ۋادىسىدىن چىقىدىغان بۇغدايدىن پايدىلىناتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئەڭ قەدىمقى چاغلاردا تارىم ۋادىسى هونلارنىڭ «بۇغداي ئامبىرى» دەپ نام ئالغان.

هونلار بۇغداينى تارىم ۋادىسىدىن كەلتۈرگەندىن تاشقىرى، ئۆزلىرىمۇ دېھقانچىلىق ئىشلىرىگە ئەھمىيەت بەرگەن. ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشلار ئارقىلىق قولغا كەلتۈرۈلگەن پاكىتلارغا ئاساسلانغاندا هونلار مىلادىيىدىن 7 ئەسىر بۇرۇن (بۈگۈنكى كۈندىن 2700 يىل بۇرۇن) دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان. هازىرقى تاشقى موڭغۇلىيىنىڭ ئوتتۇرا قىسمى ۋە بايكولنىڭ جەنۇبى قىسمىدىكى جايلاردا ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشلار ئارقىلىق هونلارنىڭ توت چاسا شەكىلدىكى تاش قەبرىلىرى تېپىلغان. ئارخېئولوگلار بۇ قەبرىلەر ئىچىدىن تېپىلغان تاشلارنى مىلادىيىدىن 7 ئەسىر بۇرۇنقى ۋاقىتقا مەنسۇپ دەپ هۆكۈم قىلىشقان. يەنە تاشقى موڭغۇلىيىدىكى نويان تاغلىرىدىن تېپىلغان هون خانلىرىنىڭ قەبرىسىدىن (23 — تومۇرلۇق قەبرىدىن) رەڭگى قارا زىرائەت ئۇرۇقى چىققان. ئارخېئولوگلار بۇ زىرائەت ئۇرۇقلىرىنى مىلادىيىدىن 3 ئەسىر بۇرۇنقى چاققا مەنسۇپ دېيىشكەن.

1951 — 1944 — يىللىرى هازىرقى سېۋەت ئىتتىپاقىدىكى بورىيات موڭغۇل ئاپتونوم رېسپوبلىكىسىنىڭ پايتەختى ئۇلان ئۇدەدىن تۆمۈر ئوغاق ۋە تۆمۈر چىشلار (بوقۇسا چىشى) تېپىلغان. ⑫

ھەممىگە مەلۇم بولغىنىدەك تاش چاناق ئاشلىق يەنچىيدىغان، بوقۇسا چىشى يەر ئاغدۇرىدىغان، ئوغاق پىشقان زىرائەتلەرنى (بۇغداي، شال، تېرىق، ئارپا، زىغىر، قىچا، قوناق قاتارلىق) ئورىدىغان دېھقانچىلىق سايمانلىرى، مانا شۇ پاكىتلارغا قارىغاندا، مىلادىيىدىن 7 ئەسىر بۇرۇن (تاش چاناق قوللانغانلىقى) دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغانلىقى، مىلادىيىدىن 3 ئەسىر بۇرۇن دېھقانچىلىقتا تۆمۈر چىش، تۆمۈر ئوغاق قاتارلىق سايمانلارنى ئىشلەتكەنلىكى مەلۇم.

هونلارنىڭ دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغانلىقىنى ئىسپاتلايدىغان تارىخى يازما مەلۇماتلارمۇ بار. مىلادىيىدىن 119 يىل بۇرۇن خەن سۇلالىسىنىڭ مەشھۇر سانغۇنى

ۋېيچىڭ ھونلارغا ھۇجۇم قىلىپ خاڭگەي تېغىدىكى جاۋشىن زاسقى ئۆتكەنمۇلىيەدىكى خاڭگەي تېغىنىڭ جەنۇبى ئېتىكىگە يېقىن) شەھىرىگە كىرىپ، ھونلارنىڭ زاپاس سوكلىرىنى قولغا چۈشۈرۈپ، قوشۇنىنىڭ ئوزۇق - تۈلۈگىنى تولۇقلىغان ۋە قوشۇن بىر كۈن تۇرغاندىن كېيىن قايتىپ كەلگەن. شەھەردە قېچ - قالغان سوكلارنى كۆيدۈرۈپ تاشلىغان. » ⑬ مىلادىدىن 88 يىل بۇرۇن ھونلار ئەلىدە «ھول يېغىن توختىماي يېغىپ، بىر نەچچە ئاي قار ياققانلىقتىن چارۋاماللار ئۆلۈپ كەتكەن. خەلق ئارىسىغا كېسەل تارقالغان. زىرائەتلەر پىشمىغان .» ⑭ مەلىكە جەيۇ (ئۇ مىلادىدىن 100 يىل بۇرۇن ئۇيسۇن خانىغا ياتلىق قىلىنغان)، خەن پادىشاسى خەن جاۋدى (74 — 86) غا يازغان مەكتۇبىدا، ھون تەڭرىقۇتىنىڭ بىر قانچە مىڭ ھون ئاتلىقلىرىنى ئالدى قوش بەگلىگى (ھازىرقى تۇرپان ۋە ئۇنىڭ ئەتراپلىرىدا) گە ئەۋەتىپ، دىخانچىلىق بىلەن شۇغۇللاندۇرغانلىقى ھەققىدە شىكايەت قىلغان. ⑮

«يۇقۇرىدىكى مەدىنى يادىكارلىقلار ۋە يازما مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، بىز دەسلەپكى قەدەمدە تۆۋەندىكى خۇلاسىغا كېلىمىز. بىرىنچى؛ ۋاقىت جەھەتتىن ئالغاندا ھونلار مىلادىدىن 3ئەسىر بۇرۇنلا دىخانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان بولۇپ، ئۇنىدىن كېيىن يېزا ئىگىلىك تېخىمۇ تەرەققى قىلغان. ئىككىنچى، رايون جەھەتتىن ئالغاندا: ھونلار چۆلىنىڭ شىمالىدىكى (تاشقى موڭغۇلىيەدىكى ئورخۇن بويلىرى) تىرىتورىيەسىدە دىخانچىلىق قىلىپلا قالماستىن، بەلكى غەربى رايوندا، خەنسۇلارغا يېقىن بولغان چېگرانىڭ شىمالىدىمۇ زىرائەتلەرنى تېرىشنى كەڭ كۆلەمدە قانات يايدۇرغان. ئۈچىنچى: زىرائەت ئۇرۇقلىرىنىڭ خىللىرى جەھەتتە، ھونلار سوك ۋە باشقا زىرائەتلەرنى تېرىشنى بىلگەن. تۆتىنچى: تېرىقچىلىق تېخنىكىسى ھەققىدە گەپ ئاچقاندا: ھونلار يەر ئاغدۇرۇش، ئۇرۇق قالدۇرۇش، زىرائەتلەرنى تېرىش، (ئۇرۇق سېلىش) يىغىم (زىرائەتلەر پىشقاندا ئۇنى ئورۇپ يىغىپ ئېلىش) سوكنى ئاقلاش ۋە ئاشلىقلارنى ساقلاش ... ... بىلىملىرىنى ئاللاقاچان ئىگەللەپ ئالغان. بەشىنچى: دىخانچىلىق سايمانلىرى جەھەتتە، ھونلار تۆمۈردىن ياسالغان بۇ قوسا چىشلىرىنى ۋە ئوغاقلارنى ئىشلەتكەن. ئالتىنچى، تېرىقچىلىق مەيدانلىرىنىڭ كېڭىيىشىگە ئەگىشىپ، تېرىقچىلىق تېخنىكىسىنىڭ ياخشىلىنىشى، ۋە تۆمۈردىن ياسالغان دىخانچىلىق سايمانلىرىنىڭ قوللىنىلىشى دىخانچىلىق ئەمگىكىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئۈنۈمىنى ناھايىتى يۇقۇرى كۆتەرگەن. شۇ سەۋەپتىن قەدىمىمۇ — قەدەم ئېھتىياجدىن ئارتۇق ئاشلىقلار ساقلىنىپ قالىدىغان بولغان. مانا شۇنىڭغا قاراپ ھۆكۈم قىلغاندا يېزا ئىگىلىك ھونلارنىڭ ئىجتىمائى ئىقتىسادىدا بەلگىلىك ئورۇننى ئىگەللىگەن» ⑯ مىلادىدىن 198يىل بۇرۇن ھونلار بىلەن خەن

AltunOq

سۇلالىسى ئارىسىدا تۈزۈلگەن ئەھدىنامىغا بىنائەن خەن سۇلالىسى ھەر يىلى ھونلارغا بەلگۈلۈك مىقداردا ئىۋەتىپ تۇرىدىغان نەرسىلەر ئىچىدە ھاراق ئىچىتقۇسىمۇ بار ئىدى. بۇ ھونلاردا ھاراق ئىشلەپچىقىرىشقىمۇ كېتىدىغان ئاشلىقنىڭ يېتەرلىك ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

ھونلارنىڭ دېھقانچىلىققا جىددىي ئەھمىيەت بېرىشى يالغۇز ئاھالىنىڭ ئاشلىققا بولغان ئېھتىياجىنى قامداش ئۈچۈن بولۇپلا قالماستىن، بەلكى باقما ھايۋانلارنىڭ (ئات، كالا، قوي، تۆگە، قېچىر قاتارلىقلار) يەم - خەشەك ۋە ئوت - چۆپكە بولغان ئېھتىياجىنى قامداش ئۈچۈنمۇ بولغان.

ف. ئىنگېلس مۇنداق دەپ يازىدۇ: «تۇران ئۆلكىسىنىڭ ئىقلىمى شارائىتىدا ئۇزاق ۋە قاتتىق سوغاق بولىدىغان قىش پەسلىگە يەم-خەشەك تەييارلىماستىن تۇرۇپ چارۋىچىلىق ھاياتىنى كۆچۈرۈش مۇمكىن ئەمەس. دېمەك بۇ يەردە دېھقانچىلىقنى ۋۇجۇتقا كەلتۈرۈش، ۋە ھەر خىل دانلىق ئاشلىقلارنى تېرىش زورۇر شەرت ئىدى.» (17) شۇنى چۈشەندۈرۈپ قويۇش لازىمكى، ئېنگېلسنىڭ «تۇران ئۆلكىسى» دېگىنى، تۈركلەرنىڭ «بوزقىر» دېگىنى بىلەن ئوخشاش بولۇپ، قەدىمقى چاغلاردا شەرقتە قېدىرقان تاغلىرى (ھازىرقى ھىنگان تاغلىرى) دىن تارتىپ، غەرپتە قارا دېڭىز بويىغىچە سوزۇلغان چەكسىز تىرىتورىيىنى كۆرسىتىدۇ. چۈنكى قەدىمقى چاغلاردىن تارتىپ شۇ تىرىتورىيىدە تۈركى خەلقلەر ياشىغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ قەدىمقى چاغدىكى ئورتاق نامى «تۇرا» بولۇپ، ياشىغان جايى «تۇران» دەپ ئاتالغان.

ئوۋچىلىق

ھونلارنىڭ ئىقتىسادى ھاياتىدا ئوۋچىلىقمۇ ئەزەلدىن تارتىپ، خېلى مۇھىم ئورۇندا تۇراتتى. ھونلار بالىلىرىنى كىچىكىدىن تارتىپ قويغا مىندۈرۈپ ئوقيا ئېتىشقا ئۆگۈتۈشتە توشقان، قۇش قاتارلىق نەرسىلەرنى ئوۋلىتاتتى. بالىلار سەل چوڭ بولغاندىن كېيىن تۈلكە، قىرغاۋۇل ئوۋلىتاتتى. ھونلاردا ئادەتتە ئايلىنىپ كەتكەن ئوۋچىلىق ئۇلارنىڭ ماددى يېمەكلىكلىرىنى تولدۇرۇشنىڭ ۋاستىسى ئىدى. ھون تەڭرىقۇتلىرى ھەر دائىم قوشۇنلارنى باشلاپ ئورمانلىقلارغا، تاغلارغا بېرىپ ئوۋ قىلاتتى. تۈمەن تەڭرىقۇت (210—240)، باتۇر تەڭرىقۇت (174—210)، قۇتىغۇ تەڭرىقۇت (96—101) لارنىڭ ئوتۈكەن تاغلىرى، سېلىنغا بويلىرى—باي كۆل ئەتراپلىرىغا ئوۋغا چىققانلىقى شۇنىڭدىن گۇۋالىق بېرىدۇ. ئوۋچىلىق يەنە بىر تەرەپتىن قوشۇنلارنى دەم ئالدۇرۇش ۋە مەشىق قىلدۇرۇشنىڭ ۋاستىسى ئىدى. مانا شۇنىڭغا قارىغاندا، ئوۋچىلىق يالغۇزلا تۇرمۇشتىكى يېمەكلىكنى تولدۇرۇشنىڭ ۋاستىسىلا ئەمەس بەلكى ھەربى خاراكتېرگىمۇ

ئىگە ئىدى.

قول ھۈنەرۋەنچىلىك

سېۋېت ئارخىلوگىيە ئالىمى كوزلوۋنىڭ 1924—يىلىدىن باشلاپ تاشقى موڭغۇلىيەدىكى نويان تاغلىرىدىن تېپىلغان ھون خانلىرىنىڭ قەۋرىلىرىنى كولاپ ئېلىپ بارغان تەكشۈرۈشلىرى ⑱ 1956—1960-يىللىرىغىچە جۇڭگو ئارخىلوگلىرىنىڭ ئىچكى موڭغۇلىيە رايونىدىن تېپىلغان ھون قەۋرىلىرىنى كولاپ ئېلىپ بارغان تەكشۈرۈشلىرى ⑲ ئارقىلىق قولغا كەلتۈرۈلگەن ماددى بويۇملار (تومۇر قوراللار، مىستىن ياسالغان تۈرلۈك بويۇملار، ئالتۇندىن ياسالغان زىبۇ—زىننەت ئەسۋاپلىرى، يۇڭ، يىپەك توقۇلمىلىرى، گىلەملەر، پەردىلەر) نىڭ ئىسپاتلىشىچە، ھونلاردا قول ھۈنەرۋەنچىلىكىنىڭ خىلمۇ—خىل تۈرلىرى مىلادىيىدىن نەچچە ئەسىر بۇرۇن خېلى يۈكسەك دەرىجىدە تەرەققىي قىلغانلىقى مەلۇم.

ھونلاردا تۆمۈر قوراللىرى مەدەنىيەتنى يەتكۈزۈپ بەرگەن ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرى، قول ھۈنەرۋەنچىلىكىنىڭ تەرەققىياتىنى ئالغا سۈرۈپ، ياغاچچىلىق، يۇڭ توقۇمچىلىق، كۆنچىلىك، (بولغارىچىلىق)، بىناكارچىلىققا ئوخشاش تارماقلارنى مۇستەقىل كەسىپ سۈپىتىدە ۋۇجۇتقا كەلتۈردى. ف. ئېنگېلس مۇنداق دەپ يازىدۇ: «تۆمۈر تارىختا ئىنقىلاۋى رول ئوينىغان...... ئۇ كاسىپلارغا شۇنداق پۇختا ۋە ئۆتكۈر قوراللارنى بەردىكى تاشلاردىن ھېچبىرى شۇ ۋاقىتتا مەلۇم بولغان قوراللارنىڭ ھېچبىرىگە تەڭ كېلەلمەيتتى. ⑳ ئەمدى ھونلارنىڭ قول ھۈنەرۋەنچىلىكىنى قىسقىچە بايان قىلىمەن.

① مىتال قۇيمىچىلىق: ھونلارنىڭ مىتال قۇيمىچىلىق ھۈنىرى ناھايىتى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە. چۈنكى، ئىنسانىيەت ئۆزىنىڭ تەرەققىيات تارىخىدا تاش قورال دەۋرىدىن، تۇچ، مىس قوراللىرى دەۋرىگە، ئاندىن تۆمۈر قوراللىرى دەۋرىگە قەدەم قويغان. مانا شۇ تارىخى تەرەققىيات قانۇنىنى كۆزدە تۇتقاندا ھونلار تاش قوراللىرى دەۋرىدىن مىس قوراللىرى دەۋرىگە مىلادىيىدىن نەچچە مىڭ يىللار بۇرۇن كىرگەن بولسا، تۆمۈر قوراللىرى دەۋرىگە مىلادىيىدىن مىڭ يىل بۇرۇن كىرگەن. بەز تارىخچىلار ھونلارنى مىلادىيىدىن ئۈچ ئەسىر بۇرۇن تۆمۈر قورال دەۋرىگە كىرگەن دېيىشىۋاتىدۇ. بۇنداق قاراش يېقىنقى يىللاردا ئارخىلوگىيە ئىلمىي قولغا كەلتۈرۈلگەن مەدەنىي يادىكارلىقلار تەرىپىدىن ئۈزۈل—كېسىل رەت قىلىنىدۇ. يېقىنقى يىللاردا سېۋېت ئارخىلوگلىرى ئالماتا ئەتراپىدىن بىر تۈرك خانىنىڭ قەۋرىسىنى تاپقان. قەۋرىگە دەپىن قىلىنغان جەسەتكە ئالتۇن چاپان كەيدۈرۈلگەن. ئالىملار بۇ جەسەتنىڭ كۆمۈلگەن ۋاقتىنى مىلادىيىدىن 6 ئەسىر بۇرۇن، دەپ ھۆكۈم قىلىشتى. ㉑ ئەجداتـ

لىرىمىزنىڭ مىلادىدىن 6ئەسىر بۇرۇن ئالتۇننى ئېرىتىپ ئالتۇن چاپان، قۇيغانلىقىغا قارىغاندا، ھونلارنىڭ تۆمۈر قورال دەۋرىگە مىلادىدىن مىڭ يىل بۇرۇن كىرگەنلىكىگە ئەجەپلىنىشنىڭ ھاجىتى يوق. چۈنكى مىتاللار ئىچىدە تۆمۈردىن كېيىن تېپىلغان مىتال ئالتۇن بولۇپ، ئۇنىڭ ئىنسانلار ھاياتىدا ئىشلىتىلىشى تۆمۈردىن كېيىن بولغان.

ھونلار تۆمۈردىن ئوقيا باشاقلىرىنىڭ ئۇچلىرىنى، قىلىچ، خەنجەر، ساۋۇت، دولغا، نەيزە، ئوغاق، چىش (دىخانچىلىق سايمانلىرى)، يۈگەن، ئوزەڭگە، پالتا، ھەرە، ئۆشكە، رەندە، ئىسكىنە، دەرەش، قازان، داڭقان قاتارلىق قوراللار ۋە سايمانلارنى ياسىغان.

تاشقى مۇڭغۇلىيەدىكى نويان تاغلىرىدىن تېپىلغان ھون خانلىرىنىڭ قەۋرىلىرىدىن ۋە ئىچكى مۇڭغۇلىيەدىكى ھون قەۋرىلىرىدىن بولۇپ، نۇرغۇن مىتال، قورال بۇيۇملار چىققان، ئۇنىڭ ئىچىدە مىستىن ياسالغان ئوقيا باشاقلىرى، قىلىچ، خەنجەر، يۈگەن، ئۈچاق، چۈمۈچ، چوكۈن، داڭقان، قوڭغۇراق،، ئەينەك، بىلەيزۈك، قالپاق، مىس ئات، قاتارلىقلار بار. يوقۇرىدا تىلغا ئېلىنغان قەۋرىلەردىن چىققان نەرسىلەر ئىچىدە يەنە مىستىن ياسالغان قوي، ئات، يولۋاس، بۇغا قاتارلىق ھايۋانلارمۇ بار. مىستىن ياسالغان زىننەت بويۇملىرىغا جۈپ-جۈپى بىلەن چۈشۈرۈلگەن ھايۋانلارنىڭ سۈرىتى ئالاھىدە ئىتىبارغا ئىگە. ھونلار يىرتقۇچ يولۋاسنىڭ قىياپىتىدە ياسالغان زىننەت بويۇملىرىنى ياخشى كورەتتى. بۇ ھونلارنىڭ بىپايان يايلاقلار، قەدىمى ئورمانلىقلار ئىچىدە ھەردايىم يولۋاس قاتارلىق يىرتقۇچ ھايۋانلار بىلەن كورەش قىلىپ كەلگەنلىكىدىكى ئەمەلىيەتنى ئەكس ئەتتۈرسە، يەنە بىر تەرەپتىن ھونلارنىڭ يولۋاسقا ئوخشاش يىرتقۇچ ھايۋانلارنى باش ئەگدۈرەلەيدىغان قەيسەرلىككە ئىگە مىللى خارەكتىرىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ.

ھونلارنىڭ مىتال قۇيمىچىلىق ھۈنەرۋەنچىلىكىدە، ئالتۇندىن تۈرلۈك زىبۇزىننەت بويۇملىرىنى ياساش، بۇتلارنى قۇيۇشمۇ ئالاھىدە ئورۇندا تۇرىدۇ. نويان تاغلىرىدىن تېپىلغان ھون خانلىرىنىڭ قەۋرىلىرىدىن چىققان تاۋۇت ساندۇقلىرىنىڭ ئۈستىگە يۇپقا (نېپىز) ئالتۇن گۈللەر قادالغان. (22) مىلادىدىن 121يىل بۇرۇن خەن سۇلالىسىنىڭ مەشھۇر سانغۇنلىرىدىن بىرى گەنسۇدا ھونلار بىلەن بولغان ئۇرۇشتا غەلىبە قىلغان. ئۇ شۇ ئۇرۇشتا ھون خانى شىئۇت سوگانى يېڭىپ ئۇنىڭدىن ئالتۇندىن ياسالغان بىر بۇتنى غەنىمەت ئالغان. بۇ ئالتۇن بۇت قامان دىنىغا ئىتىقات قىلىدىغان ھونلارنىڭ چوقۇنىدىغان تەڭرىسىنىڭ ئوبرازى ئىدى. مانا شۇ ئالتۇن بۇت ئوز ۋاختىدا پادىشا خەنئۇدىغا تەقدىم قىلىنغان. تارىخى خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، بۇ ئالتۇن بۇتنىڭ ئېگىزلىكى ئىككى يېرىم مېتىر كېلىدىكەن. پادىشا

خەنزۇدى ئالتۇن بۇتنى ئەتىۋالاپ، پايتەخت شەھەردىكى گەنجۈەن ئوردىسىغا قويدۇرغان. ھەتتا شۇ ئالتۇن بۇتقا ئاتاپ نەزىرە چىراق قىلىنغان بولسىمۇ، لېكىن نوكچا كويدۇرۇپ، بۇتقا ھورمەت بىلدۈرگەن. ㉓

— يۇقۇرىدىكى پاكىتلارغا قارىغاندا، ھونلاردا ئالتۇن ئېرىتىپ، تۈرلۈك زىبۇزىننەت بويۇملىرىنى ياساش، ئۇزلىرى چوقۇنىدىغان تەڭرىنىڭ ئوبرازىنى ئالتۇندىن قۇيدۇرۇپ ئۇنىڭغا ئېتقان قىلىش ئادەتلىرىنىڭ ئەۋج ئالغانلىقى مەلۇم. شۇنىسى ئالاھىدە دىققەتكە سازاۋەركى، ئاددى بىر يەرلىك ھون خانىدا (شىئوت سۇگاخان كوزدە تۇتۇلىدۇ) چوقۇنىدىغان ئالتۇن بۇتنىڭ بولغىنىغا قارىغاندا، ھون تەڭرىقۇتلىرىنىڭ ئوردىلىرىدا ئالتۇندىن ياسالغان بۇيۇملار (ئېھتىمال ئالتۇن تەختلەر، ئالتۇن بۇتلار) نىڭ تۈرلىرى، سۈپىتى قانداق بولغىيدى؟

② ياغاچچىلىق. ھونلاردا ئوقيا، ھارۋا، ئاق ئۆينىڭ چاڭغىراق، كەرەگەلىرى، قالقان، ئىگەر، تاۋۇت قاتارلىق قۇرال—سايمانلارنى ياسايدىغان مەخسۇس ئورۇنلار بار ئىدى. بولۇپمۇ ياغاچچىلىق كەسپىدە ئوقيا، ھارۋا ياساش ناھايىتى مۇھىم ئورۇندا تۇراتتى. ھونلار بىلەن باشقا دولەتلەر ئارىسىدا پات—پات بولۇپ تۇرىدىغان ئۇرۇشلاردا ئوقيا ناھايىتى كوپ مىقتاردا ئىشلىتىلەتتى. ئوقيانىڭ يالىرى، ئوقيا باشاقلىرىنىڭ ساپلىرىنى ياساش ئۈچۈن پۇختا ۋە كوپ مىقداردا ياغاچ ماتېرىياللىرى بىلەن تەمىنلەيدىغان ئورمانلىق رايونلاردا ياغاچچىلىق ئىشخانىلىرىنى قۇرغان. ئوقيا قەدىمقى چاغلاردىكى ئۇرۇشلاردا ئىشلەيدىغان مۇھىم قۇراللارنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇنىڭغا بولغان ئېھتىياج ناھايىتى جىددى ئىدى. ئوقيا ياساش بەلگۈلۈك تېخنىكا سەۋىيەسى ۋە تەجرىبىگە ئىگە ئۇستىلارنىڭ بولۇشىنى تەلەپ قىلاتتى. شۇنداق بولغاندا تەلەپكە لايىق كېلىدىغان ئوقيا بىلەن قۇراللانغان ھون قوشۇنلىرى ئۇرۇشتا جەڭگىۋارلىق رولىنى ئوينىيالايتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئوقيا ياسايدىغان ئۇستىلارغا ناھايىتى ئوبدان ئىمتىۋار بېرىلەتتى.

ھونلارنىڭ پىيادە قوشۇنلىرى ئۇرۇش ھارۋىلىرىغا ئولتۇرۇپ، ئۇرۇشقا باراتتى. نەچچە يۈزمىڭلىغان پىيادە قوشۇن ئۈچۈن نەچچە تۈمەن ھارۋىلار كېرەك بولاتتى. ھونلاردا ھارۋا يالغۇز ھەربى ترانسپورت بولۇپلا قالماستىن بەلكى قاتناش قۇرالى سۈپىتىدىمۇ مۇھىم رول ئوينايتتى؛ شۇنىڭ ئۈچۈن ھونلار ئۆز ھاياتىدا سان جەھەتتىن ناھايىتى كوپ، سۈپەت جەھەتتىن پۇختا، ئوبدان ھارۋىلارنى ياساش بىلەن شۇغۇللانغان.

بۇنىڭدىن باشقىرى ھون ياغاچچىلىرى نەچچە يۈز مىڭلىغان ھون قوشۇنلىرى (ئاتلىق ۋە پىيادە قىسىملىرى) ئۈچۈن قالقان، ئىگەر قاتارلىق قۇرال جابدۇقلارنى

ياسايتتى. ھونلار ھاياتىدا كوچمەن چارۋىچىلىق مۇھىم ئورۇندا ئىدى، ئۇلار ئاق ئۆيلەردە ياشايتى. ھون ياغاچچىلىرى ئاق ئۆيلەر (كىگىز ئۆيلەر) ئۈچۈن ياغاچتىن چاقىلىراق، كەرەگىلەر ياسايتتى.

ھونلارنىڭ ياغاچچىلىق ھۈنەرۋەنچىلىكى مۇھىم ئورۇندا تۇرغانىدىن باشقا ناھايىتى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە ئىدى . بايكول ئەتراپلىرى، چوغاي تاغلىرى، خىشى كارىدۇرىدا ياغاچچىلىق ئورۇنلىرى كوپ ئىدى، چۈنكى شۇ جايلاردا ياپ-يېشىل ئورمانلىقلار بار ئىدى. مىلادىدىن 40يىل بۇرۇن ئىشىك ئاغاسى خۇيىڭ پادىشا خەن يەنىدىگە يازغان مەكتۇبىدا، چوغاي تاغلىرى ياپ-يېشىل ئوت-چۆپلەر يەلپۈنۈپ تۇرىدىغان ئورمانلار بىلەن قاپلانغان، ئۇچار قۇشلار، ياۋايى ھايۋانلار ناھايىتى كوپ ياشايدىغان يەر بولۇپ، بۇرۇن باتۇر تەڭرىقۇت شۇيەردە ئوقيا ياساتقۇزغان.(24) دىگەن. مىلادىدىن 6يىل بۇرۇن باش لەشكەربېشى ۋاڭ گىڭ ئۇچىلونوتى تەڭرىقۇت (مىلادىدىن 8يىل بۇرۇنقى چاغدىن مىلادىنىڭ 13-يىلىغىچە تەڭرىقۇت بولغان) غا ئىۋەتكەن ئەلچى شاخۇيەن ئارقىلىق مۇنداق تەلەپنى قويغان: ھونلار باشقۇرۇپ تۇرىدىغان تىرتۇريەسى ئىچىدە بىر جاي بولۇپ، بۇ جاي خەن سۇلالىسى تىرتۇريەسىگە تۇتۇشۇپ، جاڭيى ۋىلايىتى (ھازىرقى گەنسۇدىكى جاڭيى ئەتراپلىرى-ئا) گىچە سوزۇلىدۇ. مانا شۇ جايدىن ئاجايىپ ئىسىل ياغاچ ماتىرياللىرى ۋە ياۋايى قۇشلارنىڭ پەيلىرى چىقىدۇ. شۇ نەرسىلەردىن ئوقيا باشاقلىرىنى ياسىغىلى بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن خەن پادىشاسى ھون تەڭرىقۇتىدىن شۇ جاينى بىرىشنى تەلەپ قىلىدۇ دىگەن. بۇ تەلەپنى ئاڭلىغان ئۇچىلونوتى تەڭرىقۇت خەن ئەلچىسىگە قايتۇرغان جاۋاپ مەكتۇبىدا مۇنداق دىگەن: ھونلارنىڭ غەرپ تەرەپتىكى خانلىرى ئۈچۈن لازىم بولىدىغان ئاق ئۆيلەر ۋە ھارۋىلارنى ياساشقا لازىم بولىدىغان ياغاچ ماتىرياللىرى شۇ جايدىن چىقىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە شۇ جاي ئاتا بوۋىمىزدىن بىزگە قالغان. شۇڭا ئۇ جاينى قولدىن بىرىشكە ھەرگىز بولمايدۇ.(25)

(8) توقۇمىچىلىق: نويان تېغىدىكى ھون خانلىرىنىڭ قەۋرىسىدىن چىققان مەدەنىي يادىكارلىقلار ئىچىدە توقۇلما ماللار (يۇڭ، يىپەك توقۇلمىلار) ئالاھىدە ئورۇندا تۇرىدۇ.

ھون خانلىرىنىڭ قەۋرىلىرىنىڭ ئىچى ناھايىتى چوڭ بولۇپ، چوڭقۇرلىغى 15 مېتىر كېلىدىغان قەۋرىلەرنىڭ توت تېمى ۋە قەۋرە يوللىرىنىڭ ئىككى تەرىپىدىكى تاملارغا خىلمۇخىل سورەتلەر كەشتىلەپ چۈشۈرۈلگەن يىپەك شايى پەردىلەر تارتىلغان. يىپەك شايى پەردىلەرگە كەشتىلەپ چۈشۈرۈلگەن قىياپەتلەر ئىچىدە، خىلمۇخىل رەڭدىكى بولۇتلار، قۇشلار، ھايۋانلار بۇغىغا مىنىپ بۇلۇتلار ئارا ئۇچۇپ كېتىپ بىرىۋاتقاق پەرى قىزلار بار. بۇنداق يىپەك شايى پەردىلەرنىڭ ئىچىدە ھونلارنىڭ ئۆزلىرى

AltunOq

تۇقۇغانلىرىمۇ (خوتەندە تۇقۇلغان بولۇشى مۇمكىن) بار. خەن پادىشالىرى تەرىپىدىن ھون تەڭرىقۇتلىرىغا تەغدىم قىلىنغانلىرى ھەم بار.

يۇڭ توقۇلمىلار ئىچىدە گىلەم ئالاھىدە ئورۇندا تۇرىدۇ. ھون خانلىرىنىڭ قەۋرىلىرىدىن چىققان گىلەملەرنىڭ بىرىدە ئىككى باشلىق ئاجايىپ بىر جۈپ ھايۋاننىڭ بىربىرى بىلەن ئېلىشىۋاتقانلىقىنى تەسۋىرلەيدىغان دەھشەتلىك ھالەت كەشتىلەنگەن. گىلەملەرنىڭ يەنە بىرىدە قىياپىتى مۇلۇنغا ئوخشاپ كېتىدىغان قاناتلىق ئاجايىپ بىر مەخلۇقنىڭ كىيىكنى باسماداپ يەۋاتقانلىقى كەشتىلەنگەن. مانا شۇ گىلەملەرگە كەشتىلەپ چۈشۈرۈلگەن قىياپەتلەرنىڭ كەشتىلىنىشى سىتىلى سىلىنغىلەرنىڭ كەشتىلەش ئۇسۇلىغا بىر ئوخشاپ كېتىدۇ. ھونلار خوتەندە گىلەمچىلىككە ناھايىتى بەك ئەھمىيەت بەرگەن. شۇڭا ھون تەڭرىقۇتلىرىنىڭ ئوردىلىرىدا تۈرلۈك نۇسخىدىكى گىلەملەر ناھايىتى كوپ ئىدى. ھونلار تۆگىنىڭ تىۋىت يۇڭلىرىدىن يىپ ئىگىرىپ، يۇڭ چەكمەن، شالچە توقۇيتتى. ھون خانلىرى كىمخاپ، شايىدىن چاپانلارنى كەيسە، ئادەتتىكى ھونلار يۇڭ چەكمەندىن چاپان كىيىشەتتى. ھون خانلىرى قىش پەسلىدە سوسەر، دولغۇن، تۈلكە تېرىسىدىن تىكىلگەن جۇۋىلارنى، خەلق بولسا، قوي تېرىسىدىن تىكىلگەن جۇۋا كىيەتتى.

ھونلاردا كىگىز بېسىش بەكمۇ تەرەققى قىلغان. چۈنكى گۈللۈك شىرداق بىلەن كىگىز ئۇلارنىڭ ھاياتىدا ناھايىتى مۇھىم ئورۇندا تۇراتتى. ھونلاردا ئاق ئۆيلەرنىڭ ھەممە تەرىپى كىگىز بىلەن قاپلىنىپ ياسالغانلىقىدىن كىگىزگە بولغان ئېھتىياج ناھايىتى جىددى ئىدى.

④ بولغارىچىلىق: ھونلاردا بولغارىچىلىق (كونچىلىك) سەرراچىلىق ھونىرىمۇ خېلى راۋاجلانغان ئىدى. ھونلار كالا تېرىسىدىن كون (بولغارى)، تۆگە تېرىسىدىن، ئۆچكە تېرىسىدىن يۇمشاق، نېپىز بولغارىلارنى ئىشلەپ چىقىراتتى. مۇنداق ماتېرىياللاردىن ئۆتۈك كېيىشەتتى. ھونلارنىڭ ئەرلىرى قونجى تىزىدىن ئېشىپ تۇرىدىغان ئۆتۈك كەيسە ئاياللار ئىلمى، پۇپۇچلۇق، پاشنىسى ئېگىز، بەكمۇ چىرايلىق ئۆتۈكلەرنى كىيىشەتتى.

بولۇپمۇ ھونلار كالا تېرىسىدىن قېلىن، يۇمشاق، چىدامىلىق، قېيىشلەرنى ئىشلەپ چىقىرىپ، ئۇرۇش قوراللىرى، (ئاتنىڭ بېشىغا كەيدۈرىدىغان نىقاپ، قېيىش چاپانلار، قۇرامساقلار ئاتجابدۇقلىرى (نوقتا، يۈگەن، ئۈزەڭگە، ئەيىل تاسما، قېلىچ، خەنجەر غىلاپلىرى، قۇشقۇن، بۆكتەرگىلىك، ۋە قېيىق قاتارلىق نەرسىلەرنى ياسايتتى. ھون ئاتلىقلىرى مىنگەن ئاتلارنىڭ بېشىغا، قېلىچ، نەيزە. ئوقيادىن ساقلىنالايدىغان نىقاپلارنىڭ كەيدۈرۈلمىشى ھون ئاتلىقلىرىنىڭ ئۆزىنى قوغداش ئۈچۈن ساۋۇت كىيىپلا قالماي، ئۆز ئېتىنى دۈشمەننىڭ ھوجۇمىدىن ساقلاش ئۈچۈنمۇ كوڭۈل بۆلگەنلىكىنى كورسۇتۇدۇ.

ھونلار دەريا ئېقىنلاردىن ئۆتۈش، ئىچكى دېڭىزلاردا ئۈزۈش ئۈچۈن ئات تېرىسىدىن قېيىقلار-نى ياساشقىمۇ ئۇستا ئىدى. ئۇلار ياسىغان قېيىقلار ناھايىتى پۇختا بولۇپ، قېلىنچ ۋە ئوقيانىڭ زەربىسىگە بەرداشلىق بېرەلەيدىغان (مۇداپىيە قىلالايدىغان)، شۇ ۋە نەملىككە چىداملىق خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە ئىدى.

⑤ كۆلالچىلىق. نويان تاغلىرىدىكى ھون خانلىرىنىڭ قەبرىلىرىدىن، سىغىمچانلىقى شەكلى، رەڭگى بىر—بىرىگە ئوخشايدىغان خىلمۇ خىل ساپال سايمانلار چىققان. بۇ نەرسىلەر مىلادىيدىن 3 ئەسىر بۇرۇن ياسالغان بولۇپ، تۈرلىرى ۋە مىقتارىنىڭ كۆپلىكى، شەكلى بىلەن گۈللىرىنىڭ مۇرەككەپلىكى، ناھايىتى نەپىسلىكى قاتارلىق جەھەتلەردىن قارىغاندا، ھونلارنىڭ كۆلالچىلىق (ساپالچىلىق) تېخنىكىسىمۇ خېلى يۇقىرى سەۋىيەگە يەتكەن. ئەگەر ناھايىتى ئۇزاق چاغلاردىن تارتىپ توپلانغان تەجرىبىگە ئىگە كۆلالچىق بولمىغان بولسا كۆلالچىلىق تېخنىكىسى مۇنداق يۇقىرى سەۋىيىسىگە كۆتۈرۈلمىگەن بولاتتى. مانا شۇنىڭغا قارىغاندا مىلادىيدىن بىر نەچچە ئەسىر بۇرۇنلا كولالچىلىق قول ھۈنەرۋەنچىلىكىدە مۇستەقىل بىر ساھە سۈپىتىدە مەيدانغا كەلگەن.

ھونلار خىلمۇ—خىل شەكىلدىكى گۈللۈك تاۋاقلار، ئاپقۇرلار، كوزا، ياملار (تېرە ئاشلايدىغان)، كۆپلەرنى ئىشلەپ چىقىراتتى.

سودا

ھونلاردا چارۋىچىلىق، دېخانچىلىق، قول ھۈنەرۋەنچىلىك ئۆز زامانىسىغا يارىشا خېلى يۇقىرى دەرىجىدە تەرەققى قىلغان بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ بارغانسېرى تېز سۈرئەت بىلەن ئۆسۈپ بېرىۋاتقان ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇش جەھەتتىكى ئېھتىياجىنى يې-تەرلىك دەرىجىدە قامدىيالمايتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلار ئاسىيا ۋە ياۋروپادىكى دۆلەت-لەر بىلەن سودا مۇئامىلىسىنى يولغا قويغان ئىدى.

ھونلارنىڭ تاشقى سودا مۇئامىلىسىدە، ھونلار بىلەن خەنسۇلار ئارىسىدىكى سودا خېلى مۇھىم ئورۇندا تۇراتتى. ئۇلار چارۋا مال (ئاساسەن ئات) تېرە يۇڭ تۇقۇلمى-لارنى خەنسۇلارنىڭ دېخانچىلىق مەھسۇلاتلىرى بىلەن ئالماشتۇرۇپ، ئۆز ئېھتىياجىغا لازىم بولغان كەم نەرسىلەرنى (خۇسۇسەن ھون خانلىرىنىڭ زىبۇ-زىننەت بويۇملىرىغا دولغان ئېھتىياجىنى) قامدايتتى.

ھونلار خەنسۇلار بىلەن بولىدىغان چېگرا سودىسىغا ئالاھىدە ئېتىۋار بەرگەن. ھونلار بىلەن خەنسۇلار ئارىسىدىكى چېگرا سودىسى مىلادىيدىن ئىككى ئەسىر بۇرۇن (مىلادىيدىن 196—يىل بۇرۇن) باشلانغان قۇدىلىشىشتىن كېيىن قىزغىن بىر باسقۇچقا كىرگەن، شۇنىڭدىن باشلاپ ھونلار ھەر يىلى دىگۈدەك سەددىچىن سېپىلىنىڭ تۈۋىگە (قۇ-

ۋوق ئالدىغا) كېلىپ، خەنسۇلار بىلەن سودا قىلىشىدىغان بولغان، بۇنداق سودىغا هون خانلىرى، ئاددى خەلقلەرمۇ جەلىپ قىلىنغان ئىدى، بۇنداق سودا هونلار بىلەن خەنسۇلار ئارىسىدا دەھشەتلىك ئۇرۇشلار يۈز بەرگەن چاغدىمۇ توختاپ قالمىغان.

مىلادىدىن 180 يىل بۇرۇنقى چاغدىن تارتىپ مىلادىدىن 117 يىل بۇرۇنقى چاققىچە بولغان 60 يىل ئىچىدە چاڭئەن (شىئەن) دىكى خەنسۇ سودىگەرلەر شەھەر خەلقلىرىدىن هونلارغا ھەر يىلى ھەربى قۇرال ۋە تۆمۈر سېتىپ بەرگەنلىكى ئۈچۈن خەن پادىشالىرى تەرىپىدىن ئۆلۈم جازاسى بېرىلگەنلەر 500 كىشىدىن ئاشقان (26) نويان تاغلىرىدىكى هون خانلىرىنىڭ قەۋرىلىرىدىن چىققان ماددى بويۇملار ئىچىدە، سودا ئارقىلىق ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىن كەلتۈرۈلگەن ساپال قاچا—قۇچىلار، ياغاچ سايمانلار، سىرلانغان سايمانلار، تاش قورالار، ئات جابدۇقلىرى، زىبۇ—زىننەت بويۇملىرى (ئالتۇندىن ياسالغان) يىپەكشايىلار ئازئەمەس. هونلار بىلەن خەنسۇلار ئارىسىدىكى قىزغىن سودا مۇئامىلىسى ھەر ئىككى تەرەپنىڭ ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققى قىلىشىغا كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتكەن.

هونلار بىلەن خەنسۇلار ئارىسىدىكى سودا مۇئامىلىسى ناھايىتى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە. تارىخى يازما مەلۇماتلارغا قارىغاندا، بۇنداق سودا مۇئامىلىسى مىلادىدىن 4 ئەسىر بۇرۇن باشلانغان. (27) نويان تاغلىرىدىكى هون خانلىرىنىڭ قەۋرىلىرىدىن «يۇڭدىن توقۇلغان گۈللۈك كەشتىلىك ئاجايىپ پەردىلەر تېپىلغان. بۇ پەردىلەردە سەپ تارتىپ كېتىۋاتقان ئاتلىقلار تەسۋىرلەنگەن. ئادەملەرنىڭ تېنىگە ۋە ئۇلارنىڭ ياۋچىلار چەك-يىم كەيگىنىگە قاراپ ھۆكۈم قىلغاندا، ئۇلار پەقەت توخارىستان (ھازىرقى ئافغانىستان، فاكىستان —ئا) تىرتۇرىيەسىدىلا مىلادىدىن 2 ئەسىر ياكى بىر ئەسىر بۇرۇن ئىشلەپ چىقىلغان بولۇشى مۇمكىن» (28) ماناشۇ پەردىلەرنىڭ هون خانلىرى قەۋرىسىدىن تېپىلىشى، هونلارنىڭ ئاسىيادىكى توخارىستان دولىتى بىلەنمۇ سودا ئىشلىرىنى ئېلىپ بارغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

هونلار ناھايىتى ئۇزۇن مۇددەتكىچە شەرق بىلەن غەرب ئارىسىدىكى سودا يولىنىڭ خوجايىنى سۈپىتىدە رول ئوينىغانلىقى ئۈچۈن ئۆز ھۆكۈمرانلىقىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا، غەربى ئاسىيا ئارقىلىق يىراقتىكى يۇنانىستان بىلەنمۇ سودا ئالاقىسىنى يۈرگۈزگەن. نويان تاغلىرىدىكى هون خانلىرى قەۋرىلىرىدىن تېپىلغان ماددى بويۇملار ئىچىدە كەشتىلەپ توقۇلغان بىر يىپەك پەردە بار. ئالىملار بۇ پەردىنى «يۇنانلىقلار توقۇغان!» دەپ ھۆكۈم قىلىشقان. بولۇپمۇ هون خانلىرىنىڭ قەۋرىلىرى ئىچىدىكى ئالتىنچى نومۇرلۇق قەۋرىدىن: «......... يۇنانىستاندا ئىشلەنگەن يىپەك توقۇلمىلار ناھايىتى ئۇرغۇن تېپىلغان.» (29) يۇقۇرىدىكى پاكىتلار هونلار بىلەن ياۋروپادىكى يۇنانىستان ئارىسىدىكى سودا مۇئامىلىسىنى كۆرسىتىدۇ.

2-ھونلارنىڭ مەدەنىيىتى

تىل

ھونلارنىڭ تىلى ئالتاي تىل سىستېمىسى تۈرك تىللىرى گۇرۇپپىسىغا كىرىدۇ.

قەدىمقى چاغدا ئۆتكەن جۇڭگو تارىخچىلىرى ئۆز ئەسەرلىرىدە بىر مۇنچە ھونچە سۆزلەرنى خەنسۇ يېزىقى بىلەن ئەينى ئاھاڭى (ھونچە ئاھاڭى) بويىچە يېزىشقا ئۇرۇنۇپ كۆرگەن. لېكىن خەنسۇ يېزىقى بىلەن باشقا مىللەتنىڭ سۆزىنى ئەينى ئاھاڭى بويىچە يېزىش قىيىن بولسىمۇ ھەرھالدا جۇڭگونىڭ قەدىمقى تارىخچىلىرى ئۆز ئەسەرلىرى يېزىپ قالدۇرغان ھونچە سۆزلەرنى بايقاش ئانچە قىيىن ئەمەس. بۇنىڭ مىساللىرىنى تۆۋەندە كەلتۈرىمىز.

ھازىرقى ئۇيغۇر تىلىدا ئاتىلىشى	ئەسلى ھونچە ئاتىلىشى	خەنسۇ يېزىقىدا يېزىلىشى
ھون	ھون	匈奴 xingnu
خۇدا	تەڭرى	撑犁 chengli
بەخت ـــ سائادەت	قۇت	孤涂 gutu
تۈمەن	تۈمەن	头曼 tüman
خانىش (مەلىكە، رەڭ)	ئالچى	阏氏 yanzhi
باتۇر	ماتۇر	冒顿 modün

ئۇيغۇرچە	ھونچە	خەنسۇ يېزىقىدا يېزىلىشى
قىز	قىز	居 次 juci
ئوتتۇرا (چىگرا)	ئوتتۇرا	瓯 脱 outuo
قېلىنچ	قىڭراق	径 路 chenlu

خەنسۇ يېزىقى دۇنيادىكى باشقا مىللەتلەرنىڭكىگە ئوخشاش مەلۇم ساندىكى ھەرپلەردىن تەركىب تاپقان ئەمەس. خەنسۇ يېزىقى بويىچە قانداق نەرسىنى يازماقچى بولسا شۇ نەرسىنىڭ شەكلىنى كورسۇتىدىغان سورەتنى سىزىدۇ. شۇڭا خەنسۇ يېزىقىنىڭ سانى باشقا مىللەتلەرنىڭكىگە ئوخشاش ئوتتۇز نەچچە ھەرىپتىن ئىبارەت بولماستىن بىرنەچچە مىڭ شەكىلنى كورسۇتۇدىغان سورەتتىن ئىبارەت. ئۇنىڭ ئۇستىگە خەنسۇ يېزىقى ئارقىلىق ئۇيغۇر يېزىقىدىكى «ق»، «غ»، «ھ»، «ر» ھەرپلىرى بىلەن يېزىلىدىغان سوزلەرنى ئەينى ئاھاڭى بويىچە توغرا يېزىش زادى مۇمكىن ئەمەس. شۇڭا قەدىمقى چاغدىكى جۇڭگو تارىخچىلىرى ھونچە (تۇركچە) ناملارنى خەنسۇ يېزىقى بىلەن يېزىشتا ناھايىتى ئېغىر قىيىنچىلىقلارغا يولۇققان بولسىمۇ خېلى تىرىشچانلىق كورسەتكەن. مەسىلەن: يوقۇردا كورسۇتۇلگەندەك «ھون» نى «شيۇڭنۇ»، «تەڭرىنى» «چىڭلى» «قۇت» نى «گوتو»، «ئالچى» نى «يانجېۋ»، «قىز» نى «جوسى»، «ئوتتۇرا» نى «ئوتتۇ» «باتۇر» نى «مودۇن» دەپ يېزىشقان. يوقۇردا مىسال كەلتۇرۇلگەن سوزلەر ھەققىدە بىر ئاز چۇشەنچە بېرىشكە توغرا كېلىدۇ.

ھونلار، پادىشاسىنى «تەڭرىقۇت» (خۇدانىڭ ئوغلى، خۇدانىڭ بەختى) دەپ ئاتاشقان. قەدىمقى چاغلاردا بىزنىڭ ئەجداتلىرىمىز «خۇدا» نى «تەڭرى» دەيتتى. بۇ سوز ھازىرقى چاغدىكى ئۇيغۇر تىلىدىمۇ ساقلانغان، «تىيانشان تېغى» ئەسلىدە «تەڭرى تېغى» دەپ ئاتىلاتتى. قەدىمقى جۇڭگو تارىخچىلىرى «تەڭرى تېغى» نى خەنسۇچىغا تەرجىمە قىلىشىپ «تەنشەن» (天山) دەپ يېزىشقان. كېيىنكى چاغدىكى ياۋروپا ئالىملىرى «تەنشەن» سوزىنى «تىيانشان» دەپ يېزىشقان. ھازىر ئادەتتە «تەڭرى تېغى» نى «تىيانشان» دەپ ئاتىساقمۇ، ئۇنىڭ چوقۇم قەدىمقى چاغدىكى ئەينى نامى بويىچە-

Altun Oq

چە ھازىرمۇ «سان نەۋرى چوڭۇسى» دېيىلىدۇ.

«قۇت» سۆزى ھەققىدە گەپ ئاچقاندا، ئۇيغۇرلار ھازىرمۇ «قۇتلۇق بولسۇن»، «قۇتاتسۇن» دېيىشىدۇ. ھەتتا ئۆزلىرىگە «قۇتلۇق» دەپ ئىسىم قويىشىدۇ. مانا بۇ مىسال «قۇت» سۆزىنىڭ ھازىرمۇ ئىستېمالدىن قالمىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

«تارىخى خاتىرىلەر. ھونلار ھەققىدە قىسسە» بابىدىكى مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، مىلادىدىن 3 ئەسىر بۇرۇن ھونلار بىلەن تۇڭگۇسلار ئارىسىدا ئارىلىقى مىڭ يول (500 كىلومېتىر-ئا) كېلىدىغان جاي بوش قالدۇرۇلغان. مانا شۇ بوش قالدۇرۇلغان جايدا ھونلارمۇ، تۇڭگۇسلارمۇ چارۋا ماللىرىنى باقمايتتى. بۇ جاينى «ئوتتۇرا» دەپ ئاتىغان. بۇ «ئوتتۇرا» ئەمەلىيەتتە ئىككى دۆلەت ئارىسىدىكى چېگرا ئىدى. قەدىمقى جۇڭگو تارىخچىلىرى ھونچە (تۈركچە) «ئوتتۇرا» (بىتەرەپ جاي، چېگرا مەنىسىدە-ئا) سۆزىنى خەنزۇ يېزىقى بىلەن «ئوتو» دەپ يېزىشقان.

جۇڭگونىڭ قەدىمقى تارىخچىلىرىدىن پاڭشۇەنلىڭ «جىن يىلنامىسى»دا ئىككى مىسرا ھون قوشىقىنى خەنزۇ يېزىقى بىلەن ئەينى ئاھاڭى (ھون ئاھاڭى) بويىچە يېزىپ قالدۇرغان. قوشاق مۇنداق:

秀 支 替 疾 冈
仆 谷 秃 勾 当

فىرانسوز ئالىمى فىللىئوت بۇ قوشاقنىڭ ھونچە (قەدىمقى تۈركچە) ئوقۇلۇشى ئۈستىدە ئىزدىنىپ، ئاخىرى مۇۋەپپەقىيەت قازانغان.

秀 支 替 疾 冈
su gi ti lai gən
仆 谷 秃 勾 当
pugü tu ra qan

قوشاقنىڭ ھازىرقى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمىسى مۇنداق:

قوشۇن چىقتى يولغا.
فۇگۇ چۈشتى قولغا.

مىلادىنىڭ 90-يىللىرى تۈرلۈك سەۋەبلەرگە كۆرە ھونلارنىڭ بىر قىسمى غەرپكە قاراپ كۆچۈپ كەتكەندىن كېيىن ئۇرخۇن ۋە سېلىنغا ۋادىلىرىدا قالغانلار ئاساسەن شەرقى ئۇيغۇرلار ئىدى. مانا شۇ شەرقى ئۇيغۇرلارنى جۇڭگونىڭ قەدىمقى تارىخچىلىرى «تۇرالار» ۋە «ئىگىز ھارۋىلىقلار» (ئىگىز چاقلىق ھارۋىلاردا يۈرگەنلىكى ئۈچۈن) دەپ يېزىشقان. تارىخچى ۋېيشۇ (مىلادى 6- ئەسىردە ياشىغان) مۇنداق دەپ يازغان ئىدى: «ئىگىز ھارۋىلىقلارنىڭ تىلى ھونلارنىڭ تىلىغا ئوخشاش بولۇپ، بەزىدە

ئازراق پەرق بار ئىدى.» (30) بۇيەردىكى «ئازراق پەرق» ھەققىدىكى سۆزلەرنى تۈزىتىش كېرەك. مىلادىنىڭ 90-يىللىرى ھونلارنىڭ بىر قىسمى غەربكە قاراپ كۆچكەن مەزگىلدە، غەربكە كېتىۋاتقان ھونلارنىڭ بىر قىسمى كۆچارنىڭ شىمالىدىكى كۈنەس، تېكەس يايلاقلىرىدا قېپ قالغان. مانا شۇ ھونلار (200 مىڭ كىشى) مىلادى 1-ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا «زابىندىرلار دۆلىتى» (悦般国) نى قۇرغان. تارىخچى لىيەنشۇ (8-ئەسىردە ياشىغان): «زابىندىرلارنىڭ ئۆرپ-ئادەتلىرى، تىلى ئىگىز ھارۋىلىقلار (شەرقى ئۇيغۇرلار) بىلەن ئوخشاش ئىدى.» (31) دەپ يازىدۇ. تارىختا «ئىگىز ھارۋىلىقلار» دەپ ئاتالغانلار — قەدىمقى چاغدىكى شەرقى ئۇيغۇرلارنىڭ (بايكول، ئۇرخۇن، تۇغلا دەريالىرىنىڭ بويىدا ياشىغان ئۇيغۇرلار) دەل ئۆزى ئىدى. قەدىمقى چاغلاردا شەرقى ئۇيغۇرلار موڭغۇلىيەنىڭ ئالاھىدە بولغان جۇغراپىيە شارائىتىنى (يايلاق، دالا، چۆل، قۇم) ھىساپقا ئېلىپ، ئۆزھاياتىدا ئىگىز چاقلىق ھارۋىلارنى ئىشلەتكەن. شۇنىڭ ئۈچۈن قەدىمقى تارىخچىلارنىڭ بەزىلىرى ئۇلارنى «ئىگىز ھارۋىلىق تۇرالار» دەپمۇ يېزىشقان. ئەپسۇسكى يېقىنقى يىللاردىن بىرى ئۇيغۇر تارىخىنى تەتقىق قىلىشقا ھەۋەس قىلىۋاتقانلارنىڭ بەزىلىرى تارىخنى ناھايىتى ئۈزەلا تەتقىق قىلىپ، «ئىگىز ھارۋىلىقلار» نى «قاھىللار» ياكى «قاڭلى» لار دەپ ئاتاشماقتا. بۇنداق تەتقىقاتچىلار تارىخ ئىلمىغا سەممىيەت، كەمتەرلىك، ئېھتىياتچانلىق بىلەن مەسئۇللۇق پوزىتسىيەسىدە تۇرۇپ، تارىخنى چوڭقۇر، ئەتراپلىق، ئۆگۈنۈشى لازىم. ياۋرۇپا ئالىملىرىمۇ ھونلارنىڭ قەدىمقى تۈرك تىلىدا (قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا) سۆزلەشكەنلىكىنى ئالغا سۈردى. بۇنداق ئالىملار قاتارىغا فىرانسۇز ئالىمى رىمۇسات، كىلافلوت، نىكىتا، لىۋگىراما تىك گىئورگى (بۇلار فىرانسىيە تارىخچىلىرى) لەر كىرىدۇ. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى ھونلار، تۈركلەرنىڭ ئاتا بوۋىسى دېيىشسە؛ بەزىلىرى (ۋىنگىرلەر ھەققىدىكى خاتىرىلەرگە ئاساسلىنىپ تۇرۇپ) ۋىنگىرلەر تىلىدىكى ئۇيغۇر سۆزىگە مۇناسىۋەتلىك ئىسىملارنى مىسال كەلتۈرۈپ، ھونلارنىڭ قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدا سۆزلەشكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ. مەسىلەن: «ئونىغۇر»، «ئوتىغۇر»، «سادىغۇر» غا ئوخشاش.

يۇقۇرقى بىر قاتار پاكىتلار ھونلارنىڭ تىلى، قەدىمقى ئۇيغۇر تىلى ئىكەنلىكىنى تولۇق ئىسپاتلايدۇ.

يېزىق

يېقىنقى چاققىچە شەرق ۋە غەربتىكى تۈركشۇناسلارنىڭ ئارىسىدا، ھونلارنىڭ يېزىقى مەسىلىسى ھەققىدە بىر-بىرىگە ئوخشىمايدىغان ھەر خىل قاراشلار ھۆكۈم سۈردى. بۇنداق قاراشلارنى ئاساسلىقى 3 خىلغا ئايرىش مۇمكىن.

1) بەزى تارىخچىلار، «ھونلارنىڭ يېزىغى يوق ئىدى، تىل بىلەنلا چەكلىنەتتى» (32) دىگەن پىكىرنى ئالغا سۈردى.

2) بەزى تارىخچىلار «ھونلار خەنزۇ يېزىغىنى قوللانغان بولۇشى مۇمكىن» دىيىشىدۇ.

3) بەزى تارىخچىلار «ھونلار ئۆزلىرى ئىجات قىلغان يېزىقنى قوللانغان ياكى باشقا ئىلغار مىللەتلەرنىڭ يېزىغىنى قوبۇل قىلغان يىغىپ ئېيتقاندا ھونلار يېزىق قوللانغان.» (33) دىيىشىدۇ.

تارىخى تەرەققىيات باسقۇچلىرىنىڭ ئورتاق خۇسۇسىيىتىگە ئىگە قانۇنىيىتى ۋە جۇڭگونىڭ قەدىمقى يىلنامىلىرىدىكى پاكىتلار، يېقىنقى يىللاردا تېپىلغان يازما يادىكارلىقلارغا ئاساسلىنىپ، ھونلار مىلادىدىن 5 ئەسىر بۇرۇنلا يەنسەي ئورخۇن يېزىغىنى قوللانغان. دەپ قەتئى ھۆكۈم قىلىش ئاساسىغا ئىگىمىز. شۇنداق ئىكەن، ئۇ چاغدا، بىرىنچى ۋە ئىككىنچى خىل قاراشلارنى ئۈزۈل-كېسىل رەت قىلىش لازىم. ئەمدى پاكىتلارغا نەزەر سالايلى.

① مەدەنىيەت بولسا جەمئىيەت تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ تەرەققى قىلىدۇ. ھونلار مىلادىدىن بىر نەچچە ئەسىر بۇرۇنلا فېئوداللىق جەمئىيەتكە قەدەم قويغان. ئۇلار شۇ چاغلاردىن باشلاپلا تۆمۈر، مىس، ئالتۇن قاتارلىق قارا ۋە رەڭلىك مېتاللاردىن ھەربى قورال، سەنئەت بۇيۇملىرى قاتارلىق تۈرلۈك نەرسىلەرنى ياساشتا خېلى يۇقۇرى سەۋىيەگە كۆتۈرۈلگەن. تۆمۈر قوراللارنىڭ ياسىلىشى (ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرىمۇ بۇنىڭ ئىچىدە) ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ سەۋىيىسىنى يۇقۇرى كۆتەرگەن، بۇنداق تەرەققىيات باسقۇچىدا ئاللاقاچانلا يېزىق قوللانغان. ف ئېنگېلس مۇنداق دەپ يازىدۇ. «تۆمۈر رودىسىنى ئېرىتىشتىن تارتىپ، ھەرپلىك يېزىقنىڭ كەشىپ قىلىنىشى ۋە ئۇنىڭ يېزىقلار ئۈچۈن قوللىنىلغان ئارقىلىق مەدەنىيەتكە ئۆتىدۇ.» (34) تارىخى تەرەققىيات قانۇنى بويىچە ئېيتقاندا، مىلادىدىن نەچچە ئەسىر بۇرۇن، مېتال ئېرىتىپ (مىس، تۆمۈر، ئالتۇن) تۈرلۈك قوراللار ۋە سايمانلار ياساشتا ئالاھىدە يۇقۇرى سەۋىيەگە يەتكەن قۇدرەتلىك ئۇلۇغ ھون تەڭرىقۇتلىقىنى قۇرۇپ، دۆلەتنىڭ تەشكىلى تۈزۈمىنى تېخىمۇ مۇكەممەللەشتۈرۈپ، ماددى ۋە مەنىۋى مەدەنىيەتنىڭ خىلمۇ-خىل تۈرلىرىنى ياراتقان ھونلارنىڭ يېزىق قوللانماسلىقى تارىخى تەرەققىيات قانۇنىيىتىگىمۇ، ئەقىلگىمۇ زادى سىغمىسا كېرەك.

② ھونلارنىڭ يېزىق قوللانغانلىقىنى ئىسپاتلايدىغان تارىخى پاكىتلارمۇ ئاز ئەمەس. باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ مىلادىدىن 192-يىل بۇرۇن خەن قىرالىچىسى (ئايال پادىشاسى) لۈيخۇغا، مىلادىدىن 176-يىل بۇرۇن خەن پادىشاسى ۋىندىغا يازغان مەك-

تۇپلىرى، كېيىنكى تەڭرىقۇتنىڭ مىلادىدىن 162 يىل بۇرۇن خەن پادىشاسى ۋېندىغان يازغان مەكتۇبى، غۇلىقۇ تەڭرىقۇتنىڭ مىلادىدىن 89 يىل بۇرۇن خەن پادىشاسى خەنئۇ-دىغا يازغان مەكتۇبى، بۇلارنىڭ ھەممىسى دەلىل بولالايدۇ. مەكتۇبلارنىڭ بىرىسىدە كېيىنكى تەڭرىقۇت خەنئۇدىغا مۇنداق دەپ يازغان: «كۆك تەڭرى بىلەن يەر تەڭرىسى تەرىپىدىن ھايات بېرىلگەن، كۈن تەڭرى بىلەن ئاي تەڭرى تەرىپىدىن تەختكە چىقى-رىلغان ئۇلۇغ ھون تەڭرىقۇتى خەن پادىشاسىنىڭ سالامەتلىكىنى ئېھتىرام ئىلە سورايدۇ.» قامان دىنىغا ئېتىقات قىلىدىغان ھونلار ئاسمانغا، يەرگە، كۈنگە، ئايغا ئېتىقات قىلىدىغان ئادەتكە ئىگە ئىدى. شۇڭا ئۇلارنىڭ يازغان مەكتۇبلىرى قامان دىنىنىڭ ناھايىتى كۈچلۈك تەسىرىگە ئۇچرىغاندىن تاشقىرى بەدىئى جەھەتتىمۇ ئۇبرازلىق خۇسۇسىيەتكە ئىگە ئىدى.

③ ھونلار مىلادىدىن بۇرۇنلا ئۆز دۆلىتىنىڭ ھەربى ۋە مەمۇرى خەرىتى-لىرىنى سىزغان ۋە ئۇنى قوللانغان. مىلادىدىن 36 يىل بۇرۇن قوتىمۇش تەڭرىقۇت (36-56) ئۆلتۈرۈلگەندە، خۇشاللىقىنى باسالماي قالغان خەن پادىشا-سى يەندى (33—48) ۋەزىرلىرىگە بەرگەن زىياپىتىدە، قوتىمۇش تەڭرىقۇت ھايات چې-غىدا ئىشلەتكەن خەرىتىنى ئۆز ئەمەلدارلىرىغا كۆرسەتكەن ئىكەن، مانا شۇ خەرىتىگە ھونلار تېرىتورىيەسىدىكى تاغلار ۋە دەريالار چۈشۈرۈلگەن. شۇ خەرىتە قوتىمۇش تەڭرى-قۇتنىڭ سىياسى، ھەربى، ئىشلارنى ئورۇنلاشتۇرغان خەرىتە بولۇشى مۇمكىن. مىلادى-نىڭ 48-يىلى ھونلارنىڭ باتىس خانى بەي، خەن پادىشاسى گۇۋاڭ ۋۇدىغا كۆخىلىك ئاتلىق خەنسۇ ئارقىلىق ھونلار دۆلىتىنىڭ خەرىتىسىنى مەخپىي ھالدا ئەۋەتىپ بەرگەن ㉟ مانا بۇ خەرىتىنىڭ قوتىمۇش تەڭرىقۇتنىڭ خەرىتىسى بىلەن ئوخشاش خەرىتە بو-لۇشى تەبىئى، ھونلار سىياسى ۋە ھەربى ئىشلارنى ئورۇنلاشتۇرۇشتا خەرىتىلەرنى سىزىپ، ئۇنى قوللانغان ئىكەن، ئۇچاغدا خەرىتىلەردىكى شەرتلىك بەلگۈلەرنى يېزىق ئارقىلىق ئىزاھلىغانلىقىدا قىلچە شەك يوق.

④ مىلادىنىڭ 250 يىللىرى جۇڭگو پادىشاسى (بۇ مەزگىل 3 دۆلەت مەزگىلى ئىدى) كامبودژىغا ۋەكىللەر ئۇمىگى ئىۋەتكەن. ۋەكىللەر ئۇمىگىدىكى كاڭتەي ئاتلىق ئادەم. ئۆز دۆلىتىگە قايتىپ كەلگەندە، كامبودژالىقلارنىڭ يېزىقى ھونلارنىڭ يېزىقىغا ئوخ-شايدىكەن دېگەن ㊱. چاغلاردا كامبودژالىقلار ھىندى يېزىقىنى قوللانغان ئىدى. ئەلچى كاڭتەي كامبودژالىقلار قوللانغان ھىندى سانسكرىت يېزىقى (ياكى قاروشتى يېزىقى) بىلەن قەدىمقى چاغلاردا ھونلار قوللانغان يەنسەي ئورخۇن يېزىقىنىڭ پەرقىنى تازا ئايرىيالماي، شۇنداق دېگەن بولۇشى مۇمكىن. ئەڭ مۇھىمى ھونلارنىڭ يېزىقى بارلىقىنى 3-ئەسىردە ياشىغان خەنسۇلارمۇ بىلىدىكەن.

يوقۇرىدا كەلتۈرۈلگەن تارىخى يازما پاكىتلار (ھونلارنىڭ يازغان مەكتۇبلىرى،

هون خەرىتىلىرى، كاڭتەيىنىڭ بەرگەن مەلۇماتلىرى) هونلارنىڭ يېزىقى بارلىقىنى ئىسپاتلاشقا يارىسىمۇ، لېكىن هونلارنىڭ زادى قانداق يېزىق قوللانغانلىقى ھەققىدە بىر نەرسە دېيىش قىيىن ئىدى. مانا شۇ ئەڭ قىيىن، ئەڭ جىددى ھەل قىلغۇچ مەسىلە ھازىر ئۇزۇل-كېسىل ھەل بولدى. پاكىتنى تۆۋەندىكىچە؟

[5]«كېيىنكى يىللاردا رۇسلار قازاقىستان جەمھۇرىيىتىنىڭ ئالمۇتادىن 50كىلومېتىر نېرىسىدىكى ئىسسىقكول ئەتراپىدا بىر قورغان خارابىسىنى قازدى. بۇ قېزىش ئىشلىرىدا ئارخېئولوگىيە تارىخىغا «ئالتۇن كىيىملىك ئادەم» دەپ يېزىلغان ۋە ياش ئۆلۈپ كەتكەن بىر تۈرك شاھزادىسىنىڭ مازىرى تېپىلدى. شاھزادىنىڭ يېنىدا تېپىلغان كۈمۈش تاۋاقتا كوكتۈرك ئېلىپبەسىنىڭ دەسلەپكى شەكلى دەپ ھېساپلانغان ۋە تۈركچە ئىكەنلىكى ئالغا سۈرۈلگەن ئىبارىلار بار. بۇ تېپىلما مىلادىدىن 5ئەسىر بۇرۇنقى تارىخقا مەنسۇپ بولۇپ، تۈرك مەدەنىيىتىنىڭ قەدىملىكىنى تېخىمۇ ئىلگىرى سۈردى. بۇ ئەھۋال قەدىمقى تۈرك مەدەنىيىتى ئۈستىدە ئېلىپ بېرىلغان ئەڭ ئۇلۇغ كەشپىياتلاردىن بىرى ھېساپلىنىدۇ.» [37]مانا بۇ هونلارنىڭ قوللانغان يېزىقى يەنەي ئۇرخۇن يېزىقى (كوكتۈرك يېزىقى) ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاشتا رەت قىلغىلى بولمايدىغان پاكىت. هونلار تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلغان ۋە هونلارغا قېرىنداش بولغان تۈركلەرنىڭ يېزىقىنى هونلارنىڭ قوبۇل قىلىپ، ئۇنى قوللانالىشلىغى زادى مۇمكىن بولىدىغان ئىش ئەمەس. قىتانلار دولىتى (916-1211)، ئۇلۇق مۇڭغۇللار ئىمپېرىيىسى (1209-1368) قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىنى قوبۇل قىلىپ، ئۇنى دولەت يېزىقى سۈپىتىدە قوللانغان ئەمەسمۇ؟ تىبەتلەرمۇ مۇڭغۇللار ئارقىلىق قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىنى قوبۇل قىلىپ تاكى ھازىرغىچە قوللىنىپ كەلمەكتە

بەزىلەرنىڭ ئۇرخۇن بويلىرىدىن تېپىلغان كوكتۈرك مەڭگۈ تاشلىرى ۋە ئۇيغۇر خانلىقىغا دائىر مەڭگۈ تاشلارغا ئاساسلىنىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ يازما ئەدەبىياتى 7-ئەسىردىن باشلىنىدۇ، ئۇيغۇرلار 7-ئەسىردىن باشلاپ يېزىققا ئىگە بولغان دېيىشلىرى ئەمدى بازار تېپىشتىن قالسا كېرەك.

خۇلاسە قىلىپ ئېيتقاندا هونلار مىلادىدىن بىر نەچچە ئەسىر بۇرۇنلا يەنەي ئۇرخۇن يېزىقىنى قوللانغان.

ئەدەبىيات

ھازىرغىچە هونلار ئەدەبىياتىنىڭ يازما يادىكارلىقى تېپىلمىغان بولسىمۇ هونلار تەرىپىدىن توقۇلغان قوشاقلار ساقلىنىپ قالغان. مەسىلەن:

ئايرىلىپ قالغاندا تەڭرى تاغىدىن،

AltunOq

ئاۋۇماس بۇپ قالدى چارۋا-مالىمىز.
ئايرىلىپ قالغاندا ئالچى تاغىدىن،
مۇڭلۇنۇپ سارغايدى قىز، ئايالىمىز.

بۇ قوشاقنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە ئۇنىڭ مەزمۇنى ھەققىدە ئانچە-مۇنچە چۈشەنچە بېرىشكە بولىدۇ.

باشتا توختۇلۇپ ئۆتكۈنۈمىزدەك خەن سۇلالىسى ھونلارغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن ئىقتىسادى، ھەربى ۋە باشقا جەھەتلەردىن ئۇزۇن مۇددەت پۇختا تەييارلىق كورگەن. خەنئۇدي پادىشالىق قىلغان چاغدا (140—87) ھونلارغا قارشى ئۇزۇنغا سوزۇلغان قانلىق ئۇرۇشلار يۈز بەرگەن. بۇنداق ئۇرۇشلارنىڭ بىرى مىلادىدىن 121يىل بۇرۇن بولغان. شۇ ئۇرۇشتا مەشھۇر ساغۇن خوچۇبىڭ باشچىلىغىدىكى بىر نەچچە يۈز مىڭ ئاتلىق، پىيادىدىن تەركىپ تاپقان خەن قوشۇنلىرى ھونلارنى ئىككى قېتىم گەنسۇنىڭ شىمالىغا قوغلاپ بېرىپ، خېشى كارىدورىنى تارتىپ ئالغان. گەنسۇدىكى تەڭرى تېغى (چىلەنشەن)، ئالچى تېغى (يەنجىژشەن) بۈك-باراقسان ئارچا-قارىغايلار قاپلاپ تۇرغان، ياپ-يېشىل ئوتلار يەلپۈنۈپ تۇرىدىغان، قىشتا ئىللىق، يازدا سالقىن، چارۋىچىلىققا ناھايىتى باپ، يايلاقلىرى ئۇزۇنىدىن - ئۇزۇنغا سوزۇلۇپ كەتكەن تاغلار ئىدى. ھونلار مانا شۇ گۈزەل يايلاقلىرىدىن ئايرىلىپ قالغانلىغىغا بېغىشلاپ يوقۇرىدىكى قوشاقنى توقۇغان. قوشاقتا ھونلار ھاياتىدا ناھايىتى مۇھىم ئورۇندا تۇرىدىغان چارۋىچىلىق بىلەن رېئال ھاياتىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى بىرلەشتۈرۈلگەن. قوشاقتا „ئالچى تېغى" بىلەن «مۇڭلۇنۇپ سارغايدى قىز، ئايالىمىز» دىگەن قۇرلارنىڭ باغلىنىپ تەسۋىرلىنىشى ناھايىتى چوڭقۇر مەناغا ئىگە. چۈنكى ھونلارنىڭ خوتۇن—قىزلىرى رەڭگى سۈزۈك قىزىلغا مايىل بىر تۈرلۈك گۈلدىن ئوپا ياساپ، چىرايىنى گۈزەللەشتۈرۈش ئۈچۈن يۈزىگە ئەڭلىك سۈركەيتتى. ھونلار مانا شۇ ئوپىنى ئالچى (قىزىلچى-ئا) ئوپىسى دەپ ئاتىشاتتى. شۇنىڭدەك ھون تەڭرىقۇتىنىڭ رەسمى بىكەسى (خانىش—ئا) ئالچى دەپ ئاتىلاتتى. ھازىرقى زامان تىلشۇناسلىرىنىڭ ئىسپاتلىشىچە، ھازىرقى روس تىلىدىكى „ئالى" (قىزىل-ئا) سوزى ھون (تۈرك) لەرنىڭ „ئالچى" سوزىدىن كېلىپ چىققان ئىكەن.

ھونلار ئالچى تېغىدىن ئايرىلىپ قالغانلىغىنى، ھون خوتۇن-قىزلىرىنىڭ گويا ئوپا-ئەڭلىكتىن ئايرىلىپ قالغانلىغىغا ئوخشۇتۇپ، بۇندىن كېيىن خوتۇن — قىزلىرىمىز چىرايى گۈزەل ئالچى بولالمايدىغان بولۇپ قالدى، دەپ ھەسرەتلەنگەن.

مۇزىكا

مىلادىنىڭ 89-يىلى خەن سۇلالىسىنىڭ سانغۇنلىرىدىن بىرى دۇشەن غەربى ھونلار (شىمالى ھونلار) بىلەن ئۇرۇشقان چاغدا، ھونلارنىڭ ئوردا سېپىلىدىن چىقىۋاتقان نەي ئاۋازىنى ئاڭلىغان. (38) مىلادىنىڭ 200-يىلى مەشھۇر ئەدىپ، خەتتات سەييۇڭنىڭ قىزى سەۋىنجى شەرقى ھونلار (جەنۇبى ھونلار) تەرىپىدىن بۇلاپ كېتىلگەن. ئۇ شەرقى ھونلارنىڭ سولقۇل بېگىگە خانىشا ياتلىق قىلىنغان بولۇپ، ھونلاردا 20 يىل تۇرغان. مىلادىدىن 220 يىل بۇرۇن ساۋساۋ تەرىپىدىن قايتۇرۇپ كېلىنگەن. ئۇ «ھونلار يېنىگە 18 غەزەل» دېگەن شېرى ئەسىرىدە «كەچ كىرگەندىن تارتىپ تاڭ ئاتقانغا قەدەر داپ-دۇمباقنىڭ ئاۋازى ياڭراپ تۇرىدۇ» (39) دېگەن.

مانا شۇ يۇقۇرىدا كەلتۈرۈلگەن پاكىتلارغا قارىغاندا، ھونلاردا نەي، دۇمباق، ناغرا قاتارلىق مۇزىكا (ساز) ئەسۋاپلىرى بولغان. بۇ ھەقتىكى مەلۇمات مىلادىنىڭ 1-ئەسىردە بېرىلگەن بولسىمۇ، ھونلارنىڭ مىلادىدىن بىر نەچچە ئەسىر بۇرۇنلا مۇزىكىلىرى بولغانلىقىغا گۇمانلانمىسىمۇ بولىدۇ.

سەنئەت

ھونلاردا سەنئەتنىڭ خىلمۇ-خىل تۈرلىرى (رەسساملىق، نەققاشلىق، ھەيكەلچىلىك) ئالاھىدە تەرەققى قىلغان.

1-رەسساملىق: نويان تاغلىرىدىكى قەدىمى ھون خانلىرىنىڭ قەۋرىلىرىدىن تېپىلغان مەدەنى يادىكارلىقلار ئىچىدە ھونلارنىڭ رەسساملىق سەنئىتىدىن گۇۋالىق بېرىدىغان پاكىتلار خېلى كۆپ. قاچىلار قىزىل، قارا سىرلار بىلەن سىرلانغان. قاچىلارنىڭ بىرىدە قارا سىرنىڭ ئۈستىگە كەينىنى مايمۇن تەرەپكە قىلىپ تۇرغان بىر شىرنىڭ سۈرىتى قىزىل رەڭ بىلەن سىزىلغان. ياغاچتىن ياسالغان تاۋۇتلارنىڭ سىرتى قارا سىر بىلەن سىرلانغان بولۇپ، ئۇنىڭ ئۈستىگە قىزىل، سېرىق، يېشىل، نەشرەڭدىن ئىبارەت 4 خىل رەڭ بىلەن گۈزەل رەسىملەر سىزىلغان. بۇلار ئىچىدە بىر تورنىنىڭ بولۇت ئىچىدە پەرۋاز قىلىپ كېتىۋاتقانلىقى تەسۋىرلەنگەن.

2-نەققاشلىق: ھونلار مىسقال، سۆڭەككە ئادەملەرنىڭ، ھايۋانلارنىڭ خىلمۇ-خىل ھالەتلىرىنى تەسۋىرلەيدىغان قىياپەتلىرىنى نەپىس قىلىپ نەقىشلەپ (ئويۇپ) چۈشۈرۈشكە ئۇستا ئىدى. ئۇلار قاشتېشىدىنمۇ چىرايلىق سەنئەت بۇيۇملىرىنى ياسىغان. نويان تاغلىرىدىكى قەدىمى ھون خانلىرىنىڭ قەۋرىلىرىدىن چىققان مەدەنى يادىكارلىقلار ئىچىدە ياقۇت ئات، قاشتېشى تاقالغان كەمەرلەر بار. مانا شۇ كەمەرگە تاقالغان قاشتېشىغا بىر-بىرىگە قاراپ ئۇسسۇل ئويناپ تۇرغان بىر جۈپ ئەجدىھار نەقىش قىلىپ چۈشۈرۈلگەن.

3-ھەيكەلتاراچلىق: ھونلار قامان ئەقىدىسىگە كورە ئۆزلىرى چوقۇنۇدىغان تەڭرىلىرىنىڭ (خۇدالىرىنىڭ) بۇتلىرىنى (ھەيكىلىنى) ئالتۇندىن، ياغاچتىن ياساشقان. مەسىلەن: مىلادىدىن 121 يىل بۇرۇن خەن سانغۇنى خوچۇبىڭ گەنسۇدا ھونلارنى مەغلۇپ قىلغان ۋاختىدا غەنىمەت ئالغان ئالتۇن بۇتنى ئەسكە ئېلىش شۇنىڭغا مىسال بولىدۇ. ھون قەۋرىلىرىدىن خېلى كوپ ياغاچ بۇتلارمۇ چىققان.

بىناكارلىق

1929—1928 - يىللىرى سوۋېت ئارخېلوگىيە ئالىملىرىدىن سوسنوۋىسكى 1956—1955—يىللىرى ئوكلارنكوۋ تەرىپىدىن ئېلىپ بېرىلغان ئارخېلوگىك قېزىشلار نەتىجىسىدە، سېلېنگا دەرياسىنىڭ بويىدىن ھونلارنىڭ بىر شەھەر خارابىسى تېپىلغان. بۇ خارابىنىڭ ئورنى ھازىرقى بۇريات ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ پايتەختى ئۇلان ئۇدە شەھرىنىڭ غەربى جەنۇبىدىن 16 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى سېلېنگا دەرياسىنىڭ بويىغا جايلاشقان، شەھەرنىڭ تورت ئەتراپى سېپىل بىلەن ئورالغان. سېپىل بويلاپ كەتكەن چوڭقۇر خەندەكمۇ بار. شەھەرنىڭ غەربى تەرىپىدىكى سېپىلىنىڭ ئۇزۇنلىغى 348 مېتىر كېلىدۇ. شەرق تەرىپىدىكى سېپىلنى سېلېنگا دەرياسىنىڭ سۈيى يالاپ ۋەيران قىلىۋەتكەن. شەھەرنىڭ شەكلى تورت چاسا بولۇپ، ئۇنىڭدىن تېپىلغان ئويلەرنى ئىككى خىلغا ئايرىش مۇمكىن. 1—خىلىدىكى ئويلەر، ئادەتتىكى ئويلەر بولۇپ، ھەربىرىنىڭ ئىگەللىگەن ئورنى 20 كۋادراتنى مېتىر كېلىدۇ. ئويلەرنىڭ ھولىغا تاشتىن ئىككى قەۋەت ھول تۇتۇلغان. ھول ئۈستىگە ناھايىتى نۇرغۇن ياغاچ تۈۋرۈكلەر ئورنىتىلغان. تۈۋرۈكلەرنىڭ ئارىسى لاي، توپا بىلەن تولدۇرۇلۇپ، قاڭدالغان. ئويلەرنىڭ ئىشىگى جەنۇب تەرەپكە قويۇلغان. ئارخېلوگلار: بۇ ئويلەردە ئاددى كىشىلەر ھايات كەچۈرگەن، دەپ تونۇشقان.

ئىككىنچى خىلدىكى ئويلەرنىڭ كولىمى بىرىنچى خىلدىكى ئويلەرگە قارىغاندا چوڭ بولۇپ، ياسىلىشىمۇ بىر قەدەر سىلىق، بۇنداق ئويلەردە ھون ئاق سۆڭەكلىرى ياشىغان. بۇ خىل ئويلەر تورت چاسا بولۇپ، ئىشىگى جەنۇب تەرەپكە قويۇلغان. بۇ ئويلەرنىڭ ئادەتتىكى ئويلەردىن پەرقلىنىدىغان ئالاھىدىلىگى شۇكى بۇنداق ئويلەرنى قىشتا ئىسسىتىش ئۈچۈن كاڭدىن پايدىلانغان. (40)

بۇ شەھەردىن ساپالدىن ياسالغان ناھايىتى نۇرغۇن سايمانلار چىققان. بۇ ساپال سايمانلارنىڭ شەكلى، چوڭ — كىچىكلىگى ھەر خىل بولۇپ، چىكىلگەن گۈللىرىمۇ بىر-بىرىگە ئوخشىمايدۇ. ساپال سايمانلار قول ۋە چاق بىلەن ياسىلاتتى. شەھەردىن ساپال سايمانلارنى ياسايدىغان چاقلارمۇ چىققان. (41)

تاشقى مۆڭغۇلىيەدىكى قۇرۇلۇن دەرياسىنىڭ ئوڭ قىرغىقىدىن ھونلارنىڭ بىر شەھەر خارابىسى تېپىلغان. خارابىنىڭ جەنۇپ ۋە شىمال تەرىپىنىڭ ئۇزۇنلۇقى (ھەر-بىر تەرەپىنىڭ 767مېتىر بولۇپ، شەرق ۋە غەرپ تەرەپىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 360مېتىر كې-لىدۇ. شەھەر سېپىلىنىڭ ھازىرقى ساقلىنىپ قالغان خارابىسىنىڭ قېلىنلىقى 3.7مېتىر ئېگىزلىكى 0.7مېتىر كېلىدۇ. شەھەرنىڭ مەركىزىدە ناھايىتى چوڭ بىر قۇرۇلۇش بو-لۇپ، ئۇ «گۇۋا-دوبۇ» دەپ ئاتىلىدىكەن. ئېھتىمال بۇ قۇرۇلۇش ھونلارنىڭ ئىبادەت-خانىسى بولسا كېرەك. بۇ شەھەر خارابىسىدىن ناھايىتى نۇرغۇن مەدەنىي يادىكارلىقلار چىققان. (42)

1925-يىلى سوۋېت ئارخىلوگى ۋىلادىمىروۋ، قۇرۇلۇن دەرياسىنىڭ دىۋجىن ئىر-ماغىنىڭ سول قىرغىقىدىن يەرلىك خەلقلەر «خاسار» (ھازار؟) دەپ ئاتايدىغان بىر شەھەرنى تاپقان. ۋىلادىمىروۋ بۇ شەھەرنى «ھەربى قورغان خارابىسى» دەپ تونىغان. شەھەر سېپىلىنىڭ كەڭلىكى 15—10 مېتىر، ئېگىزلىكى 80—50 سانتىمېتىر (ھازىر ساقلىنىپ قالغان ئېگىزلىكى) كېلىدۇ. سېپىل ئەتراپىدىكى خەندەكنىڭ كەڭ-لىكى 6—3مېتىر، چوڭقۇرلىقى 70—30 سانتىمېتىر كېلىدۇ. شەھەر ئىچىدە كولىمى ھەر خىل بولغان قۇرۇلۇشلار بار. ھون شەھەرلىرىنىڭ خارابىلىرىدىكى ئۆيلەرنىڭ ئۈستى ساپال خىشلار بىلەن يېپىلغان (43) مىلادىيىدىن 119-يىل بۇرۇن خەن سۇلالىسى ۋېي چىڭ ھونلارغا ھوجۇم قىلىپ، تاشقى مۆڭغۇلىيەدىكى خاڭگەي تاغلىرىنىڭ جەنۇبى تىز-مىسىدىكى جاۋشىن شەھىرى دەپ ئاتىلىدىغان ھون شەھرىگە بېسىپ كىرگەن. بۇ يەر-دىكى ئاشلىق ساقلىرىنى كۆيدۈرگەن. يۇقۇردىكى بىر قاتار پاكىتلارغا قارىغاندا ھون-لاردا بىناكارلىقمۇ ئالاھىدە تەرەققى قىلغان.

تىبابەتچىلىك

خەن ئۇدى مىلادىيىدىن 100يىل بۇرۇن سۇئو باشچىلىقىدا 100كىشىدىن تەركىپ تاپقان چوڭ بىر ئەلچىلەر ئۆمىكىنى ھونلارغا ئەۋەتىدۇ. سۇئو ھونلار دولىتىگە يېتىپ كەلگەندە ھون تەڭرىقۇتى قۇتغۇ (96-101) سۇئونى ياخشى قارشى ئالمايدۇ. شۇ چاغدا، بۇرۇن ھونلارغا ئەلچى بولۇپ كەلگەندە ئۆز دولىتىگە قايتۇرۇلمىغان ئۇچاڭ قاتارلىق خەن ئەمەلدارلىرى سابىق قۇنيې خان (مىلادىيىدىن 121يىل خەن سۇلالىسىغا تەسلىم بولغان ھون خانى-ئا) نىڭ سىڭلىسىنىڭ ئوغلى غۇۋان بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ يوشۇرۇن سۇيىقەست ئۇيۇشتۇرۇشقا كىرىشىدۇ. سۇيىقەستچىلەر تەڭرىقۇتنىڭ ئەقىللىق ۋەزىرى ۋې لۈيىنى ئۆلتۈرۈپ، تەڭرىقۇتنىڭ ئانىسىنى بۇلاپ، خەن سۇلالىسىغا قې-چىشنى پىلانلايدۇ. سۇيىقەستچىلەردىن ئۇچاڭ سۇئونىڭ ئورۇن باسارى جاڭشىنغا (ئۇنىڭ

بىلەن كونا تونۇش ئىكەن) سۈيىقەستنى ئۇختۇرۇپ، ئۇنىڭ مەسلىھەتىنى ئالىدۇ. جاڭشىن سۈيىقەستچىلەرنى قوللاپ ئۇچاڭغا مەدەت بېرىدۇ. سۈيىقەستچىلەر بىر نەچچە ئايدىن كېيىن، قۇتىغۇ تەڭرىقۇتنىڭ ئوۋغا چىقىپ كەتكەن پۇرسىتىدىن پايدىلىنىپ، 70دىن ئارتۇق ئادەمنى تەييارلاپ، ھەركەتنى باشلىماقچى بولىدۇ. دەل شۇ پەيتتە ئۇلارنىڭ ئىچىدىن بىر كىشى كىچىسى قېچىپ چىقىپ، سۈيىقەستنى تەڭرىقۇتنىڭ ئوغۇللىرىغا مەلۇم قىلىدۇ. تەڭرىقۇتنىڭ ئوغۇللىرى ئەھۋالدىن خەۋەر تاپقان ھامان قوشۇن تارتىپ كېلىپ، غوۋان باشچىلىقىدىكى سۈيىقەستچىلەرنى قىرىپ تاشلايدۇ. ئۇلاردىن ئۇچاڭلاتىرىك قولغا چۈشىدۇ. جاڭشىن ئۆزى قوللاپ مەدەت بەرگەن سۈيىقەستنىڭ مەغلۇپ بولغانلىقىنى ئاڭلاپ قورقۇپ كېتىدۇ. ئەھۋالنى سۇئۇغا مەلۇم قىلىدۇ. ئۆز ئورۇن باسارى جاڭشىن قوللىغان سۈيىقەستنىڭ جىنايى جاۋاپكارلىقىدىن قورققان سۇئۇ ئۆزىنى ئۆلتۈرۈپ ئالماقچى بولىدۇ. سۈيىقەستتىن خەۋەر تاپقان قۇتىغۇ تەڭرىقۇت خەن ئەلچىلىرىنى ئۆلتۈرۈپ تاشلىماقچى بولىدۇ. لېكىن تەڭرىقۇتنىڭ ۋەزىرى ئىلقىسەي خەن ئەلچىلىرىنى ئۆلتۈرگەندىن كۆرە، ئۇلارنى تەسلىم قىلدۇرۇش پايدىلىق دەپ مەسلىھەت بېرىدۇ. تەڭرىقۇت ۋىلوينى ئەۋەتىپ سۇئۇنى تەسلىم قىلدۇرماقچى بولىدۇ. سۇئۇ تەسلىم بولمايدۇ. ۋە ئۆزىنى ئۆلتۈرۈپ ئالىدۇ. شۇ چاغدا ۋىلوي قامان تېۋىپلىرىنى چاقىرتىپ كېلىپ سۇئۇنى ئۆلۈمدىن قۇتقۇزۇشقا ھەركەت قىلغان. قامان تېۋىپلىرى دەرھال يەرنى كولاپ بىر ئورا قازغان، ئوت قالاپ ئورىنىڭ تېگىنى ئىسسىتقان. ئاندىن ئىسسىقلىق چىقىپ تۇرغان ئورىنىڭ ئاغزىغا سۇئۇنى ياتقۇزۇپ، قامان تېۋىپ ئۇنىڭ مۈرىسىگە دەسسەپ قان چىقارغۇزغان. ئەسلىدە سۇئۇنىڭ نەپىسى توختاپ قالغان بولسىمۇ، يېرىم كۈندىن كېيىن سۇئۇ ھوشىغا كەلگەن. بۇنىڭغا قارىغاندا ھونلارنىڭ قامان تېۋىپلىرىنىڭ جىددى كېسەللەرنى قۇتقۇزۇپ ئېلىش ۋە تىغ تىگىپ يارىدار بولغان ئادەملەرنى ساقايتىشتا تاشقى ئوپراتسىيە ئىشلىرى قولىدىن كېلىدىكەن.

سۇئۇ ئۆلۈمدىن قۇتۇلغاندىن كېيىنمۇ تەسلىم بولۇشقا ئۇنىمىغان. بۇنىڭدىن ئاچچىقلانغان ھون تەڭرىقۇتى ئۇنى بايكول (بايقال) بويىغا سۈرگۈن قىلىپ، قوي باقتۇرغان. سۇئۇ كۈنلەرنىڭ بىرىدە «ئۆز يۇرتۇمغا قاچان قايتىپ كېتىمەن» دەپ سورىغاندا، تەڭرىقۇت «قوچقار تۇققان چاغدا قايتىپ كېتىسەن» دەپ ھاقارەتلىگەن. قەيسەر، قەتئىي ئىرادىلىك سۇئۇ بايكول بويىدا 19يىل قوي باققان. ئۇ قۇتىغۇ (101—96)، غۇلىغۇ (96—85)، غۇيانىدى (85—68) قاتارلىق 3تەڭرىقۇتنىڭ خورلاشلىرىغا بەرداشلىق بېرىپ، مىلادىنىڭ 81-يىلى ئۆز ۋەتىنىگە قايتىپ كەتكەن. خەن جاۋدى (86—74) مىلادىدىن 81يىل بۇرۇن ھونلار بىلەن بولغان قۇدىلىشىشنى ئەسلىگە كەل-

Altun0q

تۇرگەن. ئىككى دۆلەت ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت ياخشىلىنىشقا باشلىغان. خەن جاۋدى ئەلچى ئارقىلىق، ھونلاردىن سۇئۇنى قايتۇرۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلغاندا، غوياندى تەڭرىقۇت (68—85) «سۇئۇ ئۆلگەن» دەپ جاۋاپ قايتۇرغان. لېكىن بۇرۇن ھونلاردا قالدۇرۇلۇپ، ئۆز دۆلىتىگە ئەۋەتىلمىگەن چاڭ خوي ئاتلىق ئەمەلدار كېچىسى ئوغۇر-لۇقچە خەن ئەلچىسى بىلەن ئۇچرىشىپ، ئۇنىڭغا مۇنداق ئەقىلنى كۆرسەتكەن. شۇ ئەقىل بويىچە تەڭرىقۇتقا مۇنداق دېگەن. «سۇئۇ ئۆلمىگەن پادىشايىمىز كۆلەرنىڭ بىرىدە ئوۋ قىلىپ، بىر تورنانى قولغا چۈشۈرگەن. تورنانىڭ پۇتىغا يىپەك رەختكە يېزىلغان خەت باغلانغان ئىكەن. خەتتە سۇئۇ ئۆزىنىڭ مەلۇم بىر كۆلنىڭ بويىدا بارلىقىنى ئېيتقان». مانا شۇنداق تەدبىر ئارقىلىق قۇتقۇزۇلغان سۇئۇ مىلادىيىدىن 81 يىل بۇرۇن ئۆز ۋەتىنىگە قايتىپ كەلگەن. (44)

ئىشەنچلىك تارىخى پاكىتلارغا ئاساسلانغاندا، خەنسۇلار مىلادىيىدىن 60 يىل بۇ—رۇن چىچەك چىكىشنى ھونلاردىن ئۆگەنگەن. (45)

يوقۇرىدا كەلتۈرۈلگەن ئىككى پاكىت ھونلاردا تىبابەتچىلىكنىڭ خېلى يوقۇرى سەۋىيەگە يەتكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

دىن

ھونلار قامان دىنىغا ئېتىقات قىلاتتى. قامان دىنى كۆپ خۇدالىق دىنلارنىڭ بىرى بولۇپ، ھونلاردا، ئاسمانغا، يەرگە، كۈنگە، ئايغا، يۇلتۇزلارغا چوقۇنۇش ئادىتى بار ئىدى. بۇنداق ئادەت ھونلار ھاياتىدىكى سىياسى ھەربى ئىشلارغىچە سىڭىپ كەتكەن.

ھون تەڭرىقۇتلىرى چېدىرلىرىنى تىككەندە، ئىشىكنى كۈن چىقىش تەرەپكە قارىتىپ ئاچاتتى. ھون تەڭرىقۇتلىرى تاڭ سەھەردە كۈنگە قاراپ چوقۇناتتى. كېچىسى ئايغا چوقۇناتتى، ھونلار ناھايىتى جىددى مۇھىم ئىشلارنى قىلىشتا يۇلتۇز ۋە ئايغا قاراپ بىر تەرەپ قىلاتتى، ھونلار ئاي تولغاندا دۈشمەن ئۈستىگە بېسىپ بېرىپ ھۇجۇم قىلاتتى. ئاي تۇتۇلغاندا قوشۇنلىرىنى چېكىندۈرۈپ كېتەتتى. ھون تەڭرىقۇت—لىرى خەن پادىشالىرىغا يازغان مەكتۇبلىرىدا كۆك تەڭرى بىلەن يەر تەڭرى تەرىپى—دىن ھايات بېرىلگەن كۈن تەڭرى بىلەن ئاي تەڭرى تەرىپىدىن تەختكە چىقىرىلغان «ئۇلۇغ ھون تەڭرىقۇتى»، دېگەن سۆزلەرنى قوللىناتتى. ھونلارنىڭ كۆك، يەر، ئاي، كۈنگە چوقۇنۇشى بۇت پەرەسلىكنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. يوقۇرقى باپلاردا تىلغا ئې—لىنغان ئالتۇن بۇت، ياغاچ بۇتلار شۇنى ئىسپاتلايدۇ.

قامان ئەقىدىسى بويىچە تۆت تۈرلۈك رەڭ ئارقىلىق شەرق، جەنۇپ، غەرىپ، شىمالدىن ئىبارەت تۆت تەرەپنى بەلگىلەيتتى. ياكى تۆت تۈرلۈك رەڭ شۇ تۆت تە—

رەڭنىڭ ئالامىتى ئىدى. مەسىلەن:

1ــ كۆك رەڭ ــ شەرق تەرەپنى، 2ــ قىزىل رەڭ ــ جەنۇپ تەرەپنى، 3ــ ئاق رەڭ ــ غەرپ تەرەپنى، 4ــ قارا رەڭ ــ شىمال تەرەپنى كۆرسىتەتتى.

قامان دىنىدىكى ئىتقات كېيىنكى كېلىپ كىشىلەرنىڭ مەلۇم رەڭگە بولغان ئامراقلىقىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. بۇ خىلدىكى ئامراقلىق تۈرك خەلقلىرىنىڭ چېدىرلىرى، بايراق، كىيىم ــ كېچەكلىرى، ئات ــ ئابدۇقلىرىنىڭ رەڭگىدە ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان. مىلادىدىن 200 يىل بۇرۇن باتۇر تەڭرىقۇت خەنگاۋزۇ (لىيۇباڭ) نى هازىرقى داتوڭ شەھىرى يېنىدا يەتتە كېچە ــ كۈندۈز قورشاۋغا ئالغان. خەن گاۋزۇ باشلىق بىر نەچچە يۈزمىڭ خەن قوشۇنلىرىنىڭ شەرق تەرىپىنى كۆك ئاتلىق، غەرپ تەرىپىنى ئاق بوز ئاتلىق، شىمال تەرىپىنى قارا ئاتلىق، جەنۇپ تەرىپىنى قىزىل تۈرۈق ئاتلىقتىن ئىبارەت 400 مىڭ هون ئاتلىقلىرى قورشاپ ئالغان.

قامان ئېتقادىغا كۆرە ئاسماندىكى تەڭرى پەرىشتىلەر بىلەن يەر يۈزىدىكى ئادەملەرنىڭ مۇناسىۋەت باغلىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. بۇنداق ئالاقىنى باغلاش ۋەزىپىسىنى ئورۇنلاش ئۈچۈن قامانلار پەيدا بولغان. بۇنداق قامان (شامان) لار ئۇسۇل ئويناپ، ئاسماندىن چۈشۈۋاتقان پەرى قىز قىياپىتىدە تەسەۋۋۇر قىلىناتتى. هونلارنىڭ سىياسى، هەربى ئىشلىرىدا قامانلارنىڭ تەسىرى ناهايىتى كۈچلۈك ئىدى.

ئۆرپ ئادەت ـ 1

هونلارنىڭ توي قائىدە يوسۇنلىرى ئۆزگىچە ئىدى. ئادەت بويىچە، بىر ئۇرۇغدىن بولغان قىز ئۆز ئۇرۇغىنىڭ ئوغۇللىرىدىن بىرىگە ياتلىق قىلىنمايتتى. بىر ئۇرۇغدىن بولغان قىز باشقا ئۇرۇغنىڭ ئوغۇللىرى بىلەن توي قىلىشاتتى. بۇنىڭدىن باشقا تۇل قالغان ئۆگەي ئانىسىغا ئۆگەي ئوغۇل، تۇل قالغان يەڭگىسىگە مەرھۇمنىڭ ئىنىسى ئۆيلىنىدىغان ئادەتمۇ بار ئىدى. بۇنداق ئادەت ئاۋارلار، تۈركلەردىمۇ بار ئىدى.

هونلاردا (ئىسكىپ، تۈرك، ئۇيغۇرلاردا) كىشى ئۆلسە چېكىسىنى تېڭىپ قان چىقىرىپ، پەريات چېكىپ يىغلاش ئادىتى ئىدى. هونلار مىللى ۋە دىنى بايراملارنى ئۆتكۈزەتتى. بۇنداق بايراملارنىڭ بىرى باش باهاردا، يەنە بىرى كۈز پەسلىدە بولاتتى. بۇنداق بايراملاردا هونلار ئاتابالىلىرىغا نەزىر چىراق قىلىشاتتى. ئەڭ مۇهىمى كۈز پەسلىدە ئۆتكۈزۈلىدىغان بايرامدا، ئەل بويىچە خەلقنىڭ نوپۇسىنى، چار-

ۋا-ماللارنىڭ سانىنى ھېساپلاپ كورەتتى. بۇنداق بايراملار ئورخۇن دەرياسىنىڭ بىر تارمىغى بولغان تامىر دەرياسىنىڭ بويىدا ئوتكۇزۇلەتتى.

ھونلار باش كېيىملىرىگە (ئەر-ئايال) ياۋايى-يىرتقۇچ قۇشلارنىڭ پەيلىرىنى قاداپ ئالاتتى. ئۇلار ئاتىنىڭ كوكۇلىسىغىمۇ يىرتقۇچ قۇشلارنىڭ پەيلىرىنى قادايتتى. بۇنداق ئادەت ھازىر قازاق، قىرغىز قېرىنداشلاردا ساقلىنىپ قالغان.

بۇ يەردە شۇنى ئېيتىش لازىمكى، ھونلار مەدىنىيىتى ياۋرۇپا ۋە ئاسىيا خارەكتىرىنى ئالغان مەدىنىيەت، ئۇ بوز قىر ئىستىلىنى ئاساس قىلىپ، جۇڭگو، يۇنانىستان، ئىران مەدىنىيىتىنىڭ تەركىپلىرىدىن قوشۇلۇپ ۋۇجۇتقا كەلگەن دۇنياۋى مەدىنىيەت، نۇيان تاغلىرىدىكى قەدىمى ھون خانلىرىنىڭ قەۋرىلىرىدىن چىققان مەدىنى يادىكارلىقلار شۇنى ئىسپاتلايدۇ.

ھون تەڭرىقۇتلىرى

مىلادىدىن بۇرۇنقى يىللار

1—چۇڭۋي	1800
بۇ ھونلارنىڭ ئەڭ قەدىمقى بوۋىسى بولۇپ، ھازىرقى كۇندىن 3800 يىل بۇرۇن ياشىغان.	
2— ××× تەڭرىقۇت	270—240
بۇ تەڭرىقۇتنىڭ نامى مەلۇم ئەمەس.	
3— تۈمەن	240—210
4— باتور (ئوغۇزخان)	210—174
5— كىيوك	174—161
6— كونچىن	161—126
7— ئىلچىئىس	126—114
8— ئوۋى	114—105
9— ئويشىلور	105—102
10— قولىغو	102—101
11— قۇتىغو	101—96
12— غۇلىغو	96—85
13— غۇياندى	85—68
14— شولوي قانقوي	68—60
15— ئۇيانقوتى	60—58
16— قوغوشار (خوخەيىنى I)	58—31

17 — قۇتىئۇش ……… 56—36

18 — پوجولونوتى ……… 31—20

19 — سۇجۇنوتى ……… 20—12

20 — قىيانوتى ……… 12—8

21 — ئوجىلونوتى ……… (مىلادى 13 — يىلىغىچە) 8—13

مىلادى يىللىرى

22 — ئولونوتى ……… 13—18

23 — غودوئارداۋگانوتى ……… 18—46

24 — ئوراتقو ……… 46—?

شەرقى هون تەڭرىقۇتلىرى

25 — بەي (خوخەيىنى I) ……… 48—56

26 — چوپىيوتى ……… 56—57

27 — ئىلغا يولوتى ……… 57—59

28 — خىتوگشى سويغوتى ……… 59—63

29 — قوچقىلىندى 63—

30 — غۇشى شىسۇقوتى 63—85

31 — ئىلتودولوتى 85—88

32 — سولانشىسۇقوتى 88—93

33 — ئارقۇ 93—94

34 — تىندۇرشىسۇقوتى 94—98

35 — ۋاپخىشىسۇتى 98—124

36 — ئۇجىقۇشىسوتى 124—127

37 — قوتنۇشىسۇقو 127—140

قۇتىنو ئوزىنى ئولتۇرۇپ ئالغاندىن كېيىن، 140 — يىلدىن 143 — يىلغىچە شەرقى (جەنۇبى) هونلار تەختى بوش قالغان.

38 — غۇرانشىسۇقو 143—147

39 — ئىللىقشىسۇقو 147—172

40 — توتىنوشىيقۇ 172—177

41 — غوجىن 177—179

42— قانقوي 179—188

43— قىزىشىقۇ 188—195

44— خوچوچىشان 195—216

× × ×

غەربى هون تەڭرىقۇتلىرى

45— پانو 46—83

46— سانمۇلوئۇتزى 83—84

47— ئۇلۇغ 84—89

48— شىمالىي تەڭرىقۇت 89—91

49— ئىچىگىن 91—93

50— پانقو 93—118

مۇشۇ تەڭرىقۇتتىن باشلاپ غەربى هونلارنىڭ تەڭرىقۇتلىرىنىڭ نامى تارىختا مەلۇم ئەمەس.

(ئىزاهلار)

(1) (2) پەنۋېنلەن: «جوڭگو ئومۇمى تارىخى» خەنزۇچە، 337— ۋە 338 بەتلەرگە قارالسۇن.

(3) «هونلار تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى»، سۇچە.خەنزۇ 223— بەتكە قارالسۇن.

(4) «هونلار تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى» خەنزۇچە، 214— بەتكە قارالسۇن.

Altun Og

(5) «موڭغۇللار تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا پايدىلىنىدىغان ماتېرىياللار» خەنزۇچە، 10— بەتكە قارالسۇن.

(6) ف. ئېنگېلىس: «ئائىلە، خۇسۇسىي مۈلۈك ۋە دۆلەتنىڭ كېلىپ چىقىشى» ئۇيغۇرچە، 276— بەتكە قارالسۇن.

(7) «هون تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى» خەنزۇچە، 216—بەتكە قارالسۇن.

(8) ف. ئېنگېلىس: «ئائىلە، خۇسۇسىي مۈلۈك ۋە دۆلەتنىڭ كېلىپ چىقىشى» ئۇيغۇرچە، 294—295— بەتلەرگە قارالسۇن.

(9) لىنگەن: «هون تارىخى» خەنزۇچە، 156—بەتكە قارالسۇن.

(10) بەنگۇ: «خەن يىلنامىسى. چاۋشۇ ھەققىدە قىسسە»گە قارالسۇن.

(11) لىيۇباۋ: «شىمالىي جى يىلنامىسى، خورۇجىنا ھەققىدە قىسسە» گە قارالسۇن.

(12) «هون تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى»، خەنزۇچە، 242- بەتكە قارالسۇن.

(13) بەنگۇ: «خەن يىلنامىسى، ۋېيچىڭ، خوچۈبىڭ ھەققىدە قىسسە» گە قارالسۇن.

(14) بەنگۇ: «خەن يىلنامىسى، هونلار ھەققىدە قىسسە»گە قارالسۇن.

(15) بەنگۇ: «خەن يىلنامىسى، غەربىي رايون ھەققىدە قىسسە، «ئۇيسۇن تارىخى» غا قارالسۇن.

(16) «هون تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى»، خەنزۇچە، 243— بەتكە قارالسۇن.

(17) ف. ئېنگېلىس: «ئائىلە، خۇسۇسىي مۈلۈك ۋە دۆلەتنىڭ كېلىپ چىقىشى»، ئۇي— غۇرچە، 276-بەتكە قارالسۇن.

(18) كوزلوۋ: «موڭغۇلىيە ۋە تىبەتنى تەكشۈرۈش ئەترىتىنىڭ تاشقى موڭغۇلىيە ھەققى— دىكى دوكلاتى» (رۇسچە نەشرى) غا قارالسۇن.

(19) ماچاڭشۇ: «شىمالىي تۈرلار ۋە هونلار» خەنزۇچە، «هونلار مەدەنىيىتى» بابىغا قارالسۇن.

(20) ف. ئېنگېلىس: «ئائىلە، خۇسۇسىي مۈلۈك ۋە دۆلەتنىڭ كېلىپ چىقىشى»، ئۇي— غۇرچە 280—بەتكە قارالسۇن.

(21) يىلماز ئۆزتۈنا: (تۈركىيە تارىخچىسى) «بۈيۈك تۈركىيە تارىخى» تۈركچە، 1-

توم 85-بەتكە قارالسۇن.

(22) «ھون تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى» خەنزۇچە 277-بەتكە قارالسۇن.

(23) لىنگەن: «ھون تارىخى» خەنزۇچە 149-بەتكە قارالسۇن.

(24) بەنگۇ: «خەن يىلنامىسى. ھونلار ھەققىدە قىسسە» خەنزۇچە، 11-كىتاپ، 3803-بەتكە قارالسۇن.

(25) بەنگۇ: «ھون يىلنامىسى. ھونلار ھەققىدە قىسسە» خەنزۇچە، 11-كىتاپ، 3810-بەتكە قارالسۇن.

(26) بەنگۇ: «خەن يىلنامىسى. جىيىڭ ھەققىدە قىسسە» گە قارالسۇن.

(27) «ھون تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى» خەنزۇچە 250-بەتكە قارالسۇن.

(28) «ئۆزبېكىستان سسسر تارىخى» ئۆزبېكچە، 1- توم 105-بەتكە قارالسۇن.

(29) «ھون تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى»، خەنزۇچە، 252-بەتكە قارالسۇن.

(30) ۋېيشۇ: «ۋېي يىلنامىسى. ئىگىز ھارۋىلىقلار ھەققىدە قىسسە»، خەنزۇچە، 2307-بەتكە قارالسۇن.

(31) لىيەنشۇ: (شىمالى سۇلالىلار يىلنامىسى، غەرپ ئەللىرى ھەققىدە قىسسە» گە قارالسۇن.

(32) سىماچيەن: «تارىخى خاتىرلەر. ھونلار ھەققىدە قىسسە» بابىغا قارالسۇن.

(33) «ھون تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى» خەنزۇچە، 213-بەتكە قارالسۇن.

(34) ف ئىنگىلىس: «ئائىلە، خۇسۇسى مۈلۈك ۋە دۆلەتنىڭ كېلىپ چىقىشى»، ئۇيغۇرچە، 39—38- بەتلەرگە قارالسۇن.

(35) پەنخۇا: «كېيىنكى خەن يىلنامىسى، جەنۇبى ھونلار ھەققىدە قىسسە» بابىغا قارالسۇن.

(36) چىڭ شۇ: «ئۈچ دۆلەت بايانى» نىڭ «كامبۇدژا تارمىقىغا ۋە «مۇنغۇل تارىخىنى تەتقىق قىلىشقا پايدىلىنىدىغان ماتېرىياللار»، خەنزۇچە، 37- بەتكە قارالۇن.

(37) يىلماز ئۆزتۇنا: «بۈيۈك تۈركىيە تارىخى»، تۈركچە، 1-توم، 85-بەتكە قارالسۇن-

(38) پەنخۇا: «كېيىنكى خەن يىلنامىسى، دۇشەن ھەققىدە قىسسە گە قارالسۇن.»

(39) پەنخۇا: «كېيىنكى خەن يىلنامىسى، سەيۋەنجى ھەققىدە قىسسە» گە قارالسۇن.

(40) «ھون تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى»، خەنزۇچە. 344-بەتكە قارالسۇن.

(41) «ھون تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى» خەنزۇچە، 345—343-بەتلەرگە قارالسۇن.

(42) «ھون تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى»، خەنزۇچە، 351—350— بەتلەرگە

(ئاخىرى 148- بەتتە)

ماددىنىڭ ئاتوم مالىكولىدىن تۈزۈلگەنلىكىنى ئىپادىلەيدىغان بىر قانچە فىزىكىلىق مىقدارلار

رەھىم سايىت

فىزىكا ۋە خىمىيەدە ماددىنىڭ ماسسىسى گىرام(g) ياكى كىلوگىرام (Kg) قاتارلىق بىرلىكلەر بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. ماددىلار مەيلى گاز ھالەت، سۇيۇق ھالەت ياكى قاتتىق ھالەتتە بولسۇن، ئۇلار مالىكۇلىلاردىن تۈزۈلگەن، مالىكولىلارنىڭ ئاگرىگات (ئويۇشقان) ھالىتىدە ماۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. خالىغان بىر ئېلېمېنت ئۆزىنىڭ ئاتومى شەكلىدە ماۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. بۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، ئاتوم ئېلېمېنتنى تەشكىل قىلىدىغان ئەڭ كىچىك بىرلىكتۇر. ئەڭ كىچىك بىرلىك دەپ ئاتاشتىكى سەۋەب: ئۇنى يەنە پارچىلاشقا بولمايدۇ، يەنە پارچىلانسا، ئۇ ئەسلىدىكى ئېلېمېنت بولماي قالىدۇ. ئازساندىكى ئاتوملار بىرلىشىپ ماددىنىڭ ئەڭ كىچىك قورۇلما بىرلىكى — مالىكولانى تەشكىل قىلىدۇ. ئەڭ كىچىك دەپ ئاتاشتىكى سەۋەب: ماددىغا نىسبەتەن مالىكولانى يەنە پارچىلاشقا بولمايدۇ، يەنە پارچىلانسا ئۇ ئەسلىدىكى ماددا بولماي قالىدۇ. خالىغان بىر ماددا ئۆزىنىڭ مالىكولىسى شەكلىدە ماۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. دېمەك بۇ ماددانىڭ خىل ئاگرىگات ھالىتىدە ئۇنىڭ مالىكوللىرى مۇستەقىل ماۋجۇت بولۇپ تۇرالايدۇ، ۋە ئەسلىدىكى ماددىنىڭ تۈزۈلۈشى، خىمىيەلىك خۇسۇسىيىتىنى ساقلاپ قالالايدۇ.

ئاتوم ناھايىتى كىچىك ۋە ناھايىتى يەڭگىل بولىدۇ. ئاتومنىڭ رادىيوسى تەخمىنەن 10^{-10}m، ئەڭ يەڭگىل ئاتوم ھىدروگېن ئاتومى بولۇپ، ئۇنىڭ ئېغىرلىقى 1.673×10^{-24}g بىر قەدەر، ئېغىر ئاتوم مەسىلەن ئۇران ئاتومىنىڭ ئېغىرلىقى 3.53×10^{-22}g چىكىت بىر قانچە ئاتومدىن تۈزۈلگەن مالىكولانىڭ ئېغىرلىقىمۇ ناھايىتى يەڭگىل بولىدۇ. بۇنداق يەڭگىل ئاتوملارنىڭ ئېغىرلىقىنى ناھايىتى ئېنىقلىق بىلەن ئۆلچىگىلى

بولمىسىمۇ لېكىن ئىككى خىل ئاتومنىڭ ئېغىرلىق نىسبىتىنى ناھايىتى ئېنىقلىق بىلەن ئۆلچىگىلى بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن مەلۇم بىر ئاتومنىڭ ئېغىرلىق سانلىق قىممىتىنى بەلگىلەپ ئېلىپ، بۇ سانلىق قىممەتنىڭ بىر ئۆلۈشىنى بىر بىرلىك قىلىپ باشقا ئاتوملارنىڭ نىسبىي ئېغىرلىغىنى بەلگىلىگىلى بولىدۇ. خەلقئارادا ئاتوم ئېغىرلىغىنى بەلگىلەشتە «كاربون بىرلىكى» بىرلىك قىلىپ تاللاپ ئېلىنغان.

ئۇندىن باشقا، ئاتوم (ياكى مالېكۇلا) ئۈستىدە تەتقىقات ئېلىپ بارغاندا، تاللاپ ئېلىنغان ماددا مىقداردا بىر - ئىككى ئاتوم (ياكى مالېكۇلا ياكى ئىئون ياكى ئېلېكترون قاتارلىقلار) بولماي، بەلكى تىرلىيونلىغان ئاتوم بولىدۇ. بۇ سان بىلەن ئاتومنىڭ سانلىق مىقدارىنى ئىپادىلەش ناھايىتى ئەپسىز بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن مۇۋاپىق بىر سانلىق مىقدار تاللاپ ئېلىپ، ئاتومنىڭ سانلىق مىقدارىنى ئىپادىلەش زۆرۈر. خەلقئارا بىرلىكلەر سىستېمىسىدا بۇ سانلىق مىقدار بىرلىكىنى مول دەپ ئاتىلىدۇ. ماددىنىڭ ئاتوم ۋە مالېكۇلىدىن تۈزۈلگەنلىكىنى ئىپادىلەيدىغان بۇ بىرلىكلەرنى تۆۋەندە قىسقىچە تونۇشتۇرىمىز.

1. ئاتوم ئېغىرلىغى ۋە مالېكۇلا ئېغىرلىغى:

(1) ئاتوم ئېغىرلىغى: كاربون ئاتومى (^{12}C) نىڭ ئاتوم ئېغىرلىغىنى 12 قىلىپ بەلگىلەپ ئېلىپ، ئاندىن ئۇنىڭ $\frac{1}{12}$ نى ئېغىرلىق بىرلىكى قىلىپ ھېسابلانغان باشقا ئاتوملارنىڭ نىسپىي ئېغىرلىغى شۇ ئاتومنىڭ (ياكى ئېلېمېنتنىڭ) ئاتوم ئېغىرلىغى دەپ ئاتىلىدۇ. مەسىلەن: ھىدروگېننىڭ ئاتوم ئېغىرلىغى 1.008، ئوكسىگېننىڭ ئاتوم ئېغىرلىغى 16. ئۇراننىڭ (^{238}U) ئاتوم ئېغىرلىغى 238 دېگەنلىك، ھىدروگېننىڭ، ئوكسىگېننىڭ، ئۇراننىڭ ئاتوم ئېغىرلىقلىرى ئايرىم - ئايرىم ھالدا كاربوننىڭ ئاتوم ئېغىرلىغى $\frac{1}{12}$ نىڭ 1.008 ھەسسىسىگە، 16 ھەسسىسىگە، 238 ھەسسىسىگە باراۋەر دېگەنلىكتۇر.

بۇنىڭدىن مەلۇمكى: خالىغان بىر ئېلېمېنتنىڭ ئاتوم ئېغىرلىغى دېگىنىمىز، كاربوننىڭ ئاتوم ئېغىرلىغىنى 12 قىلىپ بەلگىلىگەندىن كېيىن شۇ ئېلېمېنت ئاتومىنىڭ كاربون ئاتومىغا نىسبەتەن ئېغىرلىغىدۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن ئاتوم ئېغىرلىغى نىسبىي بولۇپ، ئۇنىڭ بىرلىكى بولمايدۇ.

كاربون ئاتومىنىڭ ئاتوم ئېغىرلىغىنى 12 قىلىپ بەلگىلەپ ئېلىشنىڭ ئەھمىيىتى شۇكى: ئۇنى ئۆلچەم قىلغاندا، ئەڭ يەڭگىل بولغان ھىدروگېننىڭ ئاتوم ئېغىرلىغى 1 گە يېقىنلىشىدۇ. مۇتلەق كۆپ سانىدىكى ئېلېمېنتلەرنىڭ ئاتوم ئېغىرلىقلىرى پۈتۈن

سانىغا يېقىنلىشىدۇ — دە ئۇنى ئەستە قالدۇرۇشقا، قوللۇنۇشقا قۇلايلىق بولىدۇ.

ھەر قايسى ئېلمىنتنىڭ ئاتوم ئېغىرلىغى مىندىلىپ جەدۋېلىدە كورسۈتىلگەن.

(2) مالىكولا ئېغىرلىغى: كاربون ئاتومى (^{12}C) نىڭ ئاتوم ئېغىرلىغىنى 12 قىلىپ بەلگۈلەپ ئېلىپ، ئاندىن ئۇنىڭ $\frac{1}{12}$ نى ئېغىرلىق بىرلىكى قىلىپ ھېساپلىغان باشقا مالىكولىلارنىڭ نىسپى ئېغىرلىغى، شۇ مالىكولانىڭ (ياكى ماددانىڭ) مالىكولا ئېغىرلىغى دەپ ئاتىلىدۇ. مۇنداق بەلگۈلەنگەن مالىكولا ئېغىرلىغى ئەمەلىيەتتە شۇ مالىكولىنى تەشكىل قىلغان ئاتوملارنىڭ ئاتوم ئېغىرلىقلىرىنىڭ ئومۇمى يىغىندىسىغا باراۋەر بولىدۇ. مەسىلەن: ئوكسىگىن گازى (O_2) نىڭ مالىكولا ئېغىرلىغى: $16\times2=32$ گە، سۇ (H_2O) نىڭ مالىكولا ئېغىرلىغى: $1.008\times2+16=18.016$ گە تەڭ بولۇپ، بۇ ئوكسىگىن گازىنىڭ ۋە سۇنىڭ مالىكولا ئېغىرلىقلىرى كاربوننىڭ ئاتوم ئېغىرلىغى $\frac{1}{12}$ نىڭ 32 ھەسسىسىگە ۋە 18.016 ھەسسىسىگە باراۋەر ئىكەنلىگىنى كورسۈتىدۇ. مالىكولا ئېغىرلىغىمۇ ئاتوم ئېغىرلىغىغا ئوخشاش نىسپى ئېغىرلىقتۇر. شۇڭا ئۇنىڭ بىرلىكى بولمايدۇ.

2 . مول بىرلىكى ۋە ئاۋا گادرو تۇراقلىق سانى

مول بىرلىكى — ماددانىڭ سانلىق مىقدار بىرلىكى بولۇپ، ھەر قانداق ماددىنى تەشكىل ئەتكۈچى زەررىچىلەر (مەسىلەن: ئاتوم، مالىكولا، ئىيون، ئېلېكترون، فوتون قاتارلىق) گە قوللۇنۇشقا بولىدۇ. مولنىڭ ئېنىقلىمىسى مۇنداق: ماددا سىستىمىسى ئۆز ئىچىگە ئالغان تۈزگۈچى زەررىچە سانى 12g كاربون (^{12}C) دىكى ئاتوم سانىغا باراۋەر بولسا، بۇ سىستىمىدىكى ماددا مىقدارى 1 مول بولىدۇ. مول (mOl) بىلەن بەلگۈلىنىدۇ.

ئېنىقلىمىغا ئاساسەن: 1 mOl ماددىنى تەشكىل قىلغۇچى زەررىچە سانى 12g كاربوندىكى ئاتوم سانىغا باراۋەر بولىدۇ. بىر دانە كاربون ئاتومىنىڭ ماسسىسى بەلگۈلۈك بولغانلىقتىن، 12g كاربون ئۆز ئىچىگە ئالغان ئاتوم سانىمۇ بەلگۈلۈك بولىدۇ. بۇ سان ئاۋا گادرو تۇراقلىق سانى دەپ ئاتىلىدۇ، ۋە NO بىلەن بەلگۈلىنىدۇ. بۇ بەلگۈلىمە بويىچە 1 مول ماددا ئىچىدە ئاۋاگادرو تۇراقلىق سانىغا باراۋەر بولغان تەشكىل قىلغۇچى زەررىچە بولىدۇ. باشقىچە ئېيتقاندا، بىرەر ماددانىڭ ئاۋاگادرو تۇراقلىق سانىغا باراۋەر بولغان تەشكىل قىلغۇچى زەررىچە سانى بىر مول زەررىچە دەپ ئاتىلىدۇ.

ئاۋاگادرو تۇراقلىق سانى زادى قانچىلىك چوڭلۇقتا بولىدۇ؟ ھەرخىل ئۇسۇل-

Altun0q

لار ئارقىلىق ئاۋاگادرو تۇراقلىق سانىنىڭ 6.022×10^{23} بولىدىغانلىقىنى ئۆلچەشكە بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن 1مول ماددىدا 6.022×10^{23} دانە تەشكىل قىلغۇچى زەررىچە بولىدۇ.

3 . بىر مول ماددىنىڭ ماسسىسى — مول ماسسا

بىر مول ئاتوم (ياكى مالېكولا) بەلگۈلۈك سانىدىكى (يەنە ئاۋاگادروتۇراقلىقىغا باراۋەر) ئاتوم (ياكى مالېكولا) نى كۆرسەتكەنلىكتىن، ئۇنىڭ بەلگۈلۈك ماسسىسى بولىدۇ. لېكىن ھەرخىل ئېلېمېنت (ياكى ماددا) نىڭ ئاتوم ئېغىرلىق (ياكى مالېكولائېغىرلىق) لىرى ئوخشاش بولمىغانلىقتىن، ھەر خىل ئېلېمېنت (ياكى ماددا) نىڭ بىر مول ئاتومى (ياكى مالېكولىسى) نىڭ ماسسىلىرىمۇ ئوخشاش بولمايدۇ. ئۇنداق بولسا ھەر خىل ئېلېمېنت (ياكى ماددا) نىڭبىر مولئاتومى (ياكى مالېكولىسى) نىڭ ماسسىسى قانچىلىك بولىدۇ؟ بۇ مەسىلىنى ھىدروگېننى مىسالغا ئېلىپ مۇزاكىرە قىلايلى.

مول بىرلىكىنىڭ ئېنىقلىمىسىغا بىنائەن: 12g كاربوندىكى ئاتوم سانى بىرمول كاربون ئاتومى بولىدۇ. ئۇنىڭ ئەكسىچە بىر مول كاربون ئاتومىنىڭ ماسسىسى 12g بولىدۇ. يەنە بىزگە مەلۇمكى كاربوننىڭ ئاتوم ئېغىرلىقى 12. ھىدروگېننىڭ ئاتوم ئېغىرلىقى 1.008. ئاتوم ئېغىرلىقى نىسپى ئېغىرلىق بولغانلىق ئۈچۈن بىر مول ھىدروگېننىڭ ماسسىسى 1.008g بولىدۇ. شۇنىڭغا ئوخشاش بىر مول ئوكسىگېن ئاتومىنىڭ ماسسىسى 16g، بىر مول ئۇران (^{238}U) ئاتومىنىڭ ماسسىسى 238gبولىدۇ.

بۇنىڭدىن مەلۇمكى، بىرەر ئېلېمېنتنىڭ بىر مول ئاتومىنىڭ ماسسىسى گىرام (g) نى بىرلىك قىلغان شۇ ئېلېمېنتنىڭ ئاتوم ئېغىرلىقىغا باراۋەر بولىدۇ. بىرەر ئېلېمېنتنىڭ بىر مول ئاتومىنىڭ ماسسىسى ماھىيەتتە شۇ ئېلېمېنتنىڭ 6.022×10^{23} دانە ئاتومىنىڭ ماسسىسىنى كۆرسىتىدۇ.

ھەر قانداق ئېلېمېنتنىڭ بىر مول ئاتومىنىڭ ماسسىسى گىرامنى بىرلىكقىلغان شۇ ئېلېمېنتنىڭ ئاتوم ئېغىرلىقىغا باراۋەر بولغانلىقتىن، ھەمدە مالېكولا ئېغىرلىقى شۇ مالېكولىنى تەشكىل قىلغان ئاتوم ئېغىرلىقلىرىنىڭ يىغىندىسىغا باراۋەر بولغانلىقتىن، ھەر قانداق ماددىنىڭ بىر مول مالېكولىسىنىڭ ماسسىسى — گىرامنى بىرلىك قىلغان شۇ ماددىنىڭ مالېكولا ئېغىرلىقىغا باراۋەر بولىدۇ. مەسىلەن: ئوكسىگېن گازىنىڭ ماسسىسى 32g، سۇنىڭ مول ماسسىسى 18.016g بولىدۇ. بىرەر ماددىنىڭ بىر مول مالېكولىسىنىڭ ماسسىسى ماھىيەتتە شۇ ماددىدىكى 6.022×10^{23} دانە مالېكولىنىڭ ماسسىسىنى كۆرسىتىدۇ.

بىرەر ئېلېمېنت (ياكى ماددا) نىڭ گىرام بىلەن ئىپادىلەنگەن ئاتوم ئېغىرلىقى

(ياكى مالېكۇلا ئېغىرلىقى) نى — يەنى مول ماسسىنى، ئاۋاگادرو تۇراقلىق سانىغا بولۇپ بېرىش ئارقىلىق بىر دانە ئاتوم (ياكى مالېكۇلا) نىڭ ماسسىسىنى ھېساپلاپ چىقىقلى بولىدۇ.

يۇقۇرىدىكى بىر قانچە بىرلىكلەر ۋە ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ئۈستىدە چۈشەنچىنى ئايدىڭلاشتۇرۇش ئۈچۈن تۆۋەندە ئۈچ مىسال كەلتۈرىمىز:

1 . بىر گىرام ئاش تۇزى ($NaCl$) 10 مىليارت كوپ مېتىر سۇ ئامبىرىغا تاشلانسا، ئاش تۇز مالېكۇللىرى سۇ ئامبىرىغا تەكشى تەخسىملەنگەندىن كېيىن $1Cm^3$ سۇدا قانچە دانە ئاش تۇزى مالېكۇلىسى بولىدۇ؟

يېشىش: ئاش تۇزىنىڭ مالېكۇلا ئېغىرلىقى: $23+35.46=58.46$ شۇنىڭ ئۈچۈن بىر مول ئاش تۇزى مالېكۇلىسىنىڭ ماسسىسى $58.46g$ بولىدۇ. ئاۋاگادرو تۇراقلىقى $NO=6.022\times10^{23}$. شۇنىڭ ئۈچۈن بىر گىرام ئاش تۇزىدىكى مالېكۇلا سانى

$$\frac{6.022\times10^{23}}{58.46}$$ بولىدۇ.

$10^{10}m^3=10^{16}Cm^3$ بولغانلىقتىن $1Cm^3$ سۇدىكى ئاش تۇزى مالېكۇلا سانى

$$\frac{6.022\times10^{23}}{58.46\times10^{16}}=1.03\times10^{6}$$ دانە بولىدۇ.

2 . ھىدروگىن گازى (H_2) ، ئوكسىگىن گازى (O_2)، ، ئازوت گازى (N_2) ۋە كاربون4ئوكسىدى (CO_2) نىڭ مالېكۇلا ئېغىرلىقىنى تېپىڭ. ئاندىن ئۇلارنىڭ بىر مالېكۇلىسىنىڭ ماسسىسىنى تېپىڭ.

يېشىش:

ماددا	مالېكۇلا ئېغىرلىقى	مول ماسسا (μ)	بىر دانە مالېكۇلا ماسسىسى $mH_2=\frac{\mu}{N_0}$
H_2	$1+1=2$	$\mu H_2=2g$	$mH_2=\frac{2g}{6.022\times10^{23}}=3.3\times10^{-24}g$
O_2	$16+16=32$	$\mu O_2=32g$	$mO_2=\frac{32g}{6.022\times10^{23}g}=5.3\times10^{-23}g$
N_2	$14+14=28$	$\mu N_2=28g$	$mN_2=\frac{28g}{6.022\times10^{23}}=4.8\times10^{-23}g$
CO_2	$12+16\times2=44$	$\mu CO_2=44g$	$mCO_2=\frac{44g}{6.022\times10^{23}}=8\times10^{-23}g$

3 . سولفات كىسلاتاسىنىڭ خىمىيەلىك بەلگۇسى H_2SO_4

ھىدروگىن (H) نىڭ ئاتوم ئېغىرلىقى 1.008، گۈڭگۈرت (S) نىڭ ئاتوم ئېغىرلىقى 32.066، ئوكسىگىن (O) نىڭ ئاتوم ئېغىرلىقى 15.999،

(1) بىر مول كىسلاتانىڭ ماسسىسى μ نى، (2) 15 مول كىسلاتانىڭ ماسسىسى M_1 نى (3) ھەر بىر كىسلاتا مالىكۇلىسىنىڭ ماسسىسى m نى، (4) بىر گېرام كىسلاتادا قانچە گېرام مالىكۇلانىڭ بارلىغىنى ھىساپلاڭ؟

يېشىش:

1) $\mu=2\times1.008+32.66+4\times15.999=98.078g$

2) $M_1=15\mu=15\times98.078=1471.17g$

3) $m=\frac{\mu}{N_o}=\frac{98.078g}{6.022\times10^{23}}=16.28\times10^{-23}g$

4) $N=\frac{M_2}{m}=\frac{1g}{16.28\times10^{-23}}=6.1425\times10^{21}$ دانە

مول ئېنىقلىمىسى مۇنداق: 0.012Kg لىق C−12 دىكى ئاتوم سانى $N_o=6.022\times10^{23}/mol$ دۇر. C−12 ئاتومىنىڭ ماسسىسىنىڭ $\frac{1}{12}$، ئاتومىنىڭ ماسسا بىرلىكى قىلىپ ئېلىنغان بولۇپ ئۇ U بىلەن بەلگۈلىنىدۇ.

$$1u=\frac{0.012Kg}{12N_o}=\frac{1}{N_o}\times10^{-3}Kg=1.660\times10^{-27}Kg$$

شۇنىڭ ئۈچۈن مالىكۇلىلاردىن تەشكىل تاپقان ماددىدىغا نىسبەتەن 1 مول ماددا شۇ ماددانىڭ No دانە مالىكۇلىدىن تەشكىل تاپقان قوشۇلمىسىدۇر. قوشۇلمىنىڭ ئومۇمى ماسسىسى شۇ ماددىنىڭ مول ماسسىسى دەپ ئاتىلىدۇ. مول ماسسا گىرام بىرلىكىدە ئېلىنغاندا، ئۇنىڭ سان قىممىتى دەل شۇ ماددىنىڭ مالىكۇلا ئېغىرلىغىغا تەڭ بولىدۇ. مەسىلەن ئوكسىگېنىنىڭ مالىكۇلا ئېغىرلىغى 32 بولغاچقا $32g=32\times10^{-3}Kg$ لىق ئوكسىگېن بىر مول ئوكسىگېن بولىدۇ.

(بېشى 142-بەتتە)

قارالسۇن.

(43) «ھون تارىخىغا دائىر ماتىرىياللار توپلىمى»، خەنزۇچە، 355-356-بەتلەرگە قارالسۇن.

(44) «خەن يىلنامىسى، سۇئۇ ھەققىدە قىسسە» بابىغا قارالسۇن.

3 - تەرتىپلىك ماترىتسا ۋە ۋېكتورلۇق بوشلۇق

ئىسمايىل تالىپ

بىز بۇ يەردە پەقەت 3 ئۆلچەملىك ۋېكتورلار ئۈستىدە توختۇلىمىز. ئانالىتىك گېـ يومېتىرىيەدە بوشلۇقتىكى ئىككى ۋېكتورنى قـوشۇشقا بولىدىغانلىقـىنى ۋە يـەنە بىر ھەقىقى ساننى بىر ۋېكتورغا كۆپەيتىشكە بـولىدىغانلىقىنى كورگـەن ئىدۇق. بۇ خىل قوشۇش ۋە ساننى ۋېكتورغا كۆپەيتىش بەلگۈلۈك ئەمەللەر قانۇنىنى قانائەتلەندۈرىدۇ. ۋېكتورلۇق بوشلۇق ئانالىتىك گېومېتىرىيـەدىكى ۋېكتورلار چۈشەنچىسىنىڭ ئومۇملىشىـ دۇر.

1ــ ئېنىقلىما: V بوش بولمىغان تـوپلام، F بىرســان ســاھــاسى بــولسۇن،

1°. دا بىرقوشۇش ئەمەلى ئېنىقلانغان بولۇپ V دىكى خالىغان ئىـككى ۋېـكتور α، β غا نىسبەتەن V دا بىردىن-بىر بولغان بىر ۋېكتور ئـۇلارغا ماس كېلىدۇ. بۇ ۋېكتورنى α بىلەن β نىڭ يىغىندىسى دەيمىز ھەمدە ئۇنى $\alpha+\beta$ بىلەن كورسىتىمىز.

2°. سان ساھاسى F بىلەن توپلام V ئارىسىدا يەنە بىر كۆپەيتىش ئەمەلى ئېـ ـنىقلانغان بولۇپ، F دىكى ھەر بىر سان a بىلەن V دىكى ھەر بىر ۋېكتور α گە نىسـ بەتەن V دا بىردىن بىر بولغان بىر ۋېكتور ئۇلارغا ماس كېلىدۇ. بۇ ۋېكـتورنى a بىلەن α نىڭ كۆپەيتمىسى دەيمىز ئۇنى $a\alpha$ بىلەن كورسىتىمىز. ئەگەر قوشۇش بىلەن سانلىق كۆپەيتىش تۆۋەندىكى قانۇنلارنى قانائەتلەندۈرسە ئۇ ھالدا V نى سان ساھاـ سى F دىكى ۋېكتورلۇق بوشلۇق دەيمىز.

1) $\alpha+\beta=\beta+\alpha$

2) $(\alpha+\beta)+\gamma=\alpha+(\beta+\gamma)$

3) V دا تۆۋەندىكى خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولغان بىر نۆل ۋېكتور مەۋجۇت. V دىكى خالىغان بىر ۋېكتور α گە نىسبەتەن ئېيتقاندا $0+\alpha=\alpha$ بولىدۇ.

4) V دىكى ھەر بىر ۋېكتور α گە نىسبەتەن $\alpha+\alpha'=0$ نى ئورۇنلۇق قىلىدىغان بىر ۋېكتور α' مەۋجۇت. بۇنداق α' نى α نىڭ تەتۈر ۋېكتورى دەيمىز.

5) $a(\alpha+\beta)=a\alpha+a\beta$

6) $(a+b)\alpha=a\alpha+b\alpha$

7) $(ab)\alpha=a(b\alpha)$

8) $1\alpha=\alpha$

بۇ يەردە α، β، ν لار V دىكى ۋېكتور، a، b لار سان ساھاسى F دىكى سان.

13. مىسال: ئۈچ ئۆلچەملىك بوشلۇق ئىككى ۋېكتورنى قوشۇش ۋە ھەقىقىي ساننى ۋېكتورغا كۆپەيتىشكە نىسبەتەن، ھەقىقىي سان ساھاسىدا ۋېكتورلۇق بوشلۇقنى تۈزىدۇ. بۇنى V_3 بىلەن كۆرسىتىمىز.

14. مىسال: سان ساھاسى F دا بارلىق 3 ــ تەرتىپلىك ماترىتسالاردىن تۈزۈلگەن توپلام، ماترىتسانى قوشۇش بىلەن ساننى ماترىتساغا كۆپەيتىشكە نىسبەتەن F دا بىر ۋېكتورلۇق بوشلۇقنى تۈزىدۇ.

15. مىسال: سان ساھاسى F دىكى بىر نامەلۇملۇق كۆپ ئەزالىقلار ھالقىسى $F[x]$، كۆپ ئەزالىقنى قوشۇش بىلەن ساننى كۆپ ئەزالىققا كۆپەيتىشكە نىسبەتەن F دا بىر ۋېكتورلۇق بوشلۇقنى تۈزىدۇ.

ۋېكتورلۇق بوشلۇقتا تۆۋەندىكىدەك خۇسۇسىيەتلەر مەۋجۇت.

1. نۆل ئېلېمېنت بىردىن ــ بىر بولىدۇ.

2. تەتۈر ئېلېمېنت بىردىن ــ بىر بولىدۇ.

3. نۆل بىلەن ۋېكتورنىڭ، نۆل ۋېكتور بىلەن ساننىڭ كۆپەيتمىسى نۆل ۋېكتور بولىدۇ. 1ــ، بىلەن ۋېكتورنىڭ كۆپەيتمىسى تەتۈر ۋېكتور بولىدۇ.

$$0\cdot\alpha=0\ ,\quad K0=0\ ,\quad (-1)\alpha=-\alpha$$

4. ئەگەر $K\alpha=0$ بولسا ئۇ ھالدا $K=0$ ياكى $\alpha=0$ بولىدۇ.

2. ئېنىقلىما: W سان ساھاسى F دىكى ۋېكتورلۇق بوشلۇق V نىڭ بىر بوش بولمىغان قىسمى توپلىمى بولسۇن ئەگەر W دا V نىڭ قوشۇش ۋە سانلىق كۆپەيتىش ئەمەللىنى يېپىقلىقى بولسا ئۇ ھالدا W نى V نىڭ بىر قىسمى بوشلۇقى (ۋېكتورلۇق بوشلۇق) دەپ ئاتايمىز.

16. مىسال: ئاساسىي دىئاگونال سىزىقىنىڭ تۆۋەن قىسمى پۈتۈنلەي نۆل بولغان ماترىتسالاردىن (3 ــ تەرتىپلىك ماترىتسا) تۈزۈلگەن توپلام 14 ــ مىسالدىكى ۋېكتورلۇق بوشلۇقنىڭ قىسمى بوشلۇقى بولىدۇ.

17. مىسال: بوشلۇق V_3 دا بىر مۇقىم سىزىققا پاراللېل بولغان بارلىق ۋېكتورلاردىن تۈزۈلگەن قىسمى توپلام V_3 نىڭ قىسمى بوشلۇقى بولىدۇ.

3. ئېنىقلىما: W سان ساھاسى F دىكى ۋېكتورلۇق بوشلۇق V نىڭ بىر قىسمى بوشلۇقى بولسۇن W نىڭ بىر گۇرۇپپا تەرتىپلەنگەن (بەلگۈلۈك تەرتىپ بويىچە تىزىلغان) سىزىقلىق باغلانمىغان تۈزگۈچىسىنى W نىڭ بىر بازىسى دەپ ئاتايمىز.

18. مىسال: F^3 دىكى ۋېكتورلار گۇرۇپپىسى $\{\varepsilon_1, \varepsilon_2, \varepsilon_3\}$ بولسا F^3 نىڭ تۈزگۈچىسى بولىدۇ روشەنكى بۇ گۇرۇپپا ۋېكتورلار سىزىقلىق باغلانمىغان شۇنىڭ ئۈچۈن $\{\varepsilon_1, \varepsilon_2, \varepsilon_3\}$ بولسا F^3 نىڭ بىر بازىسى بولىدۇ.

بۇ بازىسىنى F^3 نىڭ ئۆلچەملىك بازىسى دەپ ئاتايمىز.

19. مىسال: $M_3(F)$ سان ساھاسى F دىكى بارلىق 3-تەرتىپلىك ماترىتسالاردىن تۈزۈلگەن ۋېكتورلۇق بوشلۇق بولسۇن.

ماترىتسانى قوشۇش بىلەن سانىنى ماترىتساغا كۆپەيتىشكە ئاساسەن ھەر بىر 3-تەرتىپلىك ماترىتسانى

$$A=(a_{ij})=\sum_{i=1}^{3}\sum_{j=1}^{3} a_{ij} E_{ij}$$

كورسۇتۇشكە بولىدۇ. ئەگەر $\sum_{i=1}^{3}\sum_{j=1}^{3} a_{ij} E_{ij}=0$ بولسا ئۇ ھالدا (α_{ij}) نۆل ماترىتسا بولىدۇ. بۇنىڭدىن بارلىق $\alpha_{ij}=0$ گە ئېرىشىمىز. ⟵

⟶ بۇ $\{E_{ij} | i=1,2,3, j=1,2,3\}$ نىڭ $M_3(F)$ نىڭ بىر بازىسى بولىدىغانلىغىنى چۈشەندۈرىدۇ. E_{ij} بولسا j-يول j-ستوندىكى ئېلېمېنتى 1، قالغان ئېلېمېنتلىرىنىڭ ھەممىسى نۆل بولغان 3-تەرتىپلىك ماترىتسادۇ.

4. ئېنىقلىما: بىر ۋېكتورلۇق بوشلۇق V نىڭ بازىسى ئۆز ئىچىگە ئالغان ۋېكتورلارنىڭ سانىنى V نىڭ ئۆلچەم سانى دەپ ئاتايمىز. بوشلۇق V نىڭ ئۆلچەم سانىنى dimv بىلەن كورسىتىمىز. روشەنكى 18-مىسالدىكى ۋېكتورلۇق بوشلۇقنىڭ ئۆلچەم سانى 3 بولىدۇ. 19-مىسالدىكى ۋېكتورلۇق بوشلۇقنىڭ ئۆلچەم سانى 9 بولىدۇ.

بىزگە مەلۇمكى ھەر قانداق بىر ۋېكتورنى ئۆزى تەۋە بولغان ۋېكتورلۇق بوشلۇقنىڭ بازىسى ۋېكتورلىرىنىڭ سىزىقلىق كامبىناتسىيەسى بىلەن كورسۇتۇشكە بولىدۇ.

يەنى $\{\alpha_1, \alpha_2, \alpha_3\}$، F^3 نىڭ بىر بازىسى بولسا ئۇ ھالدا $\alpha \in F^3$ نى مۇنداق كورسۇتۇشكە بولىدۇ. $\alpha = a_1\alpha_1 + a_2\alpha_2 + a_3\alpha_3$

a_1, a_2, a_3 نى α نىڭ بازىس $\{\alpha_1, \alpha_2, \alpha_3\}$ دىكى كوردىناتى دەيمىز. بىرەر ۋېكتورنىڭ كوردىناتى ئەلۋەتتە بازىسنى تاللاپ ئېلىش بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ. ۋېكتورلۇق بوشلۇق F^3 نىڭ ئىككى بازىسىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا بىر ۋېكتورنىڭ

كوردىناتى ئادەتتە ئوخشاش بولمايدىغان بولسىمۇ ئامما ئۇلار ئارىسىدا بەلگۈلۈك باغلىنىش بار. $\{\alpha_1,\alpha_2,\alpha_3\}$ بىلەن $\{\beta_1,\beta_2,\beta_3\}$، 3 ئۆلچەملىك ۋېكتورلۇق بوشلۇق F^3 نىڭ ئىككى بازىسى بولسۇن ئۇ ھالدا β_j نى $\alpha_1,\alpha_2,\alpha_3$ لار بىلەن سىزىقلىق كورسۇتۇشكە بولىدۇ. $j=1,2,3$،

$$\beta_1=a_{11}\alpha_1+a_{21}\alpha_2+a_{31}\alpha_3$$

$$\beta_2=a_{12}\alpha_1+a_{22}\alpha_2+a_{32}\alpha_3 \qquad (21)$$

$$\beta_3=a_{13}\alpha_1+a_{23}\alpha_2+a_{33}\alpha_3$$

بۇ يەردە (a_{1j},a_{2j},a_{3j}) بولسا β_j نىڭ بازىسى $\{\alpha_1,\alpha_2,\alpha_3\}$ دىكى كوردىناتىنىڭ بۇ 3 كوردىناتىنى ستون قىلىپ بىر 3-تەرتىپلىك ماترىتسا تۈزسەك

$$T=\begin{pmatrix} a_{11} & a_{12} & a_{13} \\ a_{21} & a_{22} & a_{23} \\ a_{31} & a_{32} & a_{33} \end{pmatrix}$$

بولىدۇ. ماترىتسا T نى بازىس $\{\alpha_1,\alpha_2,\alpha_3\}$ دىن بازىس $\{\beta_1,\beta_2,\beta_3\}$ غىچە بولغان ئۆتكۈنچى ماترىتسا دەپ ئاتايمىز. (21) نى ماترىتسالىق تەڭلىك

$$(\beta_1,\beta_2,\beta_3)=(\alpha_1,\alpha_2,\alpha_3)T \qquad (22)$$

بىلەن كورسۇتۇشكە بولىدۇ. $\xi\in F_3$ نىڭ بازىس $\{\alpha_1,\alpha_2,\alpha_3\}$ دىكى كوردىناتىنى (x_1,x_2,x_3) بىلەن بازىس $\{\beta_1,\beta_2,\beta_3\}$ دىكى كورداتىنى (y_1,y_2,y_3) بىلەن كۆرسەتسەك، بىر تەرەپتىن

$$\xi=\sum_{i=1}^{3} x_i\alpha_i=(\alpha_1,\alpha_2,\alpha_3)\begin{pmatrix} x_1 \\ x_2 \\ x_3 \end{pmatrix} \qquad (23)$$

يەنە بىر تەرەپتىن

$$\xi=\sum_{i=1}^{3} y_i\beta_i=(\beta_1,\beta_2,\beta_3)\begin{pmatrix} y_1 \\ y_2 \\ y_3 \end{pmatrix} \qquad (24)$$

كورسۇتۇشكە بولىدۇ. (22) نى (24) گە قويۇش ئارقىلىق

$$\xi=((\alpha_1,\alpha_2,\alpha_3)T)\begin{pmatrix} y_1 \\ y_2 \\ y_3 \end{pmatrix}=(\alpha_1,\alpha_2,\alpha_3)\left(T\begin{pmatrix} y_1 \\ y_2 \\ y_3 \end{pmatrix}\right) \qquad (25)$$

غا ئېرىشىمىز تەڭلىك (25) ۋېكتور ξ نىڭ بازىس $\{\alpha_1,\alpha_2,\alpha_3\}$ دىكى كوردىناتى $T\begin{pmatrix} y_1 \\ y_2 \\ y_3 \end{pmatrix}$ بولىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ. ۋېكتور ξ نىڭ بازىسى

$\{\alpha_1, \alpha_2, \alpha_3\}$ دىكى كوردىناتى بىردىن-بىر بەلگۈلىنىدىغان بولغانلىقتىن (23) بىلەن (25) نى سېلىشتۇرۇپ

$$\begin{pmatrix} x_1 \\ x_2 \\ x_3 \end{pmatrix} = T \begin{pmatrix} y_1 \\ y_2 \\ y_3 \end{pmatrix} \qquad (26)$$

غا ئېرىشىمىز.

ئەگەر $\{\alpha_1, \alpha_2, \alpha_3\}$ بىلەن $\{\beta_1, \beta_2, \beta_3\}$، 3 ئۆلچەملىك ۋېكتورلۇق بوشلۇق F^3 نىڭ بازىسى بولسۇن. ئۆلچەملىك بازىس $\{\varepsilon_1, \varepsilon_2, \varepsilon_3\}$ دىن $\{\alpha_1, \alpha_2, \alpha_3\}$ غىچە بولغان ماترىتسانى A، $\{\beta_1, \beta_2, \beta_3\}$ غىچە بولغان ماترىتسانى B دېسەك ئۇ ھالدا $(\beta_1, \beta_2, \beta_3) = (\alpha_1, \alpha_2, \alpha_3)A^{-1}B$ بولىدۇ.

20- مىسال: R^3 نىڭ ۋېكتورلىرى

$$\alpha_1 = (1, 1, 1), \quad \alpha_2 = (-2, -1, -2), \quad \alpha_3 = (1, 0, 2)$$

R^3 نىڭ بىر بازىسىنى تۈزىدىغانلىقىنى ئىسپاتلاڭ ھەمدە ۋېكتور $\xi = (4, 7, 6)$ نىڭ بۇ بازىستىكى كوردىناتىنى تېپىڭ.

يېشىش: (1).

$$(\alpha_1, \alpha_2, \alpha_3) = (\varepsilon_1, \varepsilon_2, \varepsilon_3)\begin{pmatrix} 1 & -2 & 1 \\ 1 & -1 & 0 \\ 2 & -2 & 2 \end{pmatrix} = (\varepsilon_1, \varepsilon_2, \varepsilon_3)A$$

يېزىشقا بولىدۇ. $|A| = 1$ بولغانلىقتىن A نىڭ ئەكسى بار. شۇنىڭ ئۈچۈن $\{\alpha_1, \alpha_2, \alpha_3\}$ بولسا R^3 نىڭ بىر بازىسى بولىدۇ. ξ نىڭ بازىس $\{\alpha_1, \alpha_2, \alpha_3\}$ دىكى كوردىناتىنى (x_1, x_2, x_3) دېسەك

$$\begin{pmatrix} x_1 \\ x_2 \\ x_3 \end{pmatrix} = A^{-1}\begin{pmatrix} 4 \\ 7 \\ 6 \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} -2 & 2 & 1 \\ -2 & 1 & 1 \\ -1 & 0 & 1 \end{pmatrix}\begin{pmatrix} 4 \\ 7 \\ 9 \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} 12 \\ 5 \\ 2 \end{pmatrix}$$

بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ξ نىڭ بازىس $\{\alpha_1, \alpha_2, \alpha_3\}$ دىكى كوردىناتى $(12, 5, 2)$ بولىدۇ.

يېشىش: (2). ۋېكتورلار $\alpha_1, \alpha_2, \alpha_3$ سىزىقلىق باغلانمىغانلىقتىن R^3 نىڭ بىر بازىسىنى تۈزىدۇ. ۋېكتور ξ نىڭ بۇ بازىستىكى كوردىناتىنى (x_1, x_2, x_3) دېسەك ئۇ ھالدا $\xi = x_1\alpha_1 + x_2\alpha_2 + x_3\alpha_3$ بولىدۇ.

$$(4, 7, 6) = x_1(1, 1, 1) + x_2(-2, -1, -2) + x_3(1, 0, 2)$$

$$= (x_1 - 2x_2 + x_3, \; x_1 - x_2, \; x_1 - 2x_2 + 2x_3)$$

$$\begin{cases} x_1 - 2x_2 + x_3 = 4 \\ x_1 - x_2 = 7 \\ x_1 - 2x_2 + 2x_3 = 6 \end{cases} \quad \begin{pmatrix} 1 & -2 & 1 & 4 \\ 1 & -1 & 0 & 7 \\ 1 & -2 & 2 & 6 \end{pmatrix} \to \begin{pmatrix} 1 & -2 & 1 & 4 \\ 0 & 1 & -1 & 3 \\ 0 & -1 & 2 & -1 \end{pmatrix} \to \begin{pmatrix} 1 & 0 & 0 & 21 \\ 0 & 1 & 0 & 5 \\ 0 & 0 & 1 & 2 \end{pmatrix}$$

$$x_1=12,\ x_2=5,\ x_3=2$$

بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ξ نىڭ $\{\alpha_1,\alpha_2,\alpha_3\}$ دىكى كوردىناتى $(12, 5, 2)$ بولىدۇ.

21. مىسال: $\{x^2, x+2, 1\}$ بولسا $F_2[x]$ نىڭ بىر بازىسى بولىدىـ
غانلىقىنى ئىسپاتلاڭ ($F_2[x]$، سان ساھاسى F دىكى بارلىق دەرىجىسى 2دىن چوڭ
بولمىغان كۆپ ئەزالىق بىلەن، نول كۆپ ئەزالىقنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.) ھەمدە كۆپ
ئەزالىق $x-1$ نىڭ بۇ بازىسىدىكى كوردىناتىنى تېپىڭ.

يېشىش: (1)
$$(x^2, x+2, 1) = (1, x, x^2)\begin{pmatrix}0&2&1\\0&1&0\\1&0&0\end{pmatrix} = (1, x, x^2)A$$

يېشىشقا بولىدۇ. $|A|=-1$ بولغانلىقتىن A نىڭ ئەكسى بار. شۇنىڭ ئۈچۈن
$(x^2, x+2, 1)$ بولسا $F_2[x]$ نىڭ بازىسى بولىدۇ. كۆپ ئەزالىق $x-1$ نىڭ
بۇ بازىسىدىكى كوردىناتىنى (y_1, y_2, y_3) دېسەك.

$$\begin{pmatrix}y_1\\y_2\\y_3\end{pmatrix} = A^{-1}\begin{pmatrix}-1\\1\\0\end{pmatrix} = \begin{pmatrix}1&-2&0\\0&1&0\\0&0&1\end{pmatrix}\begin{pmatrix}-1\\1\\0\end{pmatrix} = \begin{pmatrix}-3\\1\\0\end{pmatrix}$$

بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن $x-1$ نىڭ بۇ بازىسىدىكى كوردىناتى $(-3, 1, 0)$ بولىدۇ.

يېشىش: (2) ئەگەر كۆپ ئەزالىق x^2، $x+2$، 1 لەرنى ۋېكتور دەپ
قارىساق پەقەتلا $K_1=K_2=K_3=0$ بولغاندا ئاندىن
$K_1x^2+K_2(x+2)+K_3=0$ ئورۇنلۇق بولىدىغانلىقتىن x^2، $x+2$، 1 سىـ
زىقلىق باغلانمىغان. شۇنىڭ ئۈچۈن $F_2[x]$ نىڭ بازىسى بولىدۇ. كۆپ ئەزالىق
$x-1$ نىڭ بۇ بازىسىدىكى كوردىناتىنى (y_1, y_2, y_3) دېسەك ئۇ ھالدا
$x_1-1=y_1x^2+y_2(x+2)+\lambda_3$ بولىدۇ. بۇنىڭدىن
$y_1x^2+\lambda_2x+(2y_2+y_3)=x-1$ گە ئېرىشىمىز ئىككى كۆپ ئەزالىقنىڭ
تەڭلىك شەرتىگە ئاساسەن،

$$\begin{cases}y_1=0\\y_2=1\\y_3+2y_2=-1\end{cases}\qquad\begin{cases}y_1=0\\y_2=1\\y_3=-3\end{cases}$$

غا ئېرىشىمىز. شۇنىڭ ئۈچۈن كۆپ ئەزالىق $x-1$ نىڭ بازىس $\{x^2, x+2, 1\}$
دىكى كوردىناتى $(-3, 1, 0)$ بولىدۇ.

5. 3ـ تەرتىپلىك ماترىتسا ۋە سىزىقلىق ئالماشتۇرۇش. بىز تۆۋەندە پەقەت 3ئۆلـ
چەملىك ھەقىقى ۋېكتور بىلەن 3ـ تەرتىپلىك ماترىتسا چەكلىمىسى بويىچە ئالدىن

سىزىقلىق ئالماشتۇرۇش چۈشەنچىسىنى تونۇشتۇرىمىز، ئاندىن ماترىتسا بىلەن سىزىقلىق ئالماشتۇرۇشنىڭ مۇناسىۋىتىنى ۋە ئالماشتۇرۇشنىڭ ئەمەللىرىنى مۇھاكىمە قىلىمىز.

1. ئېنىقلىما: F بىر سان ساھاسى، R_3 بولسا F دىكى ۋېكتورلۇق بوشلۇق بولسۇن. ئەگەر R_3 دىن ئۇنىڭ ئۆزىگىچە بولغان بىر قېتىملىق ئەكس ئەتتۈرۈش σ تۆۋەندىكى ئىككى شەرتنى؛ يەنى

1°. خالىغان $\xi, \eta \in R_3$ نىسپەتەن $\sigma(\xi+\eta)=\sigma(\xi)+\sigma(\eta)$ بولسا 2°. خالىغان $a \in F$، $\xi \in R_3$ غا نىسبەتەن $\sigma(a\xi)=a\sigma(\xi)$ بولسا-نى قانائەتلەندۈرسە ئۇ، ھالدا بىز σ نى سىزىقلىق ئالماشتۇرۇش دەيمىز.

22. مىسال: R_3 نىڭ ھەر بىر ۋېكتورى $\xi=(x_1, x_2, x_3)$ غا نىسبەتەن

$$\sigma(\xi)=x_1+x_2, x_2, 2x_3)\in R_3$$

ئېنىقلانغان بولسا ئۇ ھالدا σ، R_3 دىن ئۇنىڭ ئۆزىگىچە بولغان بىر قېتىملىق ئەكس ئەتتۈرۈش بولۇپ ئۇ ئىككى شەرتنى قانائەتلەندۈرىدۇ.

1°. $\xi=(x_1, x_2, x_3)$، $\eta=(y_1, y_2, y_3)$، R_3 نىڭ خالىغان ئىككى ۋېكتورى

$$\sigma(\xi+\eta)=\sigma(x_1+y_1, x_2+y_2, x_3+y_3)$$
$$=(x_1+y_1+x_2+y_2,\ x_2+y_2,\ 2x_3+2y_3)$$
$$=(x_1+x_2, x_2, 2x_3)+(y_1+u_2, y_2, 2y_3)$$
$$=\sigma(\xi)+\sigma(\eta)$$

2°. $a \in F$، $\xi \in R_3$ $\xi=(x_1, x_2, x_3)$

$$\sigma(a\xi)=\sigma(ax_1, ax_2, ax_3)$$
$$=(ax_1+ax_2, ax_2, 2ax_3)$$
$$=a(x_1+x_2, x_2, 2x_3)=a\sigma(\xi)$$

شۇنىڭ ئۈچۈن σ بولسا سىزىقلىق ئالماشتۇرۇش بولىدۇ.

23. مىسال: A سان ساھاسى F^3 دىكى 3-تەرتىپلىك ماترىتسا بولسۇن ۋە ئىلامېنتلىق ۋېرتىكال بوشلۇق F^3 نىڭ ھەر بىر ۋېكتورى

$$\xi=\begin{pmatrix} x_1 \\ x_2 \\ x_3 \end{pmatrix}$$

غا نىسبەتەن $\sigma(\xi)=A\xi$ دەپ بەلگۈلىسەك، σ بولسا F^2 نىڭ بىر قېتىملىق

Altun…

سىزىقلىق ئالماشتۇرۇشى بولىدۇ. چۈنكى $a \in F$ ، $\xi, \eta \in F^3$ گە نىسبەتەن

$$1^0 \qquad \sigma(\xi+\eta)=A(\xi+\eta)=A\xi+A\eta=\sigma(\xi)+\sigma(\eta)$$

$$2^0 \qquad \sigma(a\xi)=A(a\xi)=(Aa)\xi=a(A\xi)=a\sigma(\xi)$$

ئورۇنلۇق بولىدۇ. يەنى 1^0 ، 2^0 شەرتىنى قانائەتلەندۈرىدۇ. بۇ يەردە $\sigma(\xi)$ بىر ئۈچ يول بىرستونلۇق ماترىتسا بولۇپ F^3 گە تەۋە.

24. مىسال: $F_2[x]$ نىڭ ھەر بىر كوپ ئەزاسى $f(x)$ گە نىسبەتەن

$$\sigma(f(x))=f'(x)$$

دەپ بېكىتسەك ھاسىلىنىڭ ئاساسلىق خۇسۇسىيىتىگە ئاساسەن σ بولسا $F_2[x]$ نىڭ بىر قېتىملىق سىزىقلىق ئالماشتۇرۇشى بولىدۇ. چۈنكى:

$f(x), g(x) \in F_2[x]$ ، $a \in F$ غا نىسبەتەن.

$$=(f(x)+g(x))'=f'(x)+g'(x)=\sigma(f(x))+\sigma(g(x))$$

$$1^0. \qquad \sigma(f(x)+g(x))$$

$$2^0. \qquad \sigma(af(x))=(af(x))'=af'(x)=a\sigma(f(x))$$

ئورۇنلۇق بولىدۇ. يەنى 1^0 ، 2^0 شەرتىنى قانائەتلەندۈرىدۇ. ۋېكتورلۇق بوشلۇق R_3 دىكى تەڭمۇ-تەڭ ئالماشتۇرۇشنى بىرلىك ئالماشتۇرۇش دەپ ئاتايمىز ئۇنى E بىلەن

$$E(\alpha)=\alpha \qquad \alpha \in R_3$$

كۆرسىتىمىز.

$0(\xi)=0$ نى نۆللۈك ئالماشتۇرۇش دەپ ئاتايمىز.

2. ئېنىقلىما: ئەگەر بىر ئالماشتۇرۇش φ ئالدى بىلەن ئالماشتۇرۇش σ نى ئېلىپ بېرىپ ئاندىن ئالماشتۇرۇش τ نى ئېلىپ بارغاندىن كېيىن ئېرىشىلگەن بولسا ئۇ ھالدا ئالماشتۇرۇش τ بىلەن σ نىڭ كۆپەيتمىسى دەپ ئاتىلىدۇ. بۇنى $\varphi=\tau\sigma$ يازىمىز. مۇنداقچە قىلىپ ئېيتقاندا R_3 نىڭ خالىغان بىر ۋېكتورى ξ غا نىسبەتەن $\varphi(\xi)=\tau(\sigma(\xi))$ نى كۆرسىتىدۇ. سىزىقلىق ئالماشتۇرۇشنىڭ كۆپەيتمىسى يەنىلا سىزىقلىق ئالماشتۇرۇش بولىدۇ. چۈنكى

$$1^0. \qquad \varphi(\xi+\eta)=\tau(\sigma(\xi+\eta))=\tau(\sigma(\xi)+\sigma(\eta))$$

$$=\tau(\sigma(\xi))+\tau(\sigma(\eta))=\varphi(\xi)+\varphi(\eta)$$

$$2^0. \varphi(a\xi)=\tau(\sigma(a\xi))=\tau(a\sigma(\xi))=a\tau(\sigma(\xi))=a\varphi(\xi)$$

سىزىقلىق ئالماشتۇرۇشنىڭ كۆپەيتمىسى ئورۇن ئالماشتۇرۇش قانۇنىنى قانائەتلەندۈرمەيدۇ. σ بولسا 22-مىسالدىكى ئالماشتۇرۇش،

$\tau(x_1, x_2, x_3)=(x_1, x_1-x_2, x_3)$ ئالماشتۇرۇش بولسۇن،

$$(\sigma\tau)(\xi)=\sigma(\tau(\xi))=\sigma(x_1, x_1-x_2, x_3)=(2x_1-x_2, x_1-x_2, 2x_3)$$

$$(\tau\sigma)(\xi)=\tau(\sigma(\xi))=\tau(x_1+x_2, x_2, 2x_3)=(x_1+x_2, x_1, 2x_3)$$

$(x_1+x_2, x_1, 2x_3)\neq(2x_1-x_2, x_1-x_2, 2x_3)$ بولغانلىقتىن $\tau\sigma\neq\sigma\tau$ بولىدۇ.

3. ئېنىقلىما: بىر ئالماشتۇرۇش φ، R_3 دىكى ھەر بىر ۋېكتور ξ نى $\sigma(\xi)+\tau(\xi)$ غا ماس قىلسا يەنى $\varphi=\sigma+\tau$، R_3 دىكى خالىغان بىر ۋېكتور ξ غا نىسبەتەن $\varphi(\xi)==\sigma(\xi)+\tau(\xi)$ نى كۆرسىتەلىسە ئۇ ھالدا بىز φ نى سىزىقلىق ئالماشتۇرۇش σ بىلەن τ نىڭ يىغىندىسى دەيمىز. ئىككى سىزىقلىق ئالـ ـماشتۇرۇشنىڭ يىغىندىسى يەنىلا سىزىقلىق ئالماشتۇرۇش بولىدۇ. چۈنكى ئۇ 1^0، 2^0، شەرتىنى قانائەتلەندۈرىدۇ. سىزىقلىق ئالماشتۇرۇشنىڭ قوشۇش ئەمىلى بىلەن كۆپەيـ ـتىش ئەمىلى

$$\sigma+\tau=\tau+\sigma$$

$$(\sigma+\tau)+\rho=\sigma+(\tau+\rho)$$

$$(\sigma+\tau)\rho=\sigma\rho+\tau\rho$$

$$\rho(\sigma+\tau)=\rho\sigma+\rho\tau$$

نى قانائەتلەندۈرىدۇ.

سان ساھاسى F دىكى سان K بىلەن R_3 نىڭ بىر سىزىقلىق ئالماشتۇرۇش σ نىڭ كۆپەيتمىسى $K\sigma$ يەنىلا بىر سىزىقلىق ئالماشتۇرۇش بولىدۇ. بۇنى سانلىق كۆپەيتـ ـمىلىك ئالماشتۇرۇش دەپ ئاتايمىز. تۆۋەندىكى ئەمەللەر قانۇنىنىڭ ئورۇنلۇق بوـ ـلىدىغانلىقىنى ئىسپاتلاش ئوڭاي

$$K(\sigma+\tau)=K\sigma+K\tau$$

$$(K+l)\sigma=K\sigma+l\sigma$$

$$(Kl)\sigma=K(l\sigma)$$

$$1\sigma=\sigma$$

4. ئېنىقلىما: ئەگەر $\sigma\tau=\tau\sigma=E$ بولسا (E بىرلىك ئالماشتۇرۇش) ئۇ ھالدا ئالماشتۇرۇش τ نى ئالماشتۇرۇش σ نىڭ ئەكس ئالماشتۇرۇشى دەپ ئاتايمىز. ئۇنى σ^{-1} بىلەن كۆرسىتىمىز.

سىزىقلىق ئالماشتۇرۇش كوپەيتىشكە نىسبەتەن بىرلەشتۇرۇش قانۇنىنى قاناـ

ئەتلەندۈرگەنلىكتىن سىزىقلىق ئالماشتۇرۇش σ نى قايتا-قايتا (تەكرار) كۆپەيتسەك ئۇنىڭ ئەڭ ئاخىرقى نەتىجىسى پۈتۈنلەي بەلگۈلەنگەن بولىدۇ. ئۇ كۆپەيتمىنىڭ بىرلەشتۈرۈش ئۇسۇلى بىلەن مۇناسىۋەتسىز بولىدۇ. شۇڭا n ئوڭ پۈتۈن سان بولغاندا

$$\overbrace{\sigma\cdot\sigma\cdot\sigma\cdots\sigma}^{n \text{ دانە}}=\sigma^{n}$$

بولىدۇ.

$$f(x)=a_0+a_1x+a_2x^2$$

$F[x]$ دىكى بىر كۆپ ئەزالىق، σ، R_3 نىڭ بىر ئالماشتۇرۇشى بولسۇن

بىز $f(\sigma)=a_0E+a_1\sigma+a_2\sigma^2$ بىلگىلەيمىز.

ئايدىڭكى $f(\sigma)$ بىر سىزىقلىق ئالماشتۇرۇش بولىدۇ. ئۇنى سىزىقلىق ئالماشتۇرۇش σ نىڭ كۆپ ئەزاسى دەيمىز. ئەندى ئۈچۈنچى تەرتىپلىك ماترىتسا بىلەن سىزىقلىق ئالماشتۇرۇشنىڭ مۇناسىۋىتى ئۈستىدە توختىلىمىز.

R_3، سان ساھاسى F دىكى بىر 3 ئۆلچەملىك ۋېكتورلۇق بوشلۇق بولسۇن σ نى ئۇنىڭ بىر قېتىملىق سىزىقلىق ئالماشتۇرۇشى دېسەك R_3 نىڭ بىر بازىسى $\{\alpha_1,\alpha_2,\alpha_3\}$ نى بەلگۈلىگەندىن كېيىن خالىغان بىر ۋېكتور ξ نى

$$\xi=x_1\alpha_1+x_2\alpha_2+x_3\alpha_3$$

كۆرسىتىشكە بولىدۇ. $\sigma(\xi)$ يەنىلا R_3 گە تەۋە بولىدىغانلىقتىن

$$\sigma(\xi)=y_2\alpha_1+y_2\alpha_2+y_3\alpha_3 \tag{27}$$

يېزىشقا بولىدۇ. (y_1,y_2,y_3) بولسا $\sigma(\xi)$ نىڭ $\{\alpha_1,\alpha_2,\alpha_3\}$ بازىسىدىكى كوردىناتىدۇر.

$$\begin{aligned}\sigma(\alpha_1)&=a_{11}\alpha_1+a_{21}\alpha_2+a_{31}\alpha_3\\ \sigma(\alpha_2)&=a_{12}\alpha_1+a_{22}\alpha_2+a_{32}\alpha_3\\ \sigma(\alpha_{13})&=a_{13}\alpha_1+a_{23}\alpha_2+a_{33}\alpha_3\end{aligned} \tag{28}$$

كۆرسەتسەك ھەمدە

$$A=\begin{pmatrix}a_{11}&a_{12}&a_{13}\\ a_{21}&a_{22}&a_{23}\\ a_{31}&a_{32}&a_{33}\end{pmatrix}$$

دەپ ئالساق 3-تەرتىپلىك ماترىتسا A نى سىزىقلىق ئالماشتۇرۇش σ نىڭ $\{\alpha_1,\alpha_2,\alpha_3\}$ بازىسىدىكى ماترىتساسى دەپ ئاتايمىز.

يۇقۇرقىلاردىن (29) $\begin{pmatrix}y_1\\ y_2\\ y_3\end{pmatrix}=A\begin{pmatrix}x_1\\ x_2\\ x_3\end{pmatrix}$ غا ئېرىشىمىز.

25. مىسال: سىزىقلىق ئالماشتۇرۇش σ، $\sigma(\xi)=K\xi$ بولغاندا ئۇنىڭ R_3 نىڭ خالىغان بىر بازىسىدىكى ماترىتسىسى

$$\begin{pmatrix} K & 0 & 0 \\ 0 & K & 0 \\ 0 & 0 & K \end{pmatrix}$$

بولىدۇ. $\sigma(\xi)=\xi$ بولغاندا

$$\begin{pmatrix} 1 & 0 & 0 \\ 0 & 1 & 0 \\ 0 & 0 & 1 \end{pmatrix}$$

بولىدۇ. $\sigma(\xi)=0$ بولغاندا

$$\begin{pmatrix} 0 & 0 & 0 \\ 0 & 0 & 0 \\ 0 & 0 & 0 \end{pmatrix}$$

بولىدۇ. سىزىقلىق ئالماشتۇرۇش بىلەن ماترىتسا ئوتتۇرىسىدا تۆۋەندىكىدەك ماسلىق خۇسۇسىيەت مەۋجۇت.

1) سىزىقلىق ئالماشتۇرۇشنىڭ يىغىندىسى ماترىتسانىڭ يىغىندىسىغا ماس.

2) سىزىقلىق ئالماشتۇرۇشنىڭ كۆپەيتمىسى ماترىتسانىڭ كۆپەيتمىسىگە ماس.

3) سىزىقلىق ئالماشتۇرۇشنىڭ سانلىق كۆپەيتمىسى ماترىتسانىڭ سانلىق كۆپەيتمىسىگە ماس.

4) ئەكسى بار سىزىقلىق ئالماشتۇرۇش بىلەن ئەكسى بار ماترىتسا ماس. ھەمدە ئەكسى بار ئالماشتۇرۇش ئەكسى بار ماترىتساغا ماس.

σ، τ نىڭ بازىس $\{\alpha_1, \alpha_2, \alpha_3\}$ دىكى ماترىتساسىنى B، A دىسەك

$$(\sigma\tau)(\alpha_1, \alpha_2, \alpha_3) = \sigma[\tau(\alpha_1 \alpha_2, \alpha_3)] = \sigma[(\alpha_1, \alpha_2, \alpha_3)B]$$
$$[=\sigma(\alpha_1, \alpha_2, \alpha_3)]B = (\alpha_1, \alpha_2, \alpha_3)AB$$

بۇ 2) خۇسۇسىيەتنىڭ توغرىلىقىنى كۆرسىتىدۇ. قالغانلىرىنىمۇ مۇشۇ خىل ئۇسۇل بىلەن ئىسپاتلاشقا بولىدۇ.

ئەگەر σ نىڭ $\{\alpha_1, \alpha_2, \alpha_3\}$ بازىسىدىكى ماترىتساسىنى A بىلەن $\{\beta_1, \beta_2, \beta_3\}$ بازىسىدىكى ماترىتساسىنى B بىلەن كۆرسەتسەك ئۇ ھالدا

$$B = T^{-1}AT \qquad (30)$$

بولىدۇ. T بولسا بازىس $\{\alpha_1, \alpha_2, \alpha_3\}$ دىن بازىس $\{\beta_1, \beta_2, \beta_3\}$ غىچە بولغان ئۆتكۈنچى ماترىتسادۇر.

تەڭلىك (30) بىر سىزىقلىق ئالماشتۇرۇشنىڭ ئىككى بازىسىدىكى ماترىتسالى- رى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. ئەگەر تەڭلىك (30) ئورۇن- لۇق بولسا ئۇ ھالدا (ئەكسى بار ماترىتسا T مەۋجۇت بولسا) A بىلەن Bنى ئوخشاش دەپ $A\sim B$ كۆرسىتىمىز.

26. مىسال: F دىكى 3 ئۆلچەملىك ۋېكتورلۇق بوشلۇقنىڭ سىزىقلىق ئالماشتۇ- رۇشى σ نىڭ $\{\alpha_1,\alpha_2,\alpha_3\}$ بازىسىدىكى ماترىتساسى

$$A=\begin{pmatrix}4&6&0\\-3&-5&0\\-3&-6&1\end{pmatrix}$$

بېرىلگەن بولسا σ نىڭ بازىسى

$$\beta_1=-2\alpha_1+\alpha_2$$
$$\beta_2=\alpha_3$$
$$\beta_2=-\alpha_1+\alpha_2+\alpha_3$$

دىكى ماترىتساسىنى تېپىڭ.

يېشىش: $\because\sigma(\alpha_1,\alpha_2,\alpha_3)=(\alpha_1,\alpha_2,\alpha_3)A$

$$(\beta_1,\beta_2,\beta_3)=(\alpha_1,\alpha_2,\alpha_3)\begin{pmatrix}-2&0&-1\\1&0&1\\0&1&1\end{pmatrix}=(\alpha_1,\alpha_2,\alpha_3)T$$

شۇنىڭ ئۈچۈن σ نىڭ $\{\beta_1,\beta_2,\beta_3\}$ بازىسىدىكى ماترىتساسىنى Bدېسەك

$$B=T^{-1}AT$$

$$B=\begin{pmatrix}-1&-1&0\\-1&-2&1\\1&2&0\end{pmatrix}\begin{pmatrix}4&6&0\\-3&-5&0\\-8&-6&1\end{pmatrix}\begin{pmatrix}-2&0&-1\\1&0&1\\0&1&1\end{pmatrix}=\begin{pmatrix}-1&-1&0\\-1&-2&1\\-2&-4&0\end{pmatrix}$$ بولىدۇ.

$$\begin{pmatrix}-2&0&-1\\1&0&1\\0&1&1\end{pmatrix}=\begin{pmatrix}1&0&0\\0&1&0\\0&0&-2\end{pmatrix}$$

27. مىسال: A بولسا 26-مىسالدىكىدەك بېرىلگەن A^{15} نى تېپىڭ.

يېشىش: $\because B=T^{-1}AT \qquad \therefore A=TBT^{-1}$

$$\because\quad A=(T^{-1})^{-1}BT^{-1}\text{، }\therefore A^{15}=[(T^{-1})^{-1}BT^{-1}]^{15}=TB^{15}T^{-1}$$

$$A^{15}=\begin{pmatrix}-2&0&-1\\1&0&1\\0&1&1\end{pmatrix}\begin{pmatrix}1&0&0\\0&1&0\\0&0&2^{15}\end{pmatrix}\begin{pmatrix}-1&-1&0\\-1&-2&1\\1&2&0\end{pmatrix}=\begin{pmatrix}-2&0&-2^{15}\\1&0&2^{15}\\0&1&2^{15}\end{pmatrix}$$

$$\begin{pmatrix}-1&-1&0\\-1&-2&1\\1&2&0\end{pmatrix}=\begin{pmatrix}2-2^{15}&2-2^{16}&0\\-1+2^{15}&-1+2^{16}&0\\-1+2^{15}&-2+2^{16}&1\end{pmatrix}$$

مۇقاۋىدىكى ھۆسنىخەتنى ئەخمەت ھاجى مۇھەممەدى يازغان

قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى

1984-يىل 1-سان (ئومۇمىي 14-سان)

قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى

تەھرىر ھەيئىتى تەرىپىدىن تۈزۈلدى

يېزا ئىگىلىك 1 — دېپوزىتىيە باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى